

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

Г. М. Вакуленко, Н. І. Клипа

**СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРНА МОВА
Синтаксис. Пунктуація**

**Модульний курс
Частина II**

Навчальний посібник

Ніжин
2024

УДК 811.161.2'367:003.086(075.8)

B12

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 10 від 29.02.2024 р.

Рецензенти:

Бойко Н. І. – професор кафедри української мови, методики її навчання та перекладу факультету філології, історії та політико-юридичних наук, доктор філологічних наук;

Петрик О. М. – кандидат філологічних наук, доцент, учитель української мови Ніжинського ліцею Ніжинської міської ради при НДУ імені Миколи Гоголя

Вакуленко Г. М., Клипа Н. І.

B12 Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. Пунктуація. Модульний курс: навч. посіб. Частина II. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя. – 2024. – 149 с.

У навчальному посібнику висвітлено основні теоретичні питання програми з синтаксису сучасної української літературної мови, подано систему вправ та завдань із синтаксису та пунктуації. Теоретичні положення проілюстровано прикладами та схемами, що виразно унаочнюють матеріал і логіку синтаксичного аналізу. Навчальне видання адресується студентам філологічних спеціальностей, учителям, усім, хто прагне вдосконалювати власне мовлення та письмо.

УДК 811.161.2'367:003.086(075.8)

© Г. М. Вакуленко, Н. І. Клипа, 2024

© НДУ ім. М. Гоголя, 2024

ЗМІСТ

Передмова	4
Змістовий модуль 4. Складне речення.....	5
Вступ до модуля	5
Практичне заняття № 17. Складне речення як синтаксична одиниця	8
Практичне заняття № 18. Складносурядні речення.....	19
Практичне заняття № 19-20. Складнопідрядні речення.....	34
Практичне заняття № 21. Багатокomпонентні складнопідрядні речення.....	62
Практичне заняття № 22. Складні безсполучникові речення ..	79
Практичне заняття № 23. Складні речення з різними видами зв'язку. Речення з періодом	95
Практичне заняття № 24. Модульна контрольна робота.....	110
Змістовий модуль 5. Способи відтворення чужого мовлення... 	113
Вступ до модуля	113
Практичне заняття № 26. Способи відтворення чужого мовлення.	114
Практичне заняття № 27. Узагальнення та систематизація знань.....	130
Питання для самоконтролю та самоперевірки.....	132
Підсумковий контроль.....	133
Самостійна робота.....	134

ПЕРЕДМОВА

Навчальна дисципліна «Сучасна українська літературна мова» посідає центральне місце в сукупності лінгвістичних дисциплін, які викладаються для студентів спеціальності 014 та 035 «Українська мова та література». Специфіка розділу «Синтаксис. Пунктуація» визначається тим, що синтаксичний ярус є завершальною ланкою мовної структури, тому його всебічне вивчення сприяє закріпленню в студентів попередньо набутих знань із фонетики, лексикології, словотвору, морфології, а також ще глибшому засвоєнню словниково-граматичних та інформаційних можливостей мови як найважливішого засобу людського спілкування.

Мета цього курсу – узагальнити, систематизувати й поглибити знання студентів про синтаксичну систему сучасної української літературної мови, висвітлити основні теоретичні положення цього розділу, які ґрунтуються на здобутках вітчизняної та зарубіжної лінгвістичної науки, здійснити синтаксичний аналіз мовних одиниць, виділюваних у сучасному мовознавстві, забезпечити фахову підготовку з сучасної української літературної мови.

Основними **завданнями** другої частини курсу є вивчення особливостей різних типів складних речень, вироблення практичних навичок аналізу цих синтаксичних одиниць, побудови складносурядних, складнопідрядних, складних безсполучникових речень і складних речень із різними видами синтаксичного зв'язку, синтаксичних конструкцій із чужим мовленням, навичок пунктуаційного аналізу, оволодіння синтаксичними нормами української літературної мови.

У процесі вивчення цього курсу є **два аспекти: теоретичний** передбачає засвоєння основних положень навчальної програми з синтаксису складного речення сучасної української літературної мови; **практичний** аспект визначає оволодіння синтаксичними й пунктуаційними навичками, вироблення вмінь грамотного письма та усного висловлювання.

До закінчення другої частини курсу студент **повинен:**

1) засвоїти основні теоретичні положення синтаксису складносурядних, складнопідрядних, складних безсполучникових речень і складних речень із різними видами синтаксичного зв'язку, синтаксичних конструкцій із чужим мовленням;

2) оволодіти синтаксичними й пунктуаційними нормами літературної мови;

3) уміти знаходити пунктограми в тексті, правильно аналізувати їх;

4) уміти виконувати синтаксичний аналіз мовних одиниць та явищ;

5) вільно володіти літературним мовленням;

6) уміти грамотно оформлювати письмові тексти, використовуючи в них цитати;

7) знати й уміти застосовувати правила реферування наукової літератури, написання тез, конспектів, виступів;

8) уміти користуватися лексикографічними джерелами, енциклопедичною та іншою довідковою літературою.

Теоретична база другої частини пропонованого посібника охоплює основний матеріал із третього розділу синтаксису, опрацьовує його проблемні питання, наголошує на дискусійних положеннях мовознавчої синтаксичної науки. Практичний аспект спрямований на вироблення в студентів стійких пунктуаційних умінь і навичок. Пропонована система завдань може бути використана й під час дистанційного (змішаного) навчання.

Зміст посібника відповідає чинній програмі з синтаксису сучасної української мови для закладів вищої освіти.

|| ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 4

|| СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

ВСТУП ДО МОДУЛЯ

Зміст

1. Поняття про складне речення. Типи складних речень.
2. Складносурядні речення.
3. Складнопідрядні речення.
4. Багатокомпонентні складнопідрядні речення.
5. Складні безсполучникові речення.
6. Складні речення з різними видами зв'язку.
7. Складні синтаксичні конструкції. Речення з періодом.

Дидактична мета:

- з'ясувати особливості складних речень;
- визначити різницю між сполучниковими та безсполучниковими, складносурядними та складнопідрядними реченнями;
- пояснити різницю між сполучниками підрядності та сполучними словами;
- окреслити смислові відношення між частинами складних речень;
- засвоїти правила постановки розділових знаків у складних реченнях.

Що студент повинен знати:

- опорні поняття й терміни;
- специфіку складного речення;
- класифікацію складних речень;
- відмінності між сполучниками підрядності та сполучними словами;
- різновиди смислових відношень між частинами складного речення;
- правила постановки коми, крапки з комою, тире, двокрапки в складних реченнях.

Якими вміннями та навичками студент повинен володіти:

- класифікувати складні речення;
- з'ясовувати способи зв'язку частин у складному реченні;
- визначати смислові відношення між частинами складного речення;
- визначати засоби поєднання предикативних частин;

- обґрунтовувати доцільність розділових знаків між частинами складного речення;
- креслити структурні схеми складних речень.

Організаційні форми роботи:

аудиторної – практичні заняття, тестовий контроль, диктанти, синтаксичний аналіз складних речень, складання структурних схем речень;
самостійної – укладання синтаксичної картотеки; синтаксичний аналіз складних речень, складання структурних схем речень, опрацювання мовознавчих наукових праць, робота з художніми текстами, індивідуальні бесіди, конспект, лінгвістичне спостереження.

Література

1. Бевзенко С. П. Структура складного речення в українській мові. Київ, 1987.
2. Вакуленко Г. М., Пасік Н. М. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. Пунктуація: практичний курс: навч. посіб. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2019.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. Київ, 1993.
4. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. Київ, 1983.
5. Грищенко А. П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. Київ, 1969.
6. Гуйванюк Н. В., Кульбабська О. В. Складні ускладнені речення. Чернівці, 2003.
7. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. Харків, 1980.
8. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови. Київ, 2010.
9. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Морфологія. Синтаксис. Донецьк, 2001.
10. Іваницька Н. Л. Теоретичний синтаксис української мови. Ч. І. Вінниця, 2002.
11. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. Київ, 1995.
12. Кващук А. Г. Синтаксис складного речення: посіб. для вчителя. Київ, 1986.
13. Клипа Н. І., Кайдаш А. М. Українська мова. Синтаксис і пунктуація. Ніжин, 2007.
14. Кузьмич О. Функціональні особливості складних конструкцій з послідовною підрядністю. *Мовознавство*. 1993. № 6.

15. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Ч. II: Синтаксис. 2-ге вид., переробл. і доп. Київ, 1965.
16. Кучеренко І. К. Складне речення з кількома підрядними. *Українська мова і література в школі*. 1973. № 5.
17. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Вінниця, 2003.
18. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. Київ, 1994.
19. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за заг. ред. І. Білодіда. Київ, 1972.
20. Сучасна українська мова / за ред. О. Д. Пономарева. Київ, 1997.
21. Сучасна українська мова. Синтаксис: підруч. / за ред. А. К. Мойсієнка. Київ, 2013.
22. Сучасна українська літературна мова: підручник: за ред. М.Я. Плющ. Київ, 2001.
23. Сучасна українська літературна мова: навч. посіб.: за ред. С.О.Карамана. Київ, 2011.
24. Українська мова: енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000.
25. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови НАН України. Київ: Наукова думка, 2019.
26. Христіанінова Р.О. Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові: монографія. Київ, 2012.
27. Шульжук К.Ф. Ускладнені складнопідрядні речення в сучасній українській мові. *Українська мова і література в школі*. 1983. № 9.
28. Шульжук К.Ф. Складні багатокomпонентні речення в українській мові: навч. посіб. Київ, 1986.
29. Шульжук К. Ф. Складне речення в українській мові: посіб. для вчителя. Київ, 1989.
30. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. Київ, 2004.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 17

Тема: Складне речення як синтаксична одиниця

Мета: повторити теоретичний матеріал про складне речення та його типи; розвивати творче мислення; виховувати дбайливе ставлення до рідного слова.

Змістово-пошуковий мінімодуль

1. З історії вивчення складних речень.
2. Поняття про складне речення. Семантичні та граматичні ознаки складного речення.
3. Засоби зв'язку предикативних частин складного речення.
4. Класифікація складних речень.

Опорні поняття

Складне речення – синтаксична конструкція, утворена смисловим та інтонаційним поєднанням щонайменше двох предикативних частин засобом сполучникового чи безсполучникового зв'язку.

Сполучникове складне речення – синтаксична конструкція, предикативні частини якої поєднані сполучниковим зв'язком.

Складне безсполучникове речення – складне речення, у якому предикативні частини поєднані без сполучників і сполучних слів.

Складносурядне речення – тип складного речення, частини (предикативні конструкції) якого поєднуються сурядним зв'язком.

Складнопідрядне речення – різновид складного речення, дві або більше предикативних частин якого поєднано підрядним зв'язком.

Складна синтаксична конструкція – складне речення, що являє собою поєднання трьох і більше предикативних частин з різнотипним синтаксичним зв'язком (сурядним, підрядним, безсполучниковим).

Змістовий мінімодуль

1. З історії вивчення складних речень

Загальноновизнаним вважається положення про те, що розвиток синтаксису йшов від простого речення до складного. Але питання про шляхи утворення складних речень, а також первинність і вторинність їх виникнення належить до дискусійних.

Наукові засади дослідження граматичного ладу української мови заклав Олександр Потебня, котрий в чотиритомній праці «Из записок по русской грамматике» (1874) багато уваги приділив проблемі утворення складного речення, намітивши два шляхи його розвитку: з'єднання двох простих речень шляхом сурядності (паратак西斯), із чого потім постала підрядність (гіпотак西斯), та розвиток складнопідрядного речення на основі простих речень, ускладнених дієприкметниковими, дієприслівниковими

зворотами та відокремленими прикладками. Погляди вченого на розвиток складного речення від паратаксису до гіпотаксису лягли в основу подальшої розробки питань складних речень.

На початку ХХ ст. граматичній розробці української мови прислужилися Степан Смаль-Стоцький, Федір Гартнер, Василь Сімович, які заклали основи наукового опису і термінології українського синтаксису. «Грамматика руської мови» (1893) С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера послужила своєрідним зразком системного опису граматичного ладу української мови. У четвертій частині Граматики, що має назву «Реченє (гадка)» викладені оригінальні наукові підходи до вивчення явищ синтаксису, запропоновані класифікації речень і членів речення, чимало з яких використано вперше в українському мовознавстві і які набули подальшого розвитку впродовж ХХ ст. Для поняття «складне речення» мовознавці ввели термін «сполука речень», визначили їх два типи, що складаються з «дрібних» речень, тобто предикативних частин: «рівнорядних» (сурядних) та «підрядних». Надзвичайно важливою, на нашу думку, є увага мовознавців до так званих «зв'язей» (змістових відношень), у яких перебувають «дрібні» речення у «сполуках речень». Лінгвісти виокремлюють такі різновиди «зв'язей»: злучна, протиставна, причинова, наслідкова, умовна, часова, порівняльна, припустова та замірива зв'язі. Звичайно, такий поділ речень за значенням не зовсім відповідає сучасним класифікаціям складносурядних і складнопідрядних речень, проте автори Граматики зуміли правильно визначити саму основу структурно-семантичної типології складних речень – **семантико-синтаксичні відношення** між предикативними частинами.

Вироблена у працях С. Смаль-Стоцького синтаксична термінологія була підтримана в граматичних розвідках мовознавців 20-30 рр. ХХ ст. (Є. Тимченко, О. Курило, Л. Булаховський, С. Смеречинський, М. Сулима).

Особливо активно синтаксис української мови почав розвиватися в 70-80 рр. ХХ століття. Фундаментальними розвідками стали праці І. Вихованця, К. Городенської, А. Грищенка, Н. Гуйванюк, П. Дудика, С. Єрмоленко, М. Кобилянської, Н. Іваницької, І. Слинька, К. Шульжука, А. Загнітка та інших мовознавців, котрі особливу увагу приділяли дослідженню складних речень. Але й на сьогодні питання про сутність складного речення залишається дискусійним.

2. Поняття про складне речення. Семантичні та граматичні ознаки складного речення

Термін «складне речення» усталився в українському мовознавстві в середині 30-рр. ХХ ст., хоча до того часу в синтаксичній теорії існувало два протилежних тлумачення сутності складних речень. Представники логіко-граматичного напрямку в мовознавстві (О. Пешковський, О. Шахматов, Л. Булаховський та ін.) складним називали речення, утворене поєднанням

двох чи більше самостійних простих речень. Лінгвісти пропонували власні терміни: «складне ціле» (О. Пешковський), «сполучення речень» (О. Шахматов). На думку інших лінгвістів (В. Богородицький, В. Виноградов, І. Чередниченко), визначальною ознакою складного речення є зв'язаність його складників-частин, які лише сукупно формують інтонаційну і змістову єдність. Такий погляд на складне речення остаточно утвердився в 50-х рр. ХХ ст., і він же домінує і в сучасних наукових синтаксичних розвідках.

Складне речення – це :

а) речення, утворене з двох або більше простих речень, об'єднаних в одне ціле змістом, інтонацією за допомогою сполучників і без них (О. Авраменко);

б) синтаксична конструкція, утворена смисловим та інтонаційним поєднанням щонайменше двох предикативних частин речення засобом сполучникового чи безсполучникового (нульового) зв'язку (П. Дудик, Л. Прокопчук).

Зважаючи на різні тлумачення складного речення, у синтаксичній традиції закономірно склалися два погляди на граматичну природу компонентів цієї одиниці-конструкції:

1) **це прості речення**, які у складному цілому не втрачають важливих ознак речення;

2) **це лише частини складного речення**, його компоненти, які за своєю граматичною структурою однотипні з простими реченнями, але в складі цілого втрачають комунікативну значущість, змістову та інтонаційну завершеність.

У новітньому синтаксисі компоненти складного речення позначають терміном **предикативна частина** (предикативна одиниця; предикативний компонент), а складне речення називають ще складною конструкцією.

Складні конструкції мають звичайні ознаки речення як основної синтаксичної одиниці мови:

1) виражають відносно закінчену думку;

2) характеризуються інтонацією завершення;

3) відзначаються співвіднесеністю свого змісту з реальною дійсністю тощо.

Складні речення є комунікативними одиницями, які слугують засобом вираження думки, почуттів людини, відображення в її свідомості явищ дійсності. Наприклад: *Веселий вересень у лісі повісив ліхтарі, і сонце на золотистім списі гойдається вгорі* (Ю. Клен); *Обмерзлі кригою дерева дзвонили й лускотіли, неначе вони були скляні* (І. Багрянний); *Я входжу в ліс – трава стає навшпиньки, кошлатий морок лапу подає* (Л. Костенко).

ВІДМІННІ РИСИ ПРОСТИХ І СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

Прості речення (ПР)	Складні речення (СР)
ПР складається зі словоформ – елементів, відмінних від речення.	СР складається з предикативних одиниць (ПО) – елементів, близьких до поняття простого речення.
Синтаксичні зв'язки реалізуються між	
членами речення.	предикативними одиницями.
Монопредикативна структура.	Поліпредикативна структура.
Грамаіичне значення ПР – предикативність.	Грамаіичне значення СР – поліпредикативність частин та відношення між ними.
Моделі ПР визначаються компонентним складом предикативних одиниць.	Моделі СР визначаються ознаками , які об'єднують кілька предикативних одиниць в одне ціле.
ПР – монопропозитивне (функціонує як повідомлення про одну ситуацію реальної дійсності).	СР – поліпропозитивне (функціонує як повідомлення про дві чи більше ситуації та відношення між ними).

Сучасна лінгвістика розглядає речення як багатоаспектну синтаксичну одиницю, тому й складне речення, як і просте, має триаспектну організацію:

- формально-граматичну (формально-синтаксичну);
- семантико-синтаксичну (семантичну);
- комунікативну.

Формально-граматичну структуру складного речення відображають такі його ознаки:

- кількість предикативних частин;
- тип синтаксичного зв'язку, засоби його вираження;
- грамаіичні характеристики предикативних частин і особливості їх поєднання в складному реченні.

Семантико-синтаксична структура складного речення визначається його грамаіичним значенням, тобто тими семантико-синтаксичними відношеннями, які виникають між предикативними частинами.

Комунікативна спрямованість складного речення виявляється, по-перше, у вираженні мети висловлювання, по-друге, у тому, як співвідносяться зміст складного речення з контекстом чи мовленнєвою ситуацією, тобто пов'язані з актуальним членуванням.

Отже, враховуючи всі три аспекти вивчення складного речення, на думку провідного мовознавця Анатолія Загнітка, фундаментальними ознаками складного речення в класичному синтаксисі виступають:

- цільнооформленість його інтонаційного малюнку;
- поліпредикативність;
- сполучниковий/безсполучниковий спосіб зв'язку;
- комунікативна цілісність.

3. Засоби зв'язку предикативних частин складного речення

Предикативні частини СР поєднуються в одне синтаксичне, семантичне та інтонаційне ціле за допомогою таких засобів зв'язку:

- 1) сполучників;
- 2) сполучних слів;
- 3) інтонації;
- 4) порядку розміщення предикативних частин;
- 5) співвіднесеності видо-часових і способових форм дієслів-присудків предикативних частин;
- 6) співвіднесеності вказівних слів;
- 7) лексичних засобів.

Основний засіб зв'язку предикативних частин – **сполучники**. Наприклад: *Хитаються патлашки уздовж всієї стежки, і стомлений лелека спускається на хлів* (Л. Костенко); *Річка віддалік куталась у прозорий серпанок, а дахи вулиці волого блищали* (В. Шевчук); *Я воскрес, щоб із вами жити під шаленством весняних злив* (В. Симоненко).

Сполучники сурядності (паратактичні) поєднують в одне семантико-граматичне ціле рівноправні частини складносурядного речення й виражають **єднальні, зіставно-протиставні, розділові, градаційні та приєднувальні** змістові відношення: Наприклад: *Я йду, і одуд стежкою іде, моїх полів маленький чичероне* (Л. Костенко) – сурядний сполучник **і** виражає одночасність дій; *Мокрина намагалася заснути, та сон їй не йшов* (М. Івченко) – сполучник **та** виражає протиставний характер синтаксичних відношень; *То по полю я б хотів чорним вихром летіти, то мавок серед лісів я б ловив на зойк* (О. Олесь) – парний сполучник **то...** **то** слугує засобом виявлення розділових семантико-синтаксичних відношень; *Не тільки осінні води шуміли, а й вітер бився в заламах провалля* (М. Коцюбинський) – сполучник **не тільки... а** й репрезентує градаційні відношення між предикативними частинами; *Степан ні про що більше не розпитував – та й що розпитувати* (В. Підмогильний) – сполучник **та й** оформляє приєднувальні відношення між предикативними частинами.

Сполучники підрядності (гіпотактичні) поєднують частини складнопідрядних речень і виражають **часові, умовні, причинові, цільові, допустові** та ін. змістові відношення: Наприклад: *Нам з тобою, видно, по дорозі,*

бо ішли й нікуди не прийшли (Л. Костенко) – сполучник **бо** оформляє причинові відношення; *Якби* оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я б з них зробила арфу золоту (Леся Українка) – сполучник **якби** вказує на відношення умови; *Вона любить, щоб* її вогнище було найвищим (О. Гончар) – сполучник **щоб** репрезентує пояснювальні відношення.

Сполучні слова вживаються лише в складнопідрядних реченнях. Це повнозначні частини мови:

а) відносні займенники – **який, чий, котрий, хто** в різних відмінкових формах. Синтаксична їх роль – підмети, присудки, додатки, означення, обставини;

б) прислівники займенникового походження – **де, куди, звідки**. Синтаксична роль у реченні – обставини.

Наприклад: *Ріка, звичайно, не Егейське море, котре походить, звісно, від «еге»* (Л. Костенко); *Добре жить тому, чия душа і дума добро навчилися любить* (Т. Шевченко); *Найдорожча пісня, з якою мати колисала* (нар. тв.); *Сюди, де вуличка забута, приїхав по дитячі сни* (В. Крищенко); *Там, куди вони йдуть, не треба буде ніяких паспортів* (О. Гончар).

Омонімічні слова **що, коли, як** можуть бути й сполучниками, і сполучними словами: Наприклад: *Це був тільки сон, що ледь торкнувся пам'яті вустами* (Л. Костенко) – **що** є сполучним слово, його можна замінити на займенник **який**; *Чомусь пам'ятаю, що річка звалася Леглич* (Л. Костенко) – **що** – сполучник; *Коли настає літо, сонце, здається, завмирає вгорі* (Г. Тютюнник) – **коли** – сполучник; *Моя біографія, друзі, сягає в далекі ті дні, коли мене бусол на лузі підкинув батькам навесні* (Д. Білоус) – **коли** – сполучне слово; *Розкажи, як за горою сонечко сідало* (Т. Шевченко) – **як** – сполучне слово; *Місяць плив поміж рваним куців'ям хмар, як лис ріденьким підліском* (Ю. Мушкетик) – **як** – сполучник.

Інтонація – важливий засіб зв'язку предикативних частин складного речення, який поєднує їх у єдине ціле й формує його загальний інтонаційний малюнок.

Інтонація властива всім типам складного речення, проте в безсполучникових конструкціях вона є головним засобом поєднання предикативних одиниць і вираження характеру змістових відношень між ними. Наприклад: *Сутінок загорнув світ м'яким укривалом – все готувалося прийняти сон* (В. Шевчук) – інтонація оформляє наслідкові відношення; *Був світ – стала безодня руїни й нежиття* (О. Гончар) – інтонація передає протиставні відношення.

Порядок розміщення предикативних частин у складному реченні буває **вільним** або **фіксованим**.

За **вільного** порядку предикативні частини можна поміняти місцями, і зміст речення від цього не зміниться. Наприклад: *Листя виросте з*

листочка, з нитки витчеться сорочка (М. Сингаївський) – пор.: *Із нитки витчеться сорочка, листя виросте з листочка; Зроби так, щоб серце моє солов'їне забуло очей тих блакить* (В. Сосюра) – пор.: *Щоб серце моє солов'їне забуло очей тих блакить, зроби так.*

При **фіксованому** (сталому, незмінному) порядку перестановка предикативних частин неможлива. Це зумовлено змістом речення або його структурою. Наприклад: *Як в перший раз люблю, хоч це любов моя остання* (О. Олесь) – позиція обох предикативних частин стала, порушення її деформує всю побудову цього складнопідрядного речення; *Настане час – і піде все в архів* (Л. Костенко) – друга частина вказує на наслідок того, про що говориться в першій.

Співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків, які відповідним чином скоординовані. У реченнях з **одночасністю дій, станів** присудки здебільшого виражені дієсловами одного часу, одного виду. Наприклад: *Понуро стояли в задумі дуби, духмянили трави, кричало, наганяючи страх, нічне птаство* (М. Олійник).

У синтаксичних структурах із **часовою послідовністю** – частіше різночасовими формами. Наприклад: *Червонобоким яблуком округлим скотився день, доспілий і тяжкий, і ніч повільним помахом руки широкі тіні чорним пише вуглем* (М. Рильський).

Співвідносні вказівні слова вживаються лише в головній частині складнопідрядних речень. А підрядна частина конкретизує таке слово, наповнюючи його реальним змістом. Наприклад: *Щасливий той, хто ще не вміє грати* (Л. Костенко). У цьому реченні конкретизується підмет, виражений займенником **той**.

До співвідносних слів належать вказівні займенники *той, та, те, такий, цей, це* та ін.; займенникові прислівники *там, туди, звідти, тоді, стільки* тощо. Вони співвідносяться зі сполучними словами або сполучниками підрядної частини й утворюють із ними корелятивні пари *той – хто; там – де; тоді – коли* тощо. Наприклад: *Коли мене снігом занесе, тоді вже часу матиму доволі* (Л. Костенко); *Хто співає, той журбу проганяє* (нар. тв.).

Лексичні засоби – спільні другорядні члени речення, повторення слів, вставні компоненти, підсилювальні частки тощо. Наприклад: *Вдосвіта знов загули на морозі сосни і закричали півні на горищах* (Г. Тютюнник); *Вже сонце скотилось до заходу, вже степова трава лисніла червоним одблиском* (І. Нечуй-Левицький).

Таким чином, основними засобами поєднання предикативних частин у складному реченні є сполучники, сполучні слова та інтонація. Допоміжна роль належить співвідносним вказівним словам, порядкові розміщення

предикативних частин, співвідношенню форм дієслів-присудків та лексичним елементам.

4. Класифікація складних речень

У традиційній граматиці складні речення класифікують за:

- 1) своєрідністю синтаксичної будови;
- 2) особливостями семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами;
- 3) основними засобами їх зв'язку (сурядний, підрядний, безсполучниковий).

Відповідно до цього підходу лінгвісти виокремлюють:

а) *складні сполучникові речення* – речення, предикативні частини яких поєднуються між собою **сполучниками** чи **сполучними словами**;

б) *складні безсполучникові речення* – речення, предикативні частини яких поєднуються між собою за допомогою **інтонації**.

Залежно від характеру сполучників складні сполучникові речення поділяються на два структурно-семантичні типи:

- 1) складносурядні речення;
- 2) складнопідрядні речення.

Складні речення, предикативні частини яких поєднані в одне смислове й семантичне ціле сполучниками сурядності, називаються **складносурядними**. Предикативні частини складносурядного речення синтаксично рівноправні, граматично незалежні. Наприклад: *Пливе над світом осінь, як медуза, і мокре листя падає на брук* (Л. Костенко); *Приходив дощ, а потім було зимно* (Л. Костенко).

Складні речення, предикативні частини яких поєднані в одне смислове й синтаксичне ціле сполучниками підрядності чи сполучними словами, називаються **складнопідрядними**. Предикативні частини складнопідрядного речення не є рівноправними: одна з них – головна, а інша – підрядна (залежна). Наприклад: *А наше діло – все це прополоти, аби хоч крихту істини знайти* (Л. Костенко); *Уже зоря золоторога, де полинами зацвіло, кладе на огненні пороги своє сивіюче крило* (В. Сосюра).

Усі типи складних речень можуть бути:

– **мінімальними (елементарними) конструкціями** – складаються з двох предикативних частин;

– **багатокомпонентними (неелементарними)** – складаються з трьох і більше предикативних частин;

– **складними реченнями змішаного типу (складні речення з різними типами синтаксичного зв'язку)**. Наприклад: *Молоденькі, гіллясті берізки, може, тільки вночі покрилися листям¹, і те листя було ще навіть не зеленим, якимось світло-багряним з ледве помітною жовтизною, таке тендітне², що так здавалося³: от-от воно розтане, випарується під гарячим промінням сонця⁴* (Ю. Збанацький).

Отже, складне речення як комунікативна одиниця мови й мовлення, відрізняється від простого речення своїм складом і будовою, семантико-граматичними зв'язками, семантико-синтаксичними відношеннями між предикативними частинами, формальними засобами вираження цих відношень, а також особливим внутрішнім інтонаційним упорядкуванням.

Практичний мінімодуль

Вправа 1. Випишіть тільки складні речення, свою думку обґрунтуйте.

Хоч місяць цей і зветься листопадом, але дерева вже протягли вгору, до сизого неба, оголені віти. Тільки ялинки й сосни стоять зелені, та дуб не скинув свого вбрання. Листя його лише пожовкло, потемніло. І здалеку здається, що то стоїть великий воїн, закутий у бронзу. Налетить вітер, задзвенить своїм бронзовим листям могутній дуб, але не схилиться і перед бурею. Так і держатиме він своє чудове вбрання до самої весни, коли замінить його молоде, свіже зелене листя.

Іду по парку, ніби ступаю по золотому килиму. Тільки листя ледь шелестить під ногами, бо вночі трохи підморозило.

Ось тихо, мов малесенький прозорий білий метелик, сіла на рукав перша сніжинка. А ось і друга, третя. Химерні вони на вигляд, ці снігові зірочки. Здається, їх вирізьбив геніальний майстер. Ось затанцювало їх у повітрі більше, посипалися густіше.

Зима йде.

Занепокоєно ценькнула вгорі, на дереві, заклопотана синичка. Важко їй, бідоласі, буде, коли впаде багато снігу та вдарить лютий мороз (О. Копиленко).

Вправа 2. Доведіть, що наведені речення є складними, поясніть їх семантичні та граматичні ознаки.

1. На гіллячках, на тоненьких, поки день ще не погас, сиріючки та опеньки білка сушить про запас (Л. Костенко). 2. Білча в дуплі горіх хова, прийшла пора горіхова (Г. Бойко). 3. На болоті біля річки, там, де вогко тхне теплом, ми знайшли кумедну птичку із пораненим крилом (Н. Забіла). 4. Дрімляє білий ліс, мов чарами повитий, а місяць із небес алмази сипле скрізь і сяйвом облива зимові сніжні квіти... (М. Рильський). 5. У затишних долинах темнисто сріблилися тихі стави; на них, неначе в глибокому сні, зривалися птиці, і крила їхні маяли над водою та у воді... 6. А на високих пагорбах, наче врізані в синє небо, стояли в дрімотному чеканні терплячі вітряки, і здавалося, що вони от-от мали когось зустріти й пригорнути своїми міцними руками. 7. Самотні тополі й груші, накупані місячним сяйвом, зворушливо іскрилися, голубіли, туманились і мали ту прекрасну

жіночу задуму, що солодко й тривожно манить удалечінь кожну людину, стирає грані між нею та природою (із тв. М. Стельмаха).

Вправа 3. З'ясуйте типи складних речень, наведіть аргументи.

1. Із лісу Марко вийшов на клин, де над землею крихітними кораблями підіймався світло-зелений горох. 2. Схід якось одразу наповнився перлисто-рожевим саявом, і розгонисто шугонули промінці. 3. Жайворонки першими привітали сонце й почали натягувати між небом і землею свою срібну основу, і під їхній спів кульбаба розплющувала свої вологі золотисті повіки. 4. Якась незбагненна сила й принада є в синім туманці далини, він із дитинства бентежить і вабить тебе. 5. А ти чекаєш і боїшся його, того слова, що може сказати тільки пора кохання. 6. А якщо холоне людська кров од безхліб'я, то крижаніє душа вітряка. 7. Марко тихо йде принишк-лими полями, придивляючись до праці тепер єдиного, не скошеного військово вітряка: між його розгонистими пораненими крилами раз по раз виростають пухнасті, місяцем вибілені хмарини та, здається, перемелюються на муку. 8. І мені здається, що, минувши потемнілі вітряки, я вхожу в синє крайнебо, беру з нього свою зірку та й навпростець полями поспішаю додому. 9. А в цей час невидимий сон, що причаївся в узголів'ї на другому покосі, торкається повік і наближає до мене зірки. 10. Сиплеться, осипається листя, гнуться, горбляться берези, плаче й посміхається крізь сльози осінь і натрушує журбу на мою наболілу душу (із тв. М. Стельмаха).

Вправа 4. Визначте граматичні основи речень, кількість предикативних частин, засоби зв'язку між ними.

1. Сніг летить, і вітер віє, сонце світить, а не гріє (В. Юрченко). 2. Марко в задумі погладив житні колоски, і вони обережно осипали на його руку свій тихий трепет і ту добру наважнілу росу, із якої буде в'язатися зерно (М. Стельмах). 3. Я вийшов на околицю; річечка тут потоншала, посмирніла, і вода в ній була темною та чистою. 4. Я сів на теплий стовбур, що пахнув підсушеним деревом, яке довго мокло, і дивився в поле, що вигнуло переді мною свій чорний горб. 5. Скиби землі були такі чорні, що аж різало очі, а в борознах де-не-де можна було запримітити сиву пряжу невипаруваних калюжок. 6. І ясний клен той пахне вже не сухим літнім теплом, як донедавна, а прив'ялою вогкістю, що струменить навсібіч, що паморочить твою голову, загострює твої почування. 7. Були вони теплими, і свіжістю війнуло від їхнього срібного, осяяного лету, і раптом гостріше запахла молода трава, і дрібненьке бурштинове листячко на деревах стало начебто напівпрозорим, схожим на живі, мерехтливі люстерка, які здригалися від ударів дощових крапель, здригалися та розсипали шорстке водяне порошокно (із тв. Є. Гуцала). 8. У тихій задумі стояли діброви, у них весільним одягом пишалися черешні й темно рожевіли напухлими вустами дикі

яблуні. 9. Неспокій оволодівав єством: була таємниця у світі рослин, ти відчував її, здавалося, годен виявити її, здатен досягнути її сокровенний смисл. 10. Отакого вечора, коли цвітуть садки та з кожного лунає пташине щебетання, отакого вечора, навесні, гостріше відчуваєш самого себе й усе те, що тебе оточує. 11. Ще недавно кущ горобини зеленів різьбленим листям, із-поміж якого зоріли кетяги червоних ягід. 12. Гілля яблунь у садках уже голелісіньке, та подекуди, на пізніх сортах, іще біліють та рожевіють плоди. 13. Ішов у високій траві, густій і некошеній, що, здавалося, ледь-ледь остуджувала підошви босих ніг. 14. Сивіє обрій; від землі, вистиглої за ніч, струменить холодок; ось-ось нитка бабиного літа має пронизати повітря – десь його білий, розпачливий літ забарився; уже готується до перебігу-крутняви ідеально опуклий кущ перекотиполя; і три тополі край шляху моляться з благоговінням, зрідка роняючи на діл золоті й шарудливі слова молитви (із тв. Є. Гуцала).

Вправа 5. З'ясуйте типи складних речень, накресліть структурні схеми.

1. Береш гілочку полину, і вона кришиться від твого доторку, зеленкуватим порохном осипається на руки та на одяг. 2. Похмуру споруду ночі ще не вибудовано, хоча колонади дерев уже стоять готові, щоб підтримувати її та прикрашати. 3. Коли залишаєшся наодинці з природою, то різні бувають моменти просвітлення для твого єства. 4. І неодмінно звертаєш увагу на тих людей, що несуть із собою квіти. 5. Ось ця жінка тримає тюльпани – і вже її миттєвий образ у твоєму уявленні буде пов'язаний із густо насиченим, пристрасним тоном тюльпана. 6. Жайворонки просто своїми дзьобиками та крильми торкаються лунких намистин, і вони передзвонюють мелодійними сонячними голосами... 7. Кожна ягідка горіла твердим кораловим світлом, воно було рівне й туге, не обертаючись на полум'я ... 8. Погожі дні можна, здається, перелічити на пальцях, вони постають у споминах екзотичними, майже нереальними слайдами... 9. Ідеш, а воно шелестить, і шарудить, і скрикує, і зітхає. 10. Ці берези-багаття осявають похмурий день другої половини жовтня, і на загальній картині природи постають вагомими, акцентованими мазками (із тв. Є. Гуцала).

Вправа 6. Перепишіть речення, поставивши, де потрібно, розділові знаки між частинами складних речень.

1. Першої зелені хлопнуло .. усміхнулися юною травичкою луги... 2. Кожна береза .. яка нині трапляється .. – це тихе та спокійне багаття .. що рівним полум'ям знімається догори, обтікаючи білий стовбур. 3. Яблука, наляті холодним соком, світяться .. і їх видно здалеку. 4. Вересень вигріває свої боки на горбках, знаходить затишок на широких лісових галявинах .. вересень стомлено примружується проти сонця... 5. Звечоріло .. зразу ж між

деревами загойдалася сутінь .. і в тій сутіні стовбури, вершки дерев увижалися ще чорнішими .. вони були немов густо сконцентрованою темрявою .. що прибрала форму дерев. 6. Дерева розгубили по землі свої опалі багряні долоні .. які тепер у відчаї хапаються бодай за місячне проміння .. і в кожному вогкому листочку тремтить воно захололою калюшкою. 7. Вийшов на узлісся .. поле ховалося в тумані .. який тут, на волі, затопив усе (із тв. Є. Гуцала).

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 18

Тема: Складносурядні речення

Мета: повторити теоретичний матеріал про складне речення та його типи, з'ясувати специфіку складносурядного речення; учитися складати структурні схеми складносурядних речень; розвивати творче мислення; виховувати дбайливе ставлення до рідного слова; засвоїти пунктограму «розділові знаки в складносурядному реченні».

Змістово-пошуковий мінімодуль

1. Поняття про складносурядні речення.
2. Складносурядні речення з єднальними сполучниками.
3. Складносурядні речення із зіставно-протиставними сполучниками.
4. Складносурядні речення з розділовими сполучниками.
5. Складносурядні речення з градаційними сполучниками.
6. Складносурядні речення з приєднувальними сполучниками.
7. Пунктуація в складносурядному реченні.
8. Синтаксичний аналіз складносурядного речення.

Опорні поняття

Складносурядне речення – тип складного речення, предикативні частини (одиниці) якого поєднані сурядним зв'язком і є синтаксично рівноправними.

Складносурядні речення відкритої структури – це синтаксичні конструкції, у яких кількість предикативних частин необмежена і можлива їх перестановка.

Складносурядні речення закритої структури – це такі синтаксичні конструкції, у яких кількість предикативних частин обмежена і неможлива їх перестановка.

Складносурядні елементарні речення – це речення мінімальної будови, що складаються з двох предикативних частин.

Складносурядні багатокomпонентні речення – це синтаксичні конструкції, що складаються з трьох і більше предикативних частин.

Змістовий мінімодуль

1. Поняття про складносурядні речення

У сучасному мовознавстві є різні підходи до з'ясування природи складносурядних речень, їх виокремлення та класифікації. Це пов'язано з експліцитністю та імпліцитністю сполучників сурядності на межі предикативних частин складного речення. З'ясовуючи природу складносурядних речень, мовознавці акцентують увагу на автономному статусі предикативних частин і наявності формально вираженого синтаксичного зв'язку між ними. Так, ще на початку ХХ ст. учені (О. Синявський, Л. Булаховський та ін.) потрактовували складносурядні речення як «рівнорядні (рівнорядно-сполучникові)», пояснюючи це поєднанням простих речень як незалежних, рівноправних одиниць. На їхню думку, до таких структур належать і «складносурядні безсполучникові речення».

Згодом у мовознавстві стали розмежовувати складносурядні та складні безсполучникові речення, вважаючи критерієм розрізнення наявність/відсутність сполучників сурядності. Так, О. Мельничук стверджує, що сучасні складносурядні речення виникли зі складних безсполучникових речень, частини яких поєднані сурядним сполучником, що є основним формальним показником синтаксичної єдності складної конструкції. Аналогічні погляди на складносурядні речення висловлює й Арнольд Грищенко, автор монографії «Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові» (1969).

Складносурядне речення – складне речення, предикативні частини якого синтаксично рівноправні й поєднані сполучником (сполучниками) сурядності. Наприклад: *Спинилось літо на порозі і дише полум'ям на все, і грому гордого погрози повітря стомлене несе* (М. Рильський).

Семантико-синтаксична рівноправність предикативних частин у складносурядних реченнях відносна, бо вони структурно, семантично та інтонаційно взаємозумовлені. В окремих мовленнєво-синтаксичних ситуаціях зміна їх позиції не порушує смислові зв'язки.

Перестановка компонентів складносурядного речення неможлива, якщо в другій предикативній частині вжито займенник, прислівник або пропущено один із членів речення – з метою уникнення повтору слів. Наприклад: *Десь, за мурами, напевно, вже ходить вечір по землі, але тут його непомітно* (І. Багряний) – у другій предикативній частині додаток, виражений займенником *його*, автор використав замість підмета *вечір* у першій частині.

Граматична взаємозумовленість частин складносурядних речень виявляється у видо-часових формах присудків. Наприклад: *Налита сонцем і вітрами, хлюпоче веснами весна, і піднімає буйні трави земля, хмільна і запашна* (М. Стельмах) – присудки обох предикативних частин виражені

дієсловами у формі третьої особи однини теперішнього часу, недоконаного виду, а це увиразнює значення одночасності дій.

З огляду на структуру складносурядних речень, а саме кількість предикативних частин, виділяють речення **елементарні**, які мають дві предикативні частини, та **неелементарні**, які складаються з трьох і більше предикативних частин. Наприклад: *Ні шелесне лист, ані ворухнеться травинка* (І. Багряний); *Сонце сідає в Дніпро, а небо ще рожево світиться, і сині дими від багать стеляться по городах* (В. Дрозд).

Структура складносурядних речень і можливість їх розширення залежить від семантики. З огляду на це лінгвісти виокремлюють:

а) складносурядні речення *відкритої (незамкненої) структури*, у яких кількість предикативних частин необмежена, їх можна доповнити: *Відпахла липа, білим цвітом злита, і прокотилася гроза аж до плачу* (М. Вінграновський);

б) складносурядні речення *закритої (замкненої) структури*, у яких кількість предикативних частин обмежена, долучення до них третьої частини не допускається. Наприклад: *Гнало вітрами з півдня, проте ще холодно було* (О. Гончар).

Складносурядні речення класифікуються за сутністю семантико-синтаксичних (змістових) відношень між предикативними частинами, за характером сполучника та особливостями засобів зв'язку між частинами. З огляду на це, мовознавці виділяють складносурядні речення з єднальними, зіставно-протиставними, розділовими, градаційними та приєднувальними сполучниками.

2. Складносурядні речення з єднальними сполучниками

Складносурядні єднальні речення – це конструкції з єднальними синтаксичними відношеннями, що виражаються сполучниками **і (й), та (і), ні... ні, ані... ані**.

Між предикативними частинами цих речень встановлюються такі *змістові відношення*: власне єднальні, причиново-наслідкові, умовно-наслідкові.

Складносурядні речення із *власне єднальним* значенням виражають:

а) *одночасність* дій, станів, явищ, подій. У таких конструкціях порядок частин вільний, структура відкрита, кількість предикативних частин – необмежена. Засобами вираження цих відношень є сполучники **і (й), та (і), ні... ні, ані... ані** та співвідношення видо-часових форм предикатів (присудки обох предикативних частин здебільшого скоординовані). Наприклад: *На неї задивлялися навіть дідугани, і вже рідко який хлопець не міряв очима з голови до п'ят* (В. Симоненко);

б) *послідовність* дій, станів, явищ, подій. У цих реченнях дія другої частини відбувається після першої. Структура замкнена, порядок частин фіксований. Засобами вираження цих відношень є ті самі сполучники (**ні... ні, ані... ані**).

ні, ані... ані мало вживані), співвідношення видо-часових форм присудків (здебільшого часткове). Наприклад: *Гроза минула, і пахучі квіти – усі в краплинах* (М. Рильський).

Складносурядні речення, предикативні частини яких з'єднані сполучником *і*, можуть виражати також додаткові *причиново-наслідкові* та *умовно-наслідкові* відношення, що зумовлюється особливостями лексичного наповнення (змістом) предикативних одиниць. Наприклад: *Наступила цього року рання весна – й обгорнули душу старого тривожні роздуми про майбутній урожай* (Ю. Яновський); *Подивіться вранці на сонце, в літню спекотну пору, і ви відчуєте якусь важку тривогу* (із газети). У таких синтаксичних конструкціях порядок розташування предикативних частин фіксований, структура речень закрита, кількість предикативних одиниць обмежена.

3. Складносурядні речення із зіставно-протиставними сполучниками

Складносурядні речення із зіставно-протиставними сполучниками репрезентують як зіставні, так і протиставні семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами.

У вітчизняному мовознавстві тривалий час складносурядні зіставні речення не виокремлювалися в системі протиставних складних синтаксичних конструкцій. Потребу в цьому аргументував доктор філологічних наук Арнольд Грищенко, котрий звернув увагу на те, що такі структури мають своєрідний зміст, внутрішню будову, позиційну пов'язаність і видо-часові форми дієслів-предикатів.

Складносурядні зіставні речення – такі конструкції, у яких зіставляється зміст частин, вказується на зв'язок неконтрастних явищ. При цьому зіставляювані предмети і явища співіснують як такі, що не протидіють один одному. Наприклад: *Дерева в садку вкрилися порохом, а новий сніг соломи і зовсім затулив од двору садок* (П. Панч).

Зважаючи на наявність семантичних відтінків змістових відношень між предикативними частинами складносурядних зіставних речень, необхідно розмежовувати:

– *власне зіставні відношення* – предикативні частини складносурядних речень не мають додаткових семантичних нашарувань. Це закриті структури зі сталим порядком розміщення предикативних частин. Наприклад: *Привчав мене батько трудитись до поту, а мати - любити пісні* (П. Воронько); *Нехай я отруєна злою журбою, та в пісні на всяку отруту є лік* (Леся Українка). Як бачимо, у складносурядних зіставних реченнях реалізуються відношення неконтрастного плану, бо вияв однієї з дій не заперечує вияв іншої, а, навпаки, доповнює її;

– *розподільно-зіставні відношення* – предикативні частини складносурядних речень, повідомляючи про розподіл дій, ознак, що стосуються

одного й того ж явища, предмета, особи, одночасно вказують і на зіставлення їх. У цих реченнях II частина ніби доповнює зміст I-ї. Наприклад: *Очі в Остапа були заплющені, а на білому виду виразно зачорніли молоді вуса й густі брови* (М. Коцюбинський). Це закриті структури із фіксованим порядком розміщення предикативних частин.

У художніх текстах натрапляємо на складносурядні зіставні речення з додатковими наслідковими відношеннями. Наприклад: *Мабуть, живо прибуде повінь, а тоді трудно буде вибратися* (Є. Гуцало).

Складносурядні протиставні речення – це такі конструкції, у яких протиставляється зміст частин, вказується на зв'язок контрастних явищ. Наприклад: *Скільки траплялося труднощів, однак усе те позаду, подолано* (М. Олійник).

Протиставні семантико-синтаксичні відношення в розглядуваних реченнях можуть мати різні семантичні відтінки, які виникають через неоднозначність і суперечливість певних подій чи явищ, про які йдеться в предикативних частинах. Ці відношення оформляються сполучниками **а, але, та (але), зате, проте, однак (одначе)**.

Власне протиставні відношення виникають тоді, коли предикативні одиниці виражають максимально протилежний зміст. Репрезентантом контрасту в таких реченнях є сполучник **а**, а допоміжним засобом можуть бути загальномовні й контекстуальні антоніми, частки **вже, вже й**. Наприклад: *Життя коротке, а мистецтво вічне* (І. Світличний). Іноді на власне протиставні відношення можуть нашаровуватися допустові. Наприклад: *У лісі в Степана була своя хижка, але жив він переважно не в ній* (О. Турянський). Як бачимо, у цьому реченні протиставне значення ускладнюється відтінком допустовості, що оформляється сполучниками **але, однак**. Такі конструкції синонімічні складнопідрядним реченням із підрядною обставинною допусту (пор.: *Хоча в лісі в Степана була своя хижка, але жив він переважно не в ній*).

Обмежувально-протиставні відношення простежуються в складносурядних реченнях, друга предикативна частина яких за змістом обмежує ступінь вияву того, про що говориться в першій. Найпродуктивнішим сполучником, що репрезентує ці відношення є **але**. Зрідка можуть використовуватися інші сполучники в значенні **але**, не порушуючи зміст усього речення. Наприклад: *Василько багато ще хотів дізнатися, але соромився запитати* (В. Підмогильний); *Все спить, однак вже я не сплю* (М. Рильський).

Протиставно-компенсвальні відношення між частинами складносурядного речення оформляються сполучником **зате**, або іншими протиставними в значенні **зате**. У таких синтаксичних конструкціях певне явище розглядається в різних планах, при цьому один із них найчастіше кваліфікується негативно, а другий – позитивно. Наприклад: *На гору доступитися нелегко, зате з гори зручніше боронитись* (Леся Українка); *В провулках*

поміж тинами клубочилася темрява, **але** небо було світле й зоряне (Г. Тютюнник). Компенсувальна семантика деколи підсилюється використанням двох протиставних сполучників. Наприклад: *Багато влітку доводиться на пасіці працювати, **але зате** взимку можна відпочити сповна* (І. Багряний).

4. Складносурядні речення з розділовими сполучниками

Складносурядні розділові речення – це такі синтаксичні конструкції, у яких розділовий зв'язок між предикативними частинами показує несумісність двох або декількох явищ. Розділові семантико-синтаксичні відношення між частинами оформляються за допомогою сполучників **або, чи, то, або... або, чи... чи, то...то, не то... не то, хоч...хоч, чи то... чи то**.

У мовознавстві існують різні погляди на цей тип складносурядних речень. Відомий грамати́ст Арнольд Грищенко у монографії «Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові» складносурядні протиставні речення поділяє на дві моделі: 1) речення з двома рівнозначними предикативними частинами, зміст яких полягає в повідомленні про несумісні дії, з яких за певних умов можлива лише одна; 2) речення з необмеженою кількістю граматично рівноправних складових частин, із яких може реалізуватися або одна, або всі.

Такого погляду дотримується і синтаксистка Марія Ляпон, розглядаючи складносурядні розділові речення як альтернативні. Більшість мовознавців (Б. Кулик, І. Вихованець, І. Слинко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, К. Шульжук, А. Загнітко) виділяють складносурядні розділові речення з відношеннями *взаємовиключення і чергування*. Як бачимо, принципових розбіжностей у трактуванні цих синтаксичних конструкцій ні в зарубіжному, ні в українському мовознавстві нема, за винятком деяких термінологічних найменувань.

Так, М. Каранська виділяє три типи складносурядних речень із розділовими сполучниками:

1) складносурядні розділові речення *вибору* зі сполучниками **або (або...або), чи (чи...чи), хоч...хоч**. У цих реченнях повідомляється про два чи більше явищ, які можуть існувати вибірково: коли одне з них здійснюється, інші неможливі, вони не існують. Ці конструкції здебільшого двокомпонентні, закритої структури із фіксованим порядком розміщення предикативних частин. Наприклад: *Або не сокіл я, або спалила мені неволя крила* (Леся Українка);

2) складносурядні розділові речення *почерговості* зі сполучником **то...то**. У цих конструкціях повідомляються явища, що почергово приходять на зміну одне одному: *То сонце весняне, то знову туча* (П. Тичина). Це речення відкритої структури з вільним порядком розміщення предикативних частин;

3) складносурядні розділові речення *непевності* зі сполучниками **чи то (чи...то – чи... то), не то... не то**. У них виражається непевність у

тому, яке із явищ дійсне, а котре – сумнівне. Наприклад: *Хтось у двері постукав, чи то мені здалося? ... бо всередині чи то вимерло й вигоріло, чи то душа занедужала смертю* (Є. Гуцало). Структура цих речень закрита, порядок частин фіксований.

Лінгвісти П. Дудик, А. Загнітко, К. Шульжук розрізняють складносурядні розділові речення з відношеннями *взаємовиключення* (несумісності) і з відношеннями *чергування*. Відношення *взаємовиключення* виражаються сполучниками **чи, або, не то... не то, чи то... чи то**, які вказують, що змісти предикативних частин виключають один одного. Наприклад: *Чи то кров мені в скроні гунає, чи то серце аж так стучоче?* (Б. Олійник). Відношення *чергування* оформляються повторюваним сполучником **то... то**. У реченнях із такою семантикою мова йде про певні події в різних часових планах, які чергуються. Наприклад: *То Катря усе хвалить, то Катря усе ганить...* (Марко Вовчок).

Здебільшого складносурядні речення з розділовими сполучниками належать до відкритих структур із вільним порядком розміщення предикативних частин.

5. Складносурядні речення з градаційними сполучниками

Питання про виділення складносурядних градаційних речень є дискусійним. Більшість мовознавців розглядають їх у межах єднальних чи зіставно-протиставних. Так, Л. Булаховський вважає, що поєднання частки **не тільки** у першій предикативній частині і протиставного сполучника **а** в другій уже створює максимальне протиставлення. А Б. Кулик кваліфікує парні сполучники **не тільки... а й, не тільки... але й** як зіставно-видільні. Однак І. Вихованець, К. Шульжук, П. Дудик, Л. Прокопчук з огляду на граматичну природу цих сполучників такі складносурядні речення називають градаційними.

У складносурядних реченнях із градаційними сполучниками друга предикативна частина завжди містить основне змістове навантаження, тобто на комунікативному рівні є ремою, а перша – темою. У цих синтаксичних конструкціях *градаційні (ступеневі)* відношення виражаються за допомогою парних сполучників **не тільки... а й; не тільки ... але й; не лише... але й; не лише... а й; не стільки... скільки; не так... як**. Наприклад: *Не тільки тужна пісня лилася із змученої душі матері, а й проікали сльози гарячі сліди на її обличчі* (Г. Тютюнник); *Не лише осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, а й вітер бився в заламах провалля* (М. Коцюбинський).

Речення з такими змістовими відношеннями двокомпонентні, закритої структури, із фіксованим порядком розміщення предикативних частин.

6. Складносурядні речення з приєднувальними сполучниками

У синтаксичному ладі української мови виділення складносурядних приєднувальних речень є дещо умовним, що пов'язано з особливостями приєднувальних сполучників, які є вторинними і становлять аналітичні структури, у яких єднальний сполучник **і** поєднується з компонентами на зразок **тому, до того ж**. У таких синтаксичних конструкціях друга предикативна частина виникає як щось додаткове до першої, а за допомогою другого компонента сполучника повідомляється щось таке, що відбувається ніби в процесі мовлення.

Більшість українських мовознавців (П. Дудик, К. Шульжук, Л. Костич та інші) складносурядні речення із *приєднувальною* семантикою розглядають у складі єднальних речень, виділяючи також *доповнювальні відношення*, які оформляються сполучником **і** з частками **тому, все ж, навіть, лише, то**, займенниками **те, це**. Наприклад: *Мамою звать мене діти, і це найкраще з моїх імен* (І. Жиленко).

Однак провідний синтаксист А. Загнітко виокремлює цей тип складносурядних речень, зазначаючи, що приєднувальний характер предикативних частин зумовлює інколи зміну сурядним сполучником свого основного (єднального) значення, що часто супроводжується додаванням часток, прислівників, займенників. Наприклад: *Вода була теплою, але не зовсім чистою, і притому її було багато* (О. Слісаренко).

У конструкціях із *приєднувальними відношеннями* одна дія приєднується до іншої, тобто друга предикативна частина доповнює або узагальнює зміст попередньої. Ці змістові відношення виражаються сполучниками **і це, і ще й, і навіть, та й, ще й, також, а також, а то й, але й, причому, притому, при цьому**. Наприклад: *Не жаль було його нікому, та ще й сміялись у селі* (Т. Шевченко).

Порядок частин таких конструкцій фіксований, структура закрита, найчастіше елементарна, двокомпонентна, іноді трикомпонентна. Наприклад: *Посвистує осінній вітер у придорожньому сухому бур'яні, та ще чорніє вдалині електромережа, та ще синіє димок обрію* (І. Драч).

Також А. Загнітко виділяє ще й складносурядні речення з *пояснювально-приєднувальними* сполучниками. Особливістю цих конструкцій він вважає функціональну специфіку сполучників **а саме, тобто (себто)**, які приєднують другу предикативну частину, що характеризується пояснювальною семантикою. Поява цієї частини є раптовою і не зумовлена змістом першої. Наприклад: *Задуми оповідань виникали, як правило, під час поїздок, під час зустрічі з людьми, тобто джерелом цих задумів було саме життя* (І. Семенчук); *Йому подобалися нові друзі, а саме він уважав їх своїми однопумцями* (з газети).

7. Пунктуація в складносурядному реченні

Між частинами складносурядного речення ставляться такі розділові знаки: кома, крапка з комою, тире, кома й тире.

Кома в складносурядному реченні

1. Кома ставиться між частинами складносурядного речення, які з'єднані єднальними (**і, та, також, теж**), протиставними (**а, але, проте, зате, однак**), приєднувальними (**і, й та, та й, теж, також**) чи розділовими сполучниками (**або, то, чи, хоч**), наприклад: *Прилинув вітер, і в тісній хатині він про весняну волю заспівав, а з ним прилинули пісні пташині, і любий гай свій відгук з ним прислав* (Леся Українка).

2. Кома ставиться, якщо частини складносурядного речення з'єднані повторювальними сполучниками (єднальними або розділовими) **і...і, та...та, ні...ні, або...або, чи...чи, не то...не то, чи то...чи то**, наприклад: *Пройшла гроза, і ніч промчала, і знову день шумить кругом* (В. Сосюра).

Кома не ставиться:

1) між двома питальними чи окличними реченнями – частинами складносурядного речення, з'єднаними сполучником **і (й)**: *Як тишно цвітуть каштани і який гарний Ніжин у цей час! Коли відбудеться лекція і хто її читатиме?*

2) між двома номінативними чи безособовими односкладними частинами, якщо головні члени подібні за значенням: *Тиша і бур'яни* (А. Головка); *Сумно й глухо* (Панас Мирний). **Але:** якщо частини складносурядного речення не однотипні (безособове речення і двоскладне, чи різні типи односкладних), то кома ставиться, наприклад: *Ставало холодно, і мені захотілось повернути назад; Топилося майже у всіх хатах, і бузкова тінь від димів слалася снігами* (Г. Тютюнник);

3) між двома спонукальними частинами: *Хай завжди буде сонце й буде мир на землі!*;

4) якщо обидві частини мають спільний другорядний член речення, спільну частку чи вигук, наприклад: *Не цвітуть квітки **зимою** і дерева не шумлять* (О. Олесь); ***На хуторі** вмирає день і гасне перестигла бронза пшениць* (М. Стельмах); *Гей, поле жовтіє і синіє небо* (М. Рильський). **Але:** якщо сурядний сполучник повторюється, то кома ставиться: *Здавалось, і вітер тут чорний, і дощ лється з неба чорний, як смола* (О. Гончар);

5) якщо частини, з'єднані сурядним зв'язком, мають спільну частину складного речення, наприклад: *Та знай, що тільки тут, **де невгамовний труд землі насиченій родюче лоно рани**ть, допіють ягоди і радощі постануть* (М. Рильський).

Крапка з комою в складносурядному реченні

Між частинами складносурядного речення крапка з комою ставиться у таких випадках:

1) якщо обидві частини речення або одна із них мають свої розділові знаки (при однорідних, відокремлених членах речення, звертаннях і под.), наприклад: *Не слухала стара мати, лягла спочивати; а Мар'яна за сльозами ледве вийшла з хати* (Т. Шевченко); *Ой волохи, волохи, вас осталося трохи; і ви, молдавани, тепер ви не пани...* (Т. Шевченко);

2) якщо частини складносурядного речення не дуже тісно пов'язані за змістом, наприклад: *Так само дихало простором і солоним вітром море; і білили вітрила на рибальських човнах; і сонячними ранками далекий острів курів хвилями рожевого туману* (О. Донченко); *Я і здалеку і не здалеку; я тутешня й зовсім не звідсіль; я нічого не знаю і усе знаю; і що подіяти, я умію і не вмію* (Г. Квітка-Основ'яненко);

3) якщо частини, зв'язані сурядним зв'язком, уходять до складного речення з різними типами зв'язку і побудовані як складне речення (сурядне, підрядне чи безсполучникове), наприклад: *Так отак хіба, небого: ні ти нас не знаєш, ні ми тебе; а поживеш, роздивишся в хаті, та й ми побачимо – отоді й за плату* (Т. Шевченко).

Тире в складносурядному реченні

Між частинами складносурядного речення ставиться **тире** за таких умов:

1) якщо у другій частині, приєднаній за допомогою сполучників **і, та, та (і)**, висловлюється висновок, наслідок, умова або приєднання, наприклад: *Дунув вітер понад ставом – і сліду не стало* (Т. Шевченко); *Прийде та година – й служба в його буде, і житиме він паном* (Б. Грінченко);

2) якщо в другій частині, приєднаній сполучниками **а, але, та (але), однак**, виражається різке протиставлення, зіставлення або речення має допустово-протиставне значення, наприклад: *У нього були колись товариші, парубки (тепер уже всі жонаті хазяїни) – та йому не хотілося до них йти...* (Б. Грінченко).

Тире в складносурядному реченні іноді ставиться після сполучника для підсилення значення несподіваності, висновку, наприклад: *Надворі сліпучо-сонячна погода і – тиша* (І. Багрянний).

Кома й тире, крапки в складносурядному реченні

Між частинами складносурядного речення може ставитися **кома** і **тире** при збігу розділових знаків або як єдиний розділовий знак.

1. Якщо за умовами контексту в кінці першої частини складносурядного речення повинна бути кома, то перед сполучником ставиться кома й тире, наприклад: *Ще крок ступне німець, не бачачи небезпеки, – і їм доведеться стріляти* (П. Гуріненко); *Вона кинулася було розважити Пріську, що то, може, ще й брехня, – та ще гірше розразила її серце, ще більше виточила сліз із старих очей* (Панас Мирний).

2. Як єдиний розділовий знак кома й тире ставиться в тих же випадках, що й тире, з метою підсилення відношень протиставлення, висновку, умовно-наслідкових чи несподіваності, наприклад: *Він рукою волосся леліє, – і душа розцвітає моя...* (В. Сосюра); *А глянь лиш гарно кругом себе, – і раю кращого не треба!* (Т. Шевченко).

3. Три крапки перед сурядним сполучником ставляться для позначення тривалого, неспішного переліку або для передачі схвильованого мовлення при роздумах, наприклад: *Ось вона нажала сніп і крутить перевесло... і так болить спина, трудно зігнутись* (М. Коцюбинський); *Христі ще вчувається регіт дівочий, веселі їх вигуки, приповістки... а тут у хаті тихо, аж сумно* (Панас Мирний); *І знов Донеччина ... і вітер верби хилить* (В. Сосюра).

Практичний мінімодуль

Вправа 1. Визначте структурно-семантичні типи складносурядних речень, з'ясуйте засоби вираження сурядного зв'язку та семантико-синтаксичних відношень.

1. Багряне сонце сутінню лісною у просвіт хмар показує кіно, і десь на пні під сивою сосною ведмеді забивають доміно (Л. Костенко). 2. Коло хутора колишнього багатія, Юхима Гирки, тепер покинутого, стояла криниця, а над нею стара верба й високий хрест, підперезаний рушником (М. Івченко). 3. Цікавість – хибя його вдачі, тому і вовк його загриз (Л. Костенко). 4. Від того Вівді боліло серце, але йти далі було легко й радісно босими ногами по м'якій порохняві вечора (М. Івченко). 5. Де-не-де біля вирв сивіє безводний полин або кущиться пахучий чебрець (О. Гончар). 6. Усі йому вже оди написали, лиш я йому ще оди не писав (Л. Костенко). 7. Влаштували домашні арешти війтам, тобто тримали їх під вартою на час страйку (І. Вільде). 8. То за квартиру чийось мусить клопотатись [Вірунька], то до суду бігти Ткаченчиху виручати... (О. Гончар). 9. Було життя як вірш без пунктуації, а смерть поставить крапку і тире (Л. Костенко). 10. Станемо на коліна перед Україною – і виростемо духом аж до небес (Я. Гоян).

Вправа 2. Визначте смислові відношення між частинами складносурядних речень. Накресліть структурні схеми.

1. Тихесенько вечір на землю спадає, і сонце сідає в темнесенький гай (В. Самійленко). 2. Вийшов Хо на галяву, війнував довгою бородою – і повіяв од неї тихий вітрець... (М. Коцюбинський). 3. Посвистує осінній вітер у придорожньому сухому буряні, та ще чорніє вдалині вишка електромережі (І. Драч). 4. Хвальба – то є тінь, а від зради немає поради (А. Малишко). 5. Надворі мороз, але сьогодні він не має доступу до цієї родини (У. Самчук). 6. Моя любов чолом сягала неба, а Гриць ходив ногами по землі (Л. Костенко). 7. Чи то весни колиска запашна мене гойднула в тихі небозводи, чи, може, хто з благословенним словом до мене стиха в душу нахиливсь

(М. Вінграновський). 8. Сани з розгону летіли вбік, ударялись об твердий сніговий вал, але коні підхоплювали їх і відносили. 9. Сонце зовсім сховалося, й останні його промені освічували верхи дубів діброви. 10. Кілька непорушних, мов велетенські пурпурові крижини, хмарин уперто стояло на заході, і сонце ледве виривалося з них (із тв. У. Самчука). 11. Як пахне скрізь, і місяць як сія! (Б. Грінченко). 12. Хитаються й повзуть холодні тіні ночі, і зорі дивляться на місто без огнів (В. Сосюра). 13. Темні скелі виглядали понуро, а море лежало внизу під сірою поволокою сну (М. Коцюбинський). 14. Не тільки жайворонки нас, мене й товаришів, вітали, але й гречки в той само час рожевим гомоном співали (М. Рильський). 15. Здається, тиша навіки скувала бір і вже сумні тіні, немов з нудьги, затіяли свою довічну, німу гру... (С. Васильченко).

Вправа 3. Напишіть твір на асоціативну тему «Вона прийшла...», використовуючи складносурядні речення, частини яких з'єднані різними сурядними сполучниками.

Вправа 4. Перепишіть речення, поставивши, де потрібно, розділові знаки між частинами складносурядних речень. Визначте смислові відношення між предикативними частинами.

1. Бліді на небі гасли зорі і вітер плутався в мережах верховіть і не гойдалися берези білокорі (М. Рильський). 2. У голубому небі прорізались срібні зорі і з ріки зайчиком плигав тендітний і легкий вітерець (М. Хвильовий). 3. Навкруг Землі мої кружляли мрії і в серце хлюпав хвилями Дніпро (В. Стус). 4. Дзвінкий дощ падає з невидимої хмари й розбурхана земля п'є його золотий сік (В. Підмогильний). 5. Надворі ще темно але світанок наближається (Г. Тютюнник). 6. А дощ шумить і вітер волохатий у шиби б'є... (Є. Плужник). 7. Брязкіт металу і гуркіт вибухів (О. Довженко). 8. Ударив гучно стріл огнений і цілий світ нараз потух (М. Рильський). 9. Громи стрясають луки-перелуки і дощ між небом і землею струни сріблясто напинає на вітрах і чорні хмари навівають страх (М. Луків). 10. Тут було затишно і пахло смолою (М. Коцюбинський). 11. Часом у блакитній вишині пропливала біла хмара або пролітала пташина (А. Шиян). 12. Який чудовий кругозір і даль яка барвиста (М. Шеремет). 13. Чи осінь чи зима чи в зелені діброва весни вітає дні чи літо славить птах усе мені шумить хода твоя шовкова і стан твій молодий пливе в моїх очах (В. Сосюра). 14. Туман раптом знявся вгору і перший яскраво-білий промінь сонця пролився з-за горизонту (В. Собко). 15. Усе море чорніло ніби пооране поле і тільки блищало широким кружалом ясне плесо проти самого місяця (І. Нечуй-Левицький). 16. Гаряче повітря танцювало тарантелу по скелях а в сірих маслинах

цикади грали на кастаньетах (М. Коцюбинський). 17. Свій меч історія підносить і долу падає ярмо (М. Рильський). 18. Коріння навчання гірке зате плід солодкий (нар. тв.). 19. Знов весна настане і квітки барвисті принесуть хвилини щастя і тепла (В. Сосюра). 20. Зумійте жити і будете живі (І. Франко). 21. На широкому острові між Старим і Новим Дніпром зеленіють сінокоси, цілі гаї вільхи та верб, розкидані кущі верболозу а між зелом блищать проти сонця узенькі течії (І. Нечуй-Левицький). 22. Море заблищало і вже виразно було видко під місяцем блискучу воду й довгу червону смугу на воді (І. Нечуй-Левицький). 23. То плач проймав його то жаль пронизував наскрізь (Панас Мирний). 24. Сонце ніжно й тепло усміхалося з блакитного неба і від усмішки тої земля цвіла (А. Головка). 25. Найвища наука в житті – мудрість а найвища мудрість – бути добрим (Г. Тютюнник). 26. Зумійте бути вольними і будете вольні, забажайте бути братами і будете братами (І. Франко). 27. Небесні води густо злетіли на ниви в тінях сизої хмари але сонце зараз десь близько засвітило веселку і дощ перестав (М. Коцюбинський). 28. Сніг ще лежав на землі товстим шаром та весна вже готувалася переможницею пройти по землі (О. Бойченко). 29. Мабуть, батько ще дужче посивів і мати ще дужче зігнулася (А. Головка). 30. Сонце зійшло і враз над Києвом знялося ревище гудків (Ю. Смолич). 31. Кілька листочків на похилій вербі безнадійно тріпочуть але холодне дихання вітру здмухнуло їх і вони летять у ще холодніші хвилі річки (У. Самчук).

Вправа 5. Перепишіть речення, поставивши, де потрібно, розділові знаки між частинами складносурядних речень. Прокоментуйте.

Варіант I

1. Веселая воля на неї дихнула і пташка у поле стрілою майнула (Л. Глібов). 2. В саду ще тремтливо догоряли останні промені а вже в кутку поміж вишнями синіли надвечірні сутінки (П. Кочура). 3. Голубувату просторінь осіннього степу насичено було здоровим, бадьорим повітрям і дихати було легко й вільно (М. Хвильовий). 4. І вже в минулім можна все збагнути і вже нема в майбутнім таємниць! (Є. Плужник). 5. Поети – це біографи народу а в нього біографія важка (Л. Костенко). 6. Йдемо серед урочистої ночі і груди п'ють солодке повітря і мозок хоче запам'ятати на все життя зоряне небо, торкання трави об ноги, краплі роси (Ю. Яновський). 7. І грає арфа, мов у сні, про щось солодке і болюче і все життя – як ліс дрімучий, як ліс терновий навесні (О. Олесь). 8. Минулася буря і сонце засяло (М. Рильський). 9. І от у синій глибині небес затріпотіли зорі й вплив місяць (Є. Маланюк). 10. Чи янголи нам свічі засвітили по довгих муках безсердечних літ чи ми самі прозріли й зрозуміли солодкий світ (О. Олесь). 11. Заплющу очі і з глибини пам'яті золотими човнами пропливають серед

безмежного степу незабутні дні мого дитинства (Б. Мозолевський). 12. Білими ставками купчилось ромен-зілля і розливалось блакитне море дикої конюшини аж ген-ген до лісу (І. Муратов). 13. По узліссі і на галяві зеленіє перший ряст і цвітуть проліски та сон-трава (Леся Українка). 14. Прозориться душа і кольориться врода і поглядом весни затаєна природа охоплює твій шал і серця буйний біг, даруючи чуття мандрівок і доріг (А. Малишко). 15. Було затишно і пахло вогкістю (А. Головка).

Варіант II

1. Ще не сходило сонце але вже рожевіла зоря, вітаючи народження погідного дня (В. Гжицький). 2. Часами вітер трохи підіймав над морем туман але швидко туманна мряка обгортала все (М. Трублаїні). 3. Глибоке небо немов промовляло до моря огнисті слова а море співало урочистій ночі свою могутню, величну, вічну поему (Леся Українка). 4. Тільки цвіркун цвіркоче в житі, шелестить сухий колос та інколи запідпадьомкає перепелиця (М. Коцюбинський). 5. Був початок серпня; в тайзі достигали кедрові горіхи визривала червона брусниця (О. Донченко). 6. Лягали смуги голубі на пагорби рожеві і в тихій радості-журбі вклонявся вечір дневі (М. Рильський). 7. І знову спекотне марево і золота утома степів (М. Стельмах). 8. Від гострого болю в очах потемніло і на вії виступили сльози (В. Козаченко). 9. Уже вишневі зацвіли садки і сніг пахучий падає на воду... (М. Рильський). 10. Сонце стоїть над головою і його золоте проміння, наче дороге каміння, горить, відбивається на зеленій траві (Панас Мирний). 11. Задихав березняк зеленими устами і перший пролісок, аж білий до нестями, тоненьку ніжку звів (А. Малишко). 12. Пройде тихий дощик і весна ще дружніше стеле по землі оксамитовий килим трав з барвистими візерунками квітів на ньому (із журн.). 13. Перед тобою світ – великий том розкритий і перші букви в нім тобі лишень дались... (М. Рильський). 14. Схід яснів і вінця хмар вже займалися полум'ям, коли Надія верталася на завод (Я. Баш). 15. Подекуди з-поміж верб та садків виринають білі хати та чорніють покрівлі високих клунь (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 6. Виконайте синтаксичний аналіз складносурядних речень за схемою та зразком.

Схема синтаксичного аналізу складносурядного речення

1. Записати речення.
2. Виділити граматичні основи.
3. Пронумерувати предикативні частини.
4. Підкреслити другорядні члени речення.
5. Накреслити структурну схему складного речення.

6. Дати загальну характеристику складносурядного речення:
- речення складне;
 - сполучникове;
 - складносурядне;
 - тип за кількістю предикативних частин: елементарне, неелементарне;
 - тип за метою висловлювання: розповідне, питальне, спонукальне;
 - тип за інтонуванням: окличне, неокличне;
 - зі скількох частин складається;
 - перша частина (назвати), друга (назвати) тощо;
 - засоби вираження змістових і граматичних відношень між частинами: сполучники сурядності, інтонація, співвіднесення вищо-часових форм предикатів, лексичне наповнення, порядок частин;
 - вид складносурядного речення: єднальне, зіставно-протиставне, розділове, градаційне тощо;
 - семантико-синтаксичні відношення між частинами: власне єднальні, протиставні, зіставні, чергування тощо;
 - порядок розташування частин: фіксований, вільний;
 - структура: відкрита, закрита.
7. Аналіз першої предикативної частини за схемою розбору простого речення.
8. Пунктуація в реченні.

Зразок синтаксичного аналізу складносурядного речення

В моїй душі мелодія осіння¹, та в ній я чую ноти весняні² (В. Сосюра).

[1], та [2].

Речення складне, сполучникове, складносурядне, елементарне, розповідне, неокличне, складається з двох предикативних частин.

Перша частина – *в моїй душі мелодія осіння*, друга – *в ній я чую ноти весняні*. Частини поєднані сурядним сполучником *та*, інтонацією зумовленості, спільною лексикою, співвідношенням форм предикатів (присудки частково скоординовані). Це складносурядне протиставне речення, смислові відношення між частинами – протиставно-допустові. Порядок частин фіксований, структура речення закрита.

Далі – аналіз предикативних частин за схемою розбору простого речення та пояснення розділових знаків.

- Часом у блакитній вишині пропливала біла хмара або пролітала пташина (А. Шиян).
- В моїй душі весна співуча, а в небі вітер і орли (В. Сосюра).
- То сонечко пече, то вітер його пхає (Панас Мирний).

4. Часом качка в повітрі дзвенить чи кажан проти місяця грає (Л. Глібов).

5. Самій недовго збитися з путі, та трудно з неї збитися в гурті (Леся Українка).

6. Хай вітер знамена колише й співають в садах солов'ї (В. Сосюра).

7. Був уже вечір, і над хащами парку сходив великий повний місяць (Ю. Смолич).

8. Весни пожежа підпалила ранок – і знову день окрилений, і знову день п'янливий (Б.-І. Антонич).

9. Який простір і як легко дихати під високим небом Кавказу! (Т. Масенко).

10. Надворі душно, як у пеклі, а на всьому небі блискає страшна блискавка (І. Нечуй-Левицький).

11. Мені війнула в очі сивина, та я нічого не везу додому, лиш згорток старого полотна і вишите моє життя на ньому (Д. Павличко).

12. Тільки блискало у хмарах та ревли із гір потоки (П. Тичина).

13. Здавалося, десь угорі відкрилася глибока бездонна дірка – і звідти без упину хлюпали бурхливі холодні потоки (О. Донченко).

14. Жебраний хліб, кажуть, руку пече, але жебране слово кохання – душу морозить (Леся Українка).

15. Хай дружби непогасної крило гірке від тебе відганяє зло і хай у час останній свій про сина спокійно я подумаю: людина! (М. Рильський).

16. Спинилось літо на порозі і дише полум'ям на все, і грому гордого погрози повітря стомлене несе (М. Рильський).

17. По небу тільки виблискували зорі, та земля світила своїм білим снігом (Панас Мирний).

18. Сивина лягла на скроні, а в очах – жива блакить (П. Воронько).

19. Виступи гір закривали дорогу, і тільки клаптик безхмарного неба синів у високості над стрімкими жовтими стінами урвища (М. Коцюбинський).

20. Стоїть над нами Всесвіт у зоряній кольчuzі, і повен місяць сходить над нами, ніби щит (Л. Костенко).

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 19-20

Тема: Складнопідрядні речення

Мета: з'ясувати специфіку елементарного складнопідрядного речення, принципи класифікації складнопідрядних речень, визначити структурні особливості складнопідрядних речень, з'ясувати типи підрядних частин; учитися складати структурні схеми елементарних складнопідрядних речень різних типів; розвивати навички зв'язного мовлення, тренувати увагу, пам'ять; виховувати чуття мови.

Змістово-пошуковий мінімодуль

1. Класифікації складнопідрядних речень.
2. Елементарні складнопідрядні речення, їх особливості.
3. Структурно-семантичні типи складнопідрядних речень.
4. Пунктуація в складнопідрядному реченні.
5. Синтаксичний аналіз елементарного складнопідрядного речення.

Опорні поняття

Складнопідрядне речення – різновид складного речення, дві або більше предикативних частин якого поєднано підрядним зв'язком.

Складнопідрядне речення нерозчленованої структури – це таке складнопідрядне речення, підрядна частина якого залежить від слова чи словосполучення головної частини й приєднується асемантичними (функціональними) сполучниками й сполучними словами.

Складнопідрядне речення розчленованої структури – це таке складнопідрядне речення, підрядна частина якого залежить від головної в цілому й поєднується з нею за допомогою семантичних (поліфункціональних) сполучників, які виражають певні семантичні відношення.

Складнопідрядне елементарне речення – це така синтаксична конструкція, яка складається з головної частини та однієї підрядної.

Складнопідрядне неелементарне речення – це така синтаксична конструкція, яка складається з головної частини та декількох підрядних.

Складнопідрядне речення з підрядною означальною частиною – це таке речення нерозчленованої структури, підрядна частина якого відноситься до члена речення головної частини, вираженого іменником чи субстантивованою частиною мови, й пояснює його в атрибутивному плані.

Складнопідрядне речення з підрядною власне означальною (присубстантивно-означальною) частиною – це складнопідрядне речення нерозчленованої структури, підрядна частина якого стосується іменника чи субстантивованого слова головної частини, яка обов'язково вимагає підрядної.

Складнопідрядне речення з підрядною займенниково-означальною частиною – це таке речення нерозчленованої структури, підрядна частина якого конкретизує займенник у головній частині.

Складнопідрядне речення з підрядною з'ясувальною частиною – це таке речення нерозчленованої структури, головна частина якого характеризується структурно-семантичною неповнотою, а підрядна компенсує цю неповноту, виконуючи роль відсутнього в головній частині підмета чи додатка.

Складнопідрядне речення з підрядною обставинною частиною – це така синтаксична конструкція, підрядна частина якої може виражати часові, умовні, причинові, цільові та інші змістові відношення.

Змістовий мінімодуль

1. Класифікації складнопідрядних речень

Як самостійний розділ синтаксичної науки вчення про складне речення формувалося з середини XVIII ст. Уже в граматичних розвідках початку XIX ст. мовознавці почали вживати терміни «головне речення», «підрядне речення», вважаючи останнє залежним (семантично і формально) реченням у структурі складного, «складне мовлення». Пізніше термін «складне речення» приходиться на зміну «складному мовленню». Учені Л. Якоб, М. Греч, О. Востоков наголошували, що складним реченням є сукупність двох і більше простих, зараховуючи до таких структур речення із дієприкметниковими або дієприслівниковими зворотами.

М. Греч уперше запропонував розгорнуту класифікацію складнопідрядних речень у логічному і граматичному аспектах. На думку вченого, із граматичного боку підрядні речення замінювали або іменники, або прикметники, тому й поділялися на підрядні іменникові, підрядні прикметникові і навіть підрядні обставинні. У логічному аспекті головна, незалежна думка повинна тлумачитись як головне, підпорядкувальне речення, а другорядна – як речення підрядне, підпорядковане.

Основоположні принципи **логіко-граматичної** класифікації в україністиці заклали М. Лучкай, Я. Головацький, М. Осадца, Й. Лозинський, С. Смаль-Стоцький, І. Нечуй-Левицький та інші. Розвиваючи і поглиблюючи думки цих учених, Ф. Буслаєв уточнив цілий ряд концептуальних положень логіко-граматичної класифікації. У сучасному мовознавстві цього принципу дотримуються О. Мельничук, О. Руднев, майже всі автори вузівських і шкільних підручників, укладачі академічних граматики (хоч і з незначними відхиленнями від цього принципу).

Логіко-граматична класифікація враховує смислові функції підрядних частин, їх граматичну роль, також передбачає визначення засобів зв'язку частин і характер віднесеності підрядної частини до головної. Підрядні частини кваліфікуються за назвами членів речення, а складнопідрядні речення поділяються на такі типи: з підрядним реченням підметовим, присудковим, додатковим, означальним та обставинним із 9-ма різновидами. Таким чином, за логіко-граматичним принципом виділяється 13 типів підрядних частин.

Позитивним у цій класифікації є те, що вона враховує семантичні особливості складнопідрядних речень, а логічні питання від головної частини до підрядної чітко визначають синтаксичну роль підрядної частини як розгорнутого члена речення.

Представники **психологічної** школи (О. Потебня, Ф. Корш) наприкінці XIX ст. складне речення вважали продуктом тривалої граматичної еволюції, результатом удосконаленішого процесу світосприйняття. Але в їх поглядах на еволюцію типів складного речення не було одностайності.

П. Фортунатов запропонував **власне граматичний** підхід до аналізу складнопідрядних речень, розмежовуючи речення зі сполучниками і сполучними словами.

Формально-граматичний принцип класифікації ґрунтується на засобах зв'язку головної і підрядної частин. З огляду на це мовознавці виділяють три типи складнопідрядних речень: складнопідрядні речення, у яких підрядні поєднуються з головними

- сполучниками;
- сполучними словами;
- складнопідрядні речення з роздільною паузою.

Ця класифікація не набула поширення в українському мовознавстві, оскільки в ній аналізуються лише підрядні сполучники та сполучні слова, а конструктивні ознаки речення ігноруються.

Структурно-семантичний принцип класифікації складнопідрядних речень простежується в працях П. Фортунатова, О. Шахматова, М. Поспелова. Особливо популярним цей принцип стає в другій половині ХХ ст. В українському мовознавстві лінгвісти В. Кононенко, І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, К. Шульжук, А. Загнітко та інші дотримуються загальних принципів цієї класифікації, вносячи окремі зауваги до диференціації типів складнопідрядних речень.

За цією класифікацією складнопідрядне речення розглядається як єдине структурно-семантичне ціле. Визначаючи типи підрядних частин, враховують такі основні критерії:

- до чого відноситься підрядна частина (до слова, словосполучення чи до головної частини в цілому);
- яким формально-граматичним засобом підрядна частина приєднується до головної (сполучником підрядності чи сполучним словом);
- які семантико-синтаксичні відношення існують між предикативними частинами;
- наявність вказівного слова в головній частині.

Ураховуючи ці критерії, мовознавці поділяють складнопідрядні речення на речення **одночленної (нерозчленованої)** структури та **дwochленної (розчленованої)**. Одночленими (нерозчленованої структури) реченнями вважаються такі конструкції, у яких підрядна частина пояснює в головній слово чи словосполучення і приєднується, як правило, за допомогою сполучних слів. Дwochленими (розчленованої структури) є такі конструкції, у яких підрядна частина пояснює головну в цілому і поєднується з нею, як правило, сполучниками підрядності.

Відомий синтаксист І. Вихованець виокремлює складнопідрядні речення з **прислівними і детермінантними** підрядними частинами. Складнопідрядні речення з однією підрядною частиною він називає **елементарними**, а з кількома підрядними – **неелементарними**.

Отже, до **складнопідрядних** зараховують речення, які складаються з головної і підрядної частини, яка пояснює, доповнює, розкриває зміст головної в цілому або конкретизує член речення. Наприклад: *Чи доводилось вам чути, як чайка цигикає над морем? Лежить романівська дорога, як синя стрічка восени...*(А. Малишко).

В основу сучасної класифікації складнопідрядних речень покладено структурно-семантичний принцип, який полягає в тому, що складнопідрядне речення розглядається як єдине ціле із взаємозв'язком складових частин – головної і підрядної.

За значенням і будовою складнопідрядні речення поділяються на три групи:

- 1) складнопідрядні речення з підрядними означальними частинами (власне означальними та займенниково-означальними);
- 2) складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними частинами;
- 3) складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами: місця; часу; способу дії; міри та ступеня; причини; умови; мети; допустовими; наслідковими.

2. Елементарні складнопідрядні речення, їх особливості

Складнопідрядні елементарні речення – це конструкції, у яких дві предикативні частини поєднуються підрядним зв'язком і одна частина синтаксично підпорядкована іншій. Наприклад: *На широких обрїях України зведуться барвисті семицвітні райдуги, щоб обіцятимуть людям ясне погіддя* (І. Цюпа).

Предикативні частини складнопідрядних речень є синтаксично нерівноправними: синтаксично незалежна частина – головна, а синтаксично залежна – підрядна, у якій завжди наявний показник її несамостійності – підрядний сполучник чи сполучне слово. Наприклад: *Адже в минуле своє ми часто повертаємося й увіходимо, як у храм, щоб очиститись і причаститися любов'ю* (В. Шкляр); *Зіграй мені мелодію любові, ту, без котрої холодно словам* (Л. Костенко).

Як бачимо, структурні особливості складнопідрядного речення є визначальними при з'ясуванні головної і підрядної частин. А із семантичного погляду основний зміст складнопідрядного речення зазвичай міститься саме в підрядній частині. Наприклад: *Ми любимо тих, що знали нас молодими* (Л. Костенко); *Люблю, коли в вікно розкрите шумлять безжурно дерева* (В. Сосюра).

Головна частина зі структурного погляду не завжди є самостійною, якщо в ній є вказівне слово, що вимагає уточнення чи конкретизації свого змісту. Наприклад: *Хто не працює, той не їсть* (народна творчість). Також головна частина не є самостійною, коли в ній пропущений член речення, якого стосується підрядна частина. Наприклад: *Щасливий, хто сні має милі*

(Леся Українка) – у головній частині пропущений підмет, виражений вказівним займенником **той**, а підрядна частина його пояснює. Подібні конструкції А. Квашук, автор посібника для вчителя «Складне речення в українській мові», називає *складнопідрядними реченнями нереалізованої структури*.

На думку І. Вихованця, основними різновидами підрядного зв'язку в складнопідрядних елементарних реченнях є *прислівний і детермінантний*.

Синтаксичний зв'язок може бути передбачуваним (зумовлюється категоріальними властивостями головного компонента) і непередбачуваним (не мотивується головною частиною). Прислівний зв'язок завжди передбачуваний, але не завжди обов'язковий. Наприклад: *Дивився на дерева і стежив, як спалахують та гаснуть світлотіні під ногами* (В. Шевчук). Як бачимо, підрядна частина цього речення пояснює у головній частині дієслово-присудок **стежив** і заповнює його семантичну неповноту. Тому підрядна частина є передбачуваною й обов'язковою. Порівняймо: *Занурюю погляд у сонячні храми, що світять мені крізь прозоре вікно* (О. Германова). У цьому реченні підрядна частина пояснює іменник-обставину у **храми** в атрибутивному плані. Хоч підрядна означальна частина прогнозується співвідносним словом у головній частині, але не є обов'язковою, оскільки не вимагається категоріальними властивостями іменника. Інший зв'язок (прислівний обов'язковий) виникає в синтаксичній конструкції, якщо в головній частині є вказівний займенник-означення при іменникові, від яких залежить підрядна означальна частина. Обов'язковість вказівних займенників-означень зумовлена тим, що за своїм значенням вони є надто загальними і вимагають конкретизації підрядною частиною. Наприклад: *Це спомин **отих** далеких **днів** дитинства, коли ждав весну* (Ю. Мушкетик).

На відміну від прислівного підрядного зв'язку *детермінантний* зв'язок переважно не передбачуваний і не обов'язковий. Наприклад: *Поет не боїться від ворога смерті, бо вільная пісня не може умерти* (Леся Українка); *Сама від себе ще така далека, немов оце приніс мене лелека та й опустив у мальвах і жоржжинах на тих ранкових росяних стежинах* (Л. Костенко).

Основним засобом поєднання підрядної частини з головною є сполучники підрядності та сполучні слова. Наприклад: *А над усім цим світом, де пахощі сіна злегка притрушує туман, сяють найкращі зорі мого дитинства* (М. Стельмах); *І здається мені, що, минувши потемнілі вітряки, я входжу в синє крайнебо...* (М. Стельмах).

Співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків головної та підрядної частин також є важливим засобом поєднання предикативних частин. Повна скоординованість форм дієслів-присудків виявляється в тих випадках, коли форми присудків головної частини чітко

співпадають із формами підрядної частини. При частковій скоординованості такої взаємозумовленості присудків немає. Наприклад: *У темному кутку на покуті **стоїть** житній сніп і **радується**, що в його колоссі **співає** жайворонок* (Б. Харчук); ***Зберу** в пучок солом'яне волосся, **розкину** руки й **посміхнусь** до сонця, торкнуся яблука, що світлом **налилося**, і **подивлюсь** на небо крізь віконце своїх думок* (О. Карпенко).

Не менш важливим засобом поєднання предикативних частин елементарного складнопідрядного речення є *порядок розташування частин*, який може бути *вільним і фіксованим*. Фіксований (стабільний) порядок частин зумовлюється особливостями будови речень, їхнім змістом. Зокрема підрядні частини, які приєднуються сполучниками **бо, так що**, завжди стоять після головної. При вільному порядку частин їх можна поміняти місцями. Наприклад: *Мати навіть підхвалює борця, **так що** Віталій, збадьорившись, заявляє рішуче про бажання вчитись на повара* (О. Гончар); ***Дарма** що серце чує гострий біль, я прагну знов у шторми й довгі рейси* (Д. Луценко).

Таким чином, при визначенні головної та підрядної частин складнопідрядного елементарного речення враховуємо його структурні особливості.

3. Структурно-семантичні типи складнопідрядних речень

Складнопідрядні речення з підрядною означальною частиною – це такі синтаксичні конструкції, у яких підрядна частина відноситься до члена речення головної частини, вираженого іменником (субстантивованим словом), указує на ознаку предмета й відповідає на питання **який? яка? яке? які? чий? чия? чие? чий?**

Підрядна означальна частина приєднуються до головної за допомогою таких сполучних засобів:

а) *сполучних слів*: який, чий, котрий (у будь-якій відмінковій формі), хто, що, де, куди, звідки, коли;

б) *сполучників*: що, щоб, як, ніби, нібито, мов, немов, наче, неначе, тощо.

Наприклад: 1. *Жаль землі, **що** в смутку **ниє*** (Б. Лепкий).

якої?

[ім.], (що ...).

2. *Галки щовечора на пустирях здіймали **такий** галас, **наче** їх із школи випускали* (В. Винниченко).

який?

[займ. + ім.], (наче ...).

Залежно від граматичної характеристики опорного слова головної частини та особливостей вияву прислівного підрядного синтаксичного зв'язку виділяють два типи підрядних означальних частин:

а) власне означальні (присубстантивно-означальні);

б) займенниково-означальні (призайменниково-означальні).

Складнопідрядні речення з **власне означальною частиною** – це такі синтаксичні конструкції, у яких підрядна частина пояснює опорне слово головної частини, виражене іменником, субстантивованим прикметником чи дієприкметником.

Власне означальні частини виконують дві функції: атрибутивно-приєднувальну та атрибутивно-видільну.

У складнопідрядних реченнях з **атрибутивно-видільною функцією** підрядна частина пояснює словосполучення вказівного займенника з іменником головної частини, вказуючи на ту ознаку предмета, яка виділяє його з ряду подібних. Наприклад: *Це той чаклун, якого й досі згадують у них в селі з любов'ю й страхом* (В. Шевчук).

котрий?

[займ. + ім.], (якого...).

У складнопідрядних реченнях з **атрибутивно-приєднувальною функцією** підрядна частина доповнює чи розширює зміст опорного компонента головної частини, називає одну з характерних ознак предмета дії, але не є засобом виділення його серед ряду однорідних. У таких синтаксичних конструкціях вказівний займенник-означення при опорному слові відсутній. Наприклад: *Мав трохи суворі брови, з-під яких зорили карі, аж гарячі очі* (Б. Олійник).

які?

[ім.], (з-під яких...).

Складнопідрядні речення із займенниково-означальною частиною – це такі синтаксичні конструкції, у яких підрядна частина конкретизує займенник головної частини.

У структурах із займенниково-означальною частиною співвідносними словами в головній частині виступають вказівні займенники *той, такий*; означальні – *весь, всякий, кожний*; заперечні – *ніхто, ніщо*; неозначені – *дехто, дещо, хтось, щось*.

За функціями займенниково-означальні конструкції поділяються на:

– підметові: *І тут сталося щось, чого Володько ніколи не міг сподіватися* (У. Самчук);

що?

[займ.], (чого...).

– присудкові: *Яка хата, **такий** й тин* (нар. тв.);

який?

(Яка...), [займ.].

– додаткові (додаток-займенник обов'язковий у головній частині):
*Слава ніколи не приходить до **тих**, хто шукає її ради особистого
возвеличення* (І. Цюпа);

до кого?

[займ.], (хто...).

– означальні: *Особливо яскраво виписані образи **тих**, хто панує в
місті* (К. Шахова).

яких?

[займ.], (хто...).

Складнопідрядні речення з підрядною з'ясувальною частиною – це такі синтаксичні конструкції, у яких головна частина є семантично та структурно неповною, а підрядна компенсує цю неповноту й відповідає на питання **кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на кому? на чому?**

Підрядні з'ясувальні з'єднуються з головною частиною такими сполучними засобами:

а) *сполучниками*: що, щоб, як, мов, немов, ніби, чи;

б) *сполучними словами*: хто, що, який, чий, котрий, де, куди, звідки, як.

Наприклад: 1. *Дівчина нагнулась до нори й **сказала, що це так господарював борсук*** (М. Стельмах).

що?

[дієсл.], (що...).

2. ***Чути** було лише, як коні стукали копитами* (А. Головка).

що?

[дієсл.], (як...).

Підрядна з'ясувальна реалізує значення присудка головної частини, вираженого дієсловами певної семантики. До таких семантичних груп належать:

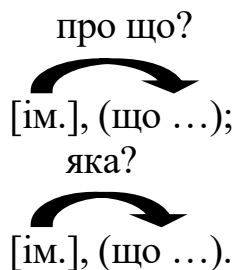
а) дієслова зі значенням повідомлення, передачі інформації (*говорити, повідомляти, виголошувати, доповідати, запевняти, акцентувати, пояснювати, підтверджувати* тощо). Наприклад: *Літо в осені питає, де поділись журавлі* (Ліна Костенко);

б) дієслова на позначення психічного стану і процесів розумової діяльності (*замовчувати, задумувати, встановлювати, підозрювати, вважати, вигадувати, запам'ятовувати, замислюватися* тощо). Наприклад: *І не збагну ніколи, як вмістилось моє життя в маленькім слові хліб* (Д. Павличко);

в) дієслова на позначення процесів сприймання (*бачити, чути, відчувати, оглядати, слідкувати, розглядати* тощо). Наприклад: *Сиджу і слухаю, як народжується вітер...* (Гр. Тютюнник);

г) дієслова зі значенням волевиявлення щодо відповідного адресата (*попереджати, примушувати, просити, зобов'язувати, радити, умовляти, дозволяти, заохочувати* тощо). Наприклад: *Мені хотілося, щоб збереглася правда* (Ю. Щербак).

Часто трапляються такі синтаксичні конструкції, у яких підрядна частина пояснює в головній іменник (здебільшого віддієслівного типу): *думка, звістка, згадка, надія, чутка* тощо. Наприклад: *Звістка, що привіз гонець, стривожила князя* (С. Скляренко).

У таких складнопідрядних реченнях підрядну частину можна кваліфікувати або як з'ясувальну, або як означальну.

Складнопідрядні речення з підрядною обставинною місця – це такі синтаксичні конструкції, підрядна частина яких указує на місце, простір, напрям дії, про який говориться в головній частині, і відповідає на питання **де? куди? звідки?**

Наприклад: *Світлом рожевим там степ пламеніє, де лється промінь іскристий* (Леся Українка).

За семантичними ознаками розрізняють такі типи підрядних частин місця:

1) ті, які означають місце дії, стан і приєднуються до головної частини сполучним словом *де*. Наприклад: *Де літо маки стеле килимами, дитя в городі ходить коло мами* (Л. Костенко);

2) ті, які означають напрям дії та приєднуються до головної частини сполучним словом **куди**. Наприклад: *Куди серце летить, туди й око глядить* (нар. тв.);

3) ті, які означають вихідний пункт руху, приєднуються сполучним словом **звідки** (**звідкіль**, **відкіля**). Наприклад: *Хлопчик йшов звідти, звідки вилетіли чайки* (М. Трублаїні).

Підрядна обставинна місця відносно головної може займати будь-яку позицію – препозицію, постпозицію, інтерпозицію.

Із головною частиною підрядна обставинна місця поєднується такими сполучними словами: **де**, **куди**, **звідки**, **звідкіля**, яким у головній частині можуть відповідати співвідносні слова **тут**, **там**, **туди**, **десь**, **звідти**, **звідтіля**, **кудись**. Наприклад: *Там, де ти колись ішла, Диво-стежка зацвіла Вечоровою матіолою, Житом-долею світанковою* (Б. Олійник); *Там, куди вони йдуть, не треба буде ніяких паспортів* (О. Гончар).

Складнопідрядні речення з підрядною обставинною часу – це синтаксичні конструкції, підрядна частина яких указує на час дії або стану, про який ідеться в головній частині, і відповідає на питання **коли? доки? відколи? на який час?** Наприклад: *Мене ліси здоров'ям напували, коли ходив у їхній гущину* (В. Симоненко).

Підрядні обставинні часу поділяються на дві групи:

а) речення з одночасними діями, станами. Наприклад: *Коли я була мала, то читала казку про підступного брата Березня й про довірливого Квітня* (Н. Бічуя);

б) речення з різночасними діями, станами. Наприклад: *Лиш доти варто в світі жити, поки живеш і квітнеш ти, Україно* (Т. Петриненко).

Підрядна обставинна часу може займати будь-яку позицію щодо головної – препозицію, постпозицію, інтерпозицію.

Із головною частиною підрядна обставинна часу поєднується сполучниками **як**, **як тільки**, **коли**, **ледве**, **щойно**, **після того як**, **з тих пір як** та ін.; сполучними словами **поки**, **доки**, **відколи**. Сполучним засобам іноді в головній частині можуть відповідати вказівні слова-прислівники **тоді**, **відтоді**, **доти**, наприклад: *Україно! Доки жити буду, доти відкриватиму тебе* (В. Симоненко); *Коли мене снігами занесе, тоді вже часу матиму доволі* (Л. Костенко).

У сучасному українському мовознавстві немає єдиного погляду на розуміння сполучних засобів, які приєднують підрядну часу до головної частини. Деякі лінгвісти (О. Вержбицький, А. Медушевський та ін.) стверджують, що підрядні обставинні часу поєднуються з головною і сполучниками, і сполучними словами, але при цьому їх не розмежовують. Інші вчені (К. Шульжук, П. Дудик, Л. Прокопчук та ін.) зазначають, що у таких конструкціях вживаються тільки підрядні сполучники. Відомий синтаксист А. Загнітко у монографії «Теоретична граматики сучасної української

мови. Морфологія. Синтаксис» (2011) наголошує, що підрядні частини часу приєднуються до головної за допомогою різноманітних сполучників і сполучних слів: **відколи, доки, поки, ледве, скоро, як, як тільки, тільки що** та ін. Але при цьому вчений не пояснює різницю між ними, зазначаючи тільки, що сполучному слову може відповідати в головній частині прислівник, який виконує функцію обставини часу. Наприклад: *Доти ягнята скачуть, поки матір бачать* (народна творчість).

Складнопідрядні речення з підрядною обставинною умови – це такі синтаксичні конструкції, підрядна частина яких указує на реальну чи нереальну умову, за якої відбувається чи могла б відбуватися дія головної частини, і відповідає на питання **за якої умови?** Наприклад: *Якби лелека голосом озвався, то грек, мабуть, не дуже б здивувався* (Л. Костенко).

Підрядна обставинна умови поєднується з головною частиною такими сполучниками: **якщо, коли, як, як же, раз, коли б, якщо б, якби, аби** тощо.

Підрядна обставинна умови може займати будь-яку позицію щодо головної – препозицію, постпозицію, інтерпозицію.

За семантикою розрізняють підрядні обставинні умови без супровідних значень і складнопідрядні речення з підрядними умови із супровідними значеннями. Підрядні умови без супровідних значень – це речення з реальним виявом умови. Наприклад: *Як не буде птахів, то і людське серце стане черствим* (М. Стельмах).

Підрядні умови із супровідними значеннями – це речення, у яких умова може бути поєднана з додатковими відтінками:

- **часу:** *Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява* (О. Довженко);
- **причини:** *Не злякає нас Страшний божий суд, якщо не злякав людський* (О. Довженко);
- **допусту:** *У відкритім бою, якщо й поранено, то тебе врятують товариші* (О. Гончар).

Розрізняйте!
Присудок – у формі теперішнього часу → переважає умовний відтінок.
Присудок – у формі минулого часу → підрядна частина має часове значення.
Якщо коли можна замінити на якщо, а коли б – на якби → це складнопідрядні речення з підрядною обставинною умови.

В українському мовознавстві більшість учених (Б. Кулик, Л. Кадомцева, І. Вихованець, К. Шульжук, А. Загнітко, Л. Костич) зараховують до складнопідрядних умовних речень такі конструкції, у яких підрядні частини виражають реальну чи ірреальну умову, за якої відбувається чи могло б

відбуватися те, про що повідомляється в головній. Проте І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська поділяють складнопідрядні умовні речення за модальністю предикативних частин на кілька моделей:

- речення індикативної модальності (семантика умови без супровідних значень);
- речення індикативної модальності з не власне умовним значенням (із супровідним значенням);
- речення ірреальної модальності (умовність виражена сполучниками **якби, коли б, аби**).

Складнопідрядні речення з підрядною обставинною причини – це синтаксичні конструкції, підрядна частина яких указує на причину того, про що йдеться в головній частині, і відповідає на питання **чому? через що? з якої причини?** Наприклад: *Держімося землі, бо земля держить нас* (народна творчість).

Підрядна обставинна причини пояснює головну частину в цілому та приєднується до неї сполучниками **бо, тому що, через те що, оскільки, від того що, позаяк, адже, у зв'язку з тим що, завдяки тому що, з тим що** тощо. Наприклад: *Душа летить в дитинство, як у вирій, бо їй на світі тепло тільки там* (Л. Костенко); *Земля прекрасна тому, що на ній живуть дзвінкоголосі малюки* (Ю. Бедзик).

З-поміж складнопідрядних речень із підрядною причини синтаксисти виокремлюють два типи таких структур:

- односуб'єктні речення – такі конструкції, у яких наявний один граматичний підмет (суб'єкт) для головної та підрядної частин. Наприклад: *Я таки тобою добре пишаюсь, бо живу твоїми успіхами і переживаю разом з тобою твої невдачі* (О. Слісаренко);

- двосуб'єктні речення – такі конструкції, у яких головна і підрядна частини характеризуються власними виконавцями дії або носіями певного стану (різні суб'єкти). Наприклад: *Чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім* (О. Довженко).

Підрядна обставинна причини найчастіше стоїть у постпозиції щодо головної.

Складнопідрядні речення з підрядною обставинною мети – це синтаксичні конструкції, підрядна частина яких указує на мету того, про що йдеться в головній частині, і відповідає на питання **для чого? з якою метою? навіщо?** Наприклад: *Для того щоб створити щось красиве, треба нести красу в душі* (Ю. Мушкетик).

Підрядна обставинна мети пояснює всю головну частину в цілому й приєднується за допомогою сполучників **щоб, щоби, для того щоб, з тим щоб, аби** тощо.

Для складнопідрядних речень із підрядною мети властивою виступає односуб'єктність або двосуб'єктність конструкцій. Тому мовознавці їй виділяють два типи речень:

- односуб'єктні речення – такі конструкції, для яких характерним є відображення в реченні дії і мети однієї особи. Наприклад: *Пішла б в неволю, **щоб** там полежити його страждання* (Г. Тютюнник). Така модель, на думку А. Загнітка, співвідносна з відповідним типом простого ускладненого речення, у якому інфінітив виконує функцію обставини мети (пор.: *Пішла б полежити його страждання*);

- двосуб'єктні речення – такі конструкції, у яких у головній і підрядній частинах наявні різні виконавці дії або носії певного стану (різні суб'єкти). Наприклад: *Довго, довго, не один десяток років буде проводити мене **мати**, дивлячись крізь сльози на дорогу, довго хреститиме мені слід і стоятиме з молитвами на зорях вечірніх, **щоб** не взяла мене ні куля, ні шабля, ні наклеп лихий* (О. Довженко).

Залежно від ступеня вияву цільових значень К. Шульжук складнопідрядні речення з підрядними мети поділяє на два типи:

- власне цільові;
- невласне цільові.

Власне цільова семантика підрядної частини обумовлюється наявністю в головній частині слів із семою цілеспрямованого руху (*бігти, йти, пливати, стрибати, летіти, мчати, везти, нести* тощо). Наприклад: ***Щоб** осягти оком більше простору на обрії, я йду над самим краєчком обривчастих гір* (І. Нечуй-Левицький); *Піде рано-вранці, **щоб** налитий рососою не оббивався крихкий колос* (М. Стельмах).

Невласне цільова семантика підрядної частини обумовлюється наявністю в головній частині слів із семою повинності (*треба, потрібно, необхідно, слід* тощо). Наприклад: ***Щоб** тих щасливих днів не загубити, потрібно працювати цілий вік* (Д. Павличко); *Мусив зробитися снайпером, **аби** не втрачати зайвих зарядів* (О. Довженко).

Мовознавці І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська виділяють ще й третій тип складнопідрядних речень із обставинною мети – речення *несправжньої мети*, у яких повідомляється про непередбачувані, несподівані і навіть небажані наслідки, що не можуть бути справжньою метою. Наприклад: *Холодна осінь лист зриває, **щоб** м'якше падалось снігам* (Олександр Олесь).

Підрядна обставинна мети може займати будь-яку позицію щодо головної, але здебільшого стоїть у постпозиції.

Складнопідрядні речення з підрядною обставинною наслідку – це синтаксичні конструкції, підрядна частина яких указує на наслідок того, про що йдеться в головній частині. Наприклад: *Вночі йти гірською*

стежкою було небезпечно, **так що** туристи вирішили зупинитися на відпочинок (із газ.).

У таких реченнях простежується семантика причиново-наслідкової залежності. Тому підрядну частину можна легко трансформувати в головну, а головну – у підрядну причинову. Наприклад: *Місяць, підводячись вгору, пірнає в загустілу хмару, так що видніється лише срібний край* (М. Стельмах) (пор.: *Видніється лише срібний край, бо місяць, підводячись вгору, пірнає в загустілу хмару*).

Підрядна обставинна наслідку відноситься до головної частини в цілому й приєднується сполучником **так що**. Варто наголосити, що розчленування сполучника веде до зміни типу складнопідрядного речення, внаслідок якого компонент **так** стає співвідносним словом у головній частині. Наприклад: *Вже в березні розвезло шляхи, так що ні проїхати, ні пройти* (І. Цюпа) (пор.: *Вже в березні розвезло шляхи так, що ні проїхати, ні пройти* - підрядна частина способу дії).

Підрядна обставинна наслідку на питання не відповідає й завжди стоїть після головної частини.

Складнопідрядні речення з підрядною обставинною допусту – це синтаксичні конструкції, підрядна частина яких виражає твердження, усупереч якому відбувається сказане в головній частині, і відповідає на питання **незважаючи на що?** Наприклад: *Та хоч би й крила мені солов'їні, і воля святая, я б не лишила тебе в самотині, країно моя* (Леся Українка).

Із головною частиною підрядна обставинна допусту поєднується такими сполучниками: **хоч (хоча), дарма що, правда, хай, нехай, незважаючи на те що** тощо. Також як засіб зв'язку використовуються сполучні вирази **як не, який не, хто не, що не, скільки не**, наявність яких зумовлюється пропуском власне допустового сполучника **хоч**. Наприклад: *Як не мудруй, а правди ніде діти* (Л. Глібов).

За семантикою і структурою мовознавці І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, К. Шульжук розмежовують такі види допустових речень:

- а) власне допустові;
- б) невласне допустові;

Головна частина *власне допустових* речень містить повідомлення про явище, яке відбувається всупереч тому, про що повідомляється в підрядній частині. Синтаксичний зв'язок між предикативними частинами такого речення оформляється сполучниками **хоч, хоча, дарма що, незважаючи на те що; хоч... але, дарма що... а, нехай... а** тощо: *І хоч на кедрах та ліщині була сила горіха, проте вивірки місцевої було мало* (І. Багрянний); *Дарма що стояло тихе сонячне безвітря, листя тріпотіло на деревах вздовж шляху* (Ю. Смолич).

До *невласне допустових* належать речення із зіставно-умовними, розділовими, узагальненими та іншими значенневими відтінками. Наприклад: *Скільки не йдеш – і перед тобою, і за тобою плачуть зерном стени* (М. Стельмах); *Як не крути, а добро мусиш віддати* (Ю. Яновський). У таких конструкціях засобами зв'язку є сполучники **хоч, нехай, хай, хоч би, як не, куди не, що не** тощо.

Автор методичного посібника «Синтаксис складного речення» А. Кващук подібні конструкції поділяє на *власне допустові, протиставно-допустові, узагальнено-допустові та умовно-допустові*.

Зазвичай підрядна частина допусту стоїть у постпозиції. Коли підрядна допустова частина займає препозицію, тоді в головній частині можуть уживатися сурядні протиставні сполучники: **а, але, та (=але), зате, однак, проте**. Наприклад: *Хоч було тільки надвечір, а під зеленими верхів'ями присмерки вже зовсім згусли* (І. Багрянний); *Хай важче буде, але ж на серці якось гарно* (О. Гончар). Сполучники сурядності в таких конструкціях є факультативними, а сполучники підрядності – обов'язковими, оскільки їх пропуск порушує як синтаксичну, так і змістову єдність.

Інтерпозиція для підрядних обставинних допусту не типова, але в художньому мовленні трапляються такі, переважно односуб'єктні, допустові речення, у яких підмет спільний для обох предикативних частин. Наприклад: *Стефан, хоч був на слово досить гострий, змовчав* (І. Франко).

Складнопідрядні речення з підрядною обставинною способу дії – це синтаксичні конструкції, підрядна частина яких указує на спосіб перебігу дії або стану головної частини й відповідає на питання **як? яким способом?** Наприклад: *Виходило так, що треба було вже й прощатися* (О. Гончар). Підрядна обставинна способу дії до головної частини приєднується сполучниками **як, що, щоб, мов, немов, немовби, мовби, наче, неначе, ніби, ніж**. Наприклад: *Умій жити так, щоб у тебе з другом була єдність духу, ідеалів* (В. Сухомлинський).

У головній частині може бути співвідносне слово **так**, що виступає в ролі обставини способу дії. Наприклад: *Як будеш робити, так буде і земля родити* (народна творчість).

На підставі поєднання семантики способу дії з іншими типами обставинного значення А. Загнітко виокремлює два різновиди підрядних частин способу дії:

- із відтінком наслідку: *Хто як постеле, так і виспить* (народна творчість);
- із відтінком вияву рівня ознаки: *І біль такий, що мегатонно, здавалось, вибухне з душі* (І. Гнатюк).

Складнопідрядні речення з підрядною обставинною міри й ступеня – це синтаксичні конструкції, підрядна частина яких указує на міру чи ступінь вияву дії головної частини або на ступінь вияву ознаки, якості й відповідає на питання **наскільки? якою мірою? до якої міри?** Наприклад: *На леваді за верболозами тепер зібралось стільки синяви, що можна в ній брести по коліна, як водою* (М. Стельмах).

Сполучними засобами у таких конструкціях виступають:

а) сполучні слова – **скільки, наскільки**, яким у головній частині відповідають співвідносні слова **стільки, настільки, так, такий, такою мірою**;

б) сполучники – **оскільки, щоб, що, аж, ніж, мов, як, наче, немовби, начебто** тощо.

З урахуванням семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами мовознавці виділяють кілька типів підрядних обставинних міри і ступеня:

- конструкції з відтінком зіставлення, що виражається співвідношенням слів *настільки... наскільки, стільки... скільки, так...як, такий... як*. Наприклад: *І наскільки милим і симпатичним був мені український люд, настільки розчарувала мене ця еміграційна інтелігенція* (Н. Королева);

- з відтінком наслідку, що репрезентуються сполучниками *що, мов, немов, наче, нібито, що аж*: *Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі вівса* (М. Коцюбинський);

- із відтінком мети, підрядна частина яких приєднується до головної сполучником *щоб*, якому в головній відповідають співвідносні слова *настільки, скільки*. Наприклад: *Я довго не міг зловити стільки повітря, щоб промовити слово* (І. Франко).

Виділення окремо складнопідрядних речень із підрядною способу дії та підрядною міри й ступеня є досить умовним, Так, у підручнику «Курс сучасної української літературної мови. Частина II. Синтаксис» Б. Кулик розглядає ці типи речень окремо. Але більшість сучасних синтаксистів (К. Шульжук, П. Дудик, Л. Костич, А. Загнітко та ін.) ці два типи об'єднали в складнопідрядне речення з підрядною частиною способу дії, міри і ступеня.

Складнопідрядні речення з підрядною порівняльною – це синтаксичні конструкції, у яких підрядна частина пояснює головну шляхом порівняння, зіставлення на основі будь-яких асоціацій і відповідає на питання **як?** Наприклад: *Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчинка-дитина* (Т. Шевченко); *Межи зеленими килимами біліє гречка, наче хто розіслав великі шматки полотна білити на сонці* (М. Коцюбинський). Підрядна порівняльна частина приєднується до головної сполучниками **як, мов, немов, наче, неначе, ніби, немовби, нібито** тощо та пояснює всю головну частину в цілому. У головній частині може вживатися співвідносне слово **так**, яке конкретизується підрядною порівняльною. Наприклад: *Вона зраділа так, ніби зустріла найдорожчу людину* (з газети).

Синтаксисти І. Слинко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська поділяють складнопідрядні порівняльні речення на два типи залежно від значення:

- із семантикою вірогідного порівняння;
- із семантикою невірогідного порівняння.

Конструкції із семантикою вірогідного порівняння репрезентують реальний чи загальновідомий факт. Наприклад: *А тепер у серці щось тремтить і грає, як тремтить на сонці гілка золота* (М. Рильський). Лексична тотожність або схожість присудків обох предикативних частин засвідчує вірогідне порівняння сполучником **як**. Іноді можуть уживатися і сполучникові утворення **просто як, прямо як, так само як, подібно до того як** та інші.

Конструкції із семантикою невірогідного порівняння передають уподібнення не до справжнього, а до уявного явища. Наприклад: *Гаснуть вогні у місті, ніби в безодню моря падають зорі янтарні* (М. Рильський). У таких реченнях уживаються сполучники **наче, неначе, начебто, нібито, мов, немов, немовби**.

Досить часто підрядні порівняльні бувають неповними, тобто мають лише один головний член – підмет або присудок, який і виконує порівняльну функцію. Наприклад: *Вижидали того дня, мов сходу сонця* (О. Кобилянська).

Підрядні порівняльні частини слід чітко відрізняти від порівняльних зворотів у структурі простих ускладнених речень. Найбільшу складність щодо визначення типу синтаксичної одиниці становлять порівняльні конструкції, до складу яких входить іменник у називному відмінку з пояснювальними словами або без них. Наприклад: *Наша молодість, наче природа, колосистим ще літом доспіє* (Б.-І. Антонич); *А дні летять, як весняний вітер* (М. Зеров).

У структурі простого речення порівняльні утворення можуть виконувати різні функції: підмета, присудка, призв'язкового компонента іменного складеного присудка, означення, додатка, обставини. Наприклад: *У голосі цьому Степанові відчулася немов страшна зневага до себе* (В. Підмогильний); *Любов, як сонце, світу відкриває безмежну велич людської краси* (В. Симоненко); *Весь сум з хлопця вода як змила* (С. Васильченко); *Вона була як те порохняве дерево* (О. Кобилянська); *Опустив її доволі нелагідно, як грудку* (О. Кобилянська); *Капрал з вусиками як у таргана перевірів папери, козирнув і пропустив мандрівників* (В. Синенко); *Вода з дерева лилася, як з ринви* (Я. Гримайло).

Синтаксична конструкція є простим реченням із порівняльним зворотом за таких умов:

- якщо в порівняльній конструкції є іменник у формі непрямого відмінка: *Щасливих днів п'янку любов, як пісню, серцем вимрію* (Д. Луценко);
- якщо в порівняльній конструкції є прикметник у різних відмінкових формах: *Між м'якими зеленими, ніби оксамитовими, берегами в'ється гадюкою Раставиця* (І. Нечуй-Левицький);

- якщо в порівняльній конструкції є дієприкметник: *Стени лежать, мов зачаровані, залиті сяйвом голубим* (М. Луків);
- якщо в порівняльній конструкції є дієприслівник: *Сонце, немов утопившись, стало сідати* (В. Винниченко);
- якщо в порівняльній конструкції є прислівник: *... в старість прийдеш, як додому* (М. Рильський);
- якщо в порівняльній конструкції є фразеологічне словосполучення: *І стоїть Україна перед нашим духовним зором у вогні, як неопалима кутина* (О. Довженко);
- якщо порівняльна конструкція виступає означенням до одного з членів речення: *У покосах та між покосами горіли зорі, як червоні суніці* (С. Васильченко); *В синіх скелях поезій волею й розумом я обтесую слово, мов камінь тверде* (В. Забаштанський).

Синтаксична конструкція є **неповною підрядною порівняльною частиною за таких умов:**

- якщо в конструкції є іменник у формі називного відмінка з конкретним значенням: *Пізно я повертався додому, приходив обвіяний духом полів, як дика квітка* (М. Коцюбинський);
- якщо у конструкції стрижневим словом є займенник: *Ти така ж втомлена, земле, як і я* (М. Коцюбинський);
- якщо в конструкції наявний тільки присудок, а підмет зрозумілий із головної частини: *Журавель сумно поскрипує, ніби співчуває чоловікові* (М. Стельмах);
- якщо в конструкції є додатки й обставини, що залежать від пропущеного присудка: *Душа моя розкрита для кожного, як квітка для роси* (М. Коцюбинський); *Людині потрібна довіра, як золоту точна міра, як житові повен колос, як птиці щасливий голос* (Є. Летюк).

У мовознавстві існують різні погляди на класифікацію підрядних порівняльних конструкцій. Більшість лінгвістів (К. Шульжук, П. Дудик, А. Загнітко) кваліфікують їх як окремий тип складнопідрядних речень. А. Б. Кулик зараховує їх до складнопідрядних обставинних способу дії з відтінком порівняння.

Складнопідрядні речення з підрядною супровідною – це синтаксичні конструкції, підрядна частина яких містить у собі додаткове повідомлення, побічне зауваження чи узагальнення того, про що говориться в головній частині. Наприклад: *Сердито насуплені брови Миколи Івановича поворухнулися, від чого його обличчя посвітлішало* (В. Канівець).

Підрядна супровідна найчастіше приєднується до головної частини сполучним словом **що** в будь-якій відмінковій формі з прийменником або без нього. Наприклад: *З обох боків на нього дивилися кам'яні обличчя воїнів, від чого страх зіптив м'язи* (Р. Іваничук); *Весною не було дощів, що турбувало*

всіх (з газети); *Марійка мимоволі дістала книгу, чим немало здивувала подругу* (А. Яна). У таких конструкціях із семантичного погляду зв'язок між предикативними частинами близький до наслідкового, що властивий складносурядним єднальним і безсполучниковим реченням із наслідковими семантико-синтаксичними відношеннями.

Інколи підрядні супровідні речення мовознавці називають приєднувальними без супровідного значення або стверджують, що у таких конструкціях основним виступає приєднувальна семантика з відтінком супровідності. У подібних структурах підрядна частина поєднується з головною за допомогою сполучних слів **що, де, куди, звідки, чому, як** тощо. При цьому функція підрядної супровідної залежить від сполучного засобу. Підрядна частина зі сполучним словом **що** переважно відноситься до всієї головної частини, а з іншими сполучними словами – стосується одного з членів головної частини. Наприклад: *З самого ранку похмурне небо почало швидко прояснюватися, що часто трапляється ранньої весни* (А. Яна); *У біографії О. Кобилянської є немало ще малодосліджених місць, при цьому їх аналіз слід здійснювати з урахуванням взаємин письменниці з різними творчими людьми* (М. Жулинський).

Підрядна супровідна частина займає постпозицію, є граматично незавершеною, не може існувати без головної й не відповідає на логічне питання.

Складнопідрядні речення з підрядною супровідною не є різновидом обставинних підрядних частин!

4. Пунктуація в складнопідрядному реченні

У складнопідрядному реченні між головною і підрядною частинами ставиться кома, крапка з комою, тире, двокрапка.

Кома між головною й підрядною частинами

1. Між головною й підрядною частинами ставиться кома, наприклад: *Знов повіяло в душу весною, хоч кругом ще біліють сніги* (П. Грабовський).

2. Підрядна частина може приєднуватися до головної за допомогою складених сполучників: **тому що, через те що, завдяки тому що, незважаючи на те що, внаслідок того що, в міру того щоб, в міру того як, після того як, перед тим як, подібно до того як, так що**.

Кома може ставитися перед усім сполучником, чи в середині його (залежно від змісту), але тільки один раз. Наприклад: *Теплий туман слався по полю й налив балку по самі вінця, так що дерева потопали у ньому* (І. Нечуй-Левицький); *Дерево за літо виросло так, що повністю заступало вікна* (з газети).

3. Якщо підрядна частина зі складеним сполучником стоїть перед головною, то сполучник комою не розділяється. Наприклад: *Тому що на кінофабрику хороших сценаріїв не надходило, я вимушений був писати сценарій сам* (О. Довженко).

4. Не розділяються комою сполучники **в той час як, перш ніж, лиш коли, тоді як, навіть якщо, тимчасом як**. Наприклад: *Пройде ще немало літ, перш ніж ми зустрінемося* (авт.).

Тире в складнопідрядному реченні

Якщо підрядна частина потребує смислового виділення, то вона може виділятися тире, наприклад: *Скільки не йдеш – і перед тобою, і за тобою плачуть степи* (М. Стельмах).

Часто підрядна частина навмисно виноситься перед головною з метою сильнішого інтонаційного й змістового виділення, хоч така позиція не є звичайною, наприклад: *Хто спить, хто не спить – покорись темній силі!* (Леся Українка); *Куди прямує, чого шукає – не знає Чумак* (Ю. Збанацький); *Куди не глянь – квіти і квіти* (І. Цюпа); *Що думав хлопчик – невідомо нам* (М. Рильський).

Найчастіше за допомогою тире виділяються підрядні з'ясувальні, часу, умови, допустові, мети, займенниково-означальні, наприклад: *Не смів ніхто попадати під той погляд. Хто попадав – мав неминуче загинути* (П. Загребельний); *Чи добре буде там – не знаю* (Остап Вишня).

Тире ставиться за таких умов:

1) якщо препозитивна підрядна частина є неповною, наприклад: *Коли б їй крила – полетіла б на край світу...* (Г. Квітка-Основ'яненко);

2) якщо на початку препозитивної підрядної частини є сполучні слова **куди не, скільки не, коли б не, як не** і под., наприклад: *Надворі весна вповні. Куди не глянь – скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом* (Панас Мирний);

3) якщо на початку постпозитивної головної частини є вказівні слова **це, то, от, так, значить**, наприклад: *Що таке собака – це ви всі знаєте: голова, чотири ноги, хвіст і гавкає* (Остап Вишня);

4) якщо у реченні кілька однорідних підрядних частин, наприклад: *Чи правду Ганна казала, чи вона видумала – цього ніхто не скаже* (Панас Мирний);

5) якщо головна частина, яка стоїть перед підрядною, потребує інтонаційного відокремлення, наприклад: *Так орел з високості задивляється на свою здобич, вибирає – яка смачніша* (Панас Мирний).

Крапка з комою, двокрапка, крапки в складнопідрядному реченні

1. Між значно поширеними підрядними частинами, не з'єднаними сурядними сполучниками, може ставитися крапка з комою, наприклад: *Я люблю їхати на поле тоді, як ниви зеленіють та хвилюються зеленими хвилями; коли обважнілі колоски черкаються об голову, об вуха; коли ниви поцяцьковані синіми волошками та червоними маками* (І. Нечуй-Левицький).

У підрядних частинах можуть бути свої розділові знаки.

2. Коли в головній частині складнопідрядного речення є слово, що потребує роз'яснення, та при роз'яснювальній інтонації перед підрядною ставиться двокрапка. Наприклад: *Кажуть: хто у нас на світі вік свій праведно прожив, хто умів людей любити, зла ніколи не робив, – Бог того послав на небо ясно зіркою сіять...* (Б. Грінченко); *Вона ходила і до піфії, спитать про мужа: як він там, у Скіфії?* (Л. Костенко); *Було цим потиском сказано Богданові все: і яка рада Таня за нього, і як ним гордиться, і як ждатиме його* (О. Гончар).

Після головної частини в таких реченнях можна поставити слова **а саме**. Або підрядна частина містить непряме питання, наприклад: *Все уривається так раптово, що навіть виникає сумнів: чи було воно колись справді?* (І. Вільде).

3. Крапки перед підрядною частиною ставляться для того, щоб передати незакінченість переліку, невизначеність змісту речення, наприклад: *По бруку чіткий крок...де авто перебої...* (В. Сосюра); *Лисиче над Дінцем...де висне дим заводів...* (В. Сосюра).

Практичний мінімодуль

Вправа 1. Доведіть, що наведені речення є складнопідрядними.

1. Залазити в чужу душу – це таке ж злодійство, як залазити в чужу комору (М. Стельмах). 2. Хто в блакитному просторі засвітив чудові зорі, що горять у млі (Г. Чупринка). 3. Я люблю, як, буває, осінню пахне яблуками в хаті (А. Малишко). 4. Довго стояли мовчки, удивляючись у чарівне сріблясте озеро, що вже починало вкриватися серпанком сивого туману (В. Гжицький). 5. Це був народ такої сили й гарту, що їх ніхто подужати не міг (Л. Костенко). 6. Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив (Леся Українка). 7. Я збагнула, що забуття не суджено мені (Леся Українка). 8. Вночі люблю дивитись, як креслять засинений небесний небосхил падучі зорі (Є. Плужник).

Вправа 2. Позначте предикативні центри, визначте функцію і тип підрядної частини.

1. Душа моя – дно безджерельне й сухе, де тільки сіріє каміння важке... (О. Олесь). 2. Хто шанується, і люди того шанувати будуть (М. Номис). 3. Знай, що в серці найтяжче – це серце носити студене! (М. Рильський). 4. Жаль за розкішним сном дитинним, за всім, що вже минуло ... (О. Луцький). 5. Хотів би я знати, про що той струмочок у мріях своїх гомонить між травою? (П. Тичина). 6. Мого життя не вистачить мені для діл, що їх у спогадах лелію (Д. Павличко). 7. Благословенна будь же ти,

хвилино, коли почула я дитячий крик. 8. Все, чим образили поета, акумулюється в слова. 9. Коли в людини є народ, тоді вона уже людина. 10. Сама втекла в сніги, у глухомань, щоб віднайти душевну рівновагу. 11. Я лиш інструмент, в якому плачуть сніги мого народу. 12. Якщо кохаєш, – знайдеш без адрес оцю хатину за морями снігу. 13. Не говори печальними очима те, що бояться вимовить слова. 14. Зіграй мені мелодію любові, ту, без котрої холодно словам. 15. Віддайте мені мову, якою мій народ мене благословив. 16. Чатує вітер на останнє листя старого дуба, що своїм корінням тримає схили рвища... (із тв. Л. Костенко).

Вправа 3. Установіть відповідність.

Тип підрядної частини

- А означальна
- Б з'ясувальна
- В займенниково-означальна
- Г часу
- Г місця
- Д способу дії
- Е міри та ступеня
- Є умови
- Ж причини
- З мети
- И допусту
- І наслідку

Речення

1. Було так тихо, що навіть шелест листя на ясені здавався великим шумом (О. Десняк). 2. Вже в березні розвезло шляхи, так що ні проїхати, ні пройти (І. Цюпа). 3. Хто в блакитному просторі засвітив чудові зорі, що горять у млі? (Г. Чупринка). 4. Хто не бачив тайги, та ще північної, той не може ясно уявити собі її (В. Гжицький). 5. Я просто хочу, щоб до наступної ери з кожного сьогоднішнього злочину не вирросло завтрашніх двісті (Л. Костенко). 6. Де не ступиш – пахнуть сінокоси (Б. Лепкий). 7. Коли я гляну на матір і угледжу в її небесних очах стільки розуму, смутку і глибокої непереможної віри в життя, мені так легко і радісно стає на душі (Олександр Олесь). 8. Він зробив це так, як йому підказала совість (із газ.). 9. Коли вже народився ти поетом, за все відповідай у цім житті (Б. Олійник). 10. Вже не впаду на сіно горілиць, щоб пити вітер, ніч і степ до ранку (Є. Плужник). 11. Хай небо з усіма громами обвалиться над тобою, проте ти не маєш права й подумати про розлуку зі своєю землею (М. Стельмах). 12. Не можу співати спокійно, бо в серці розпука та гнів (Б.- І. Антонич).

Вправа 4. Перепишіть речення, накресліть структурні схеми речень.

1. Хто хоче бути вольовою людиною, той не може не побороти в собі невпевненість (М. Хвильовий). 2. Це був тільки сон, що ледь торкнувся пам'яті вустами (Л. Костенко). 3. Хто зберіг любов до краю і не зрікся роду, той ім'ям не вмере ніколи в пам'яті народу (О. Олесь). 4. Я завжди думав і думаю, що без гарячої любові до природи людина не може бути митцем (О. Довженко). 5. Коли копають картоплю, ключ угорі журавлиний рідною мовою кличе у невідомі краї (М. Рильський). 6. Викладання мови – це майстерність творення людської душі, бо воно є найніжнішим, найтоншим діткненням до серця дитини (В. Сухомлинський). 7. Погода стояла тепла й сонячна, так що шибки на вікнах аж миготіли (Г. Тютюнник). 8. І хоч життя послало йому калюжу замість океану, душа в нього була океанська (О. Довженко).

Вправа 5. Складіть речення за поданими схемами, використовуючи зразки.

1. [ім., (із якого ...), ...].

Зразок: По синьому поверху ставка, із глибини якого визирало темне зоряне небо, тихо плив білою хмарою туман (М. Коцюбинський).

2. [займ.], (що ...).

Зразок: Юність відзначається тим, що в неї світлі думки беруть верх над чорними (І. Вільде).

3. [ім.], (що ...).

Зразок: Червнева ніч розкинула свої зоряні шати над таємниче притихлим степом, що стелився до синього виднокругу (Н. Рибак).

4. [дієсл.], (що ...).

Зразок: Ще Віктор Гюго доводив, що всі слова можуть служити поетові (М. Рильський).

5. [дієсл., (що ...), ...].

Зразок: Я серцем чув, що страждав народ, і болів його болями (П. Тичина)

Вправа 6. Перепишіть речення, поставивши розділові знаки, побудуйте структурні схеми речень. Зробіть висновок про структурно-семантичний тип підрядної частини.

1. Мудрою Берегинею що не давала погаснути земному вогнищу роду нашого часто називають українську мову (І. Огієнко). 2. Наша мова – як чарівна пісня що вміщує в собі і палку любов до вітчизни, і ярий гнів до ворогів, і волелюбні думи народні, і ніжні запахи рідної землі (П. Тичина). 3. І сьогодні ми з вдячністю згадуємо наших безіменних, але розумних і допитливих предків які у пошуках знань поповнювали словник української

мови (А. Коваль). 4. Хіба важко зрозуміти що наше ставлення до водного дару має стати камертоном чистоти до життєдайного соку Землі як Божого дару! (С. Костенко). 5. Японський сад є тим особливим світом який створено людиною для внутрішнього споглядання й самопізнання (В. Гриценко). 6. Благословенна та ясна година коли дитя читає «Кобзаря» (Д. Павличко). 7. Хто любить той уподобитись може до любого і тілом, і душею (Леся Українка). 8. Я весь був як пісня, як акорд суму що злився з піснею моря, сонця і скель (М. Коцюбинський). 9. Душевна порожнеча починається з того що в роки ранкової юності людина більше зачує, ніж думає (В. Сухомлинський). 10. А там де сонце торкнулось вершечків дерев листя спалахнуло злото-зеленим вогнем і стало прозорим, як скло (М. Коцюбинський). 11. Як я малим збирався навесні піти у світ незнаними шляхами сорочку мати вишила мені червоними і чорними нитками (Д. Павличко). 12. Там де ти колись ішла тиха стежка зацвіла вечоровою матіолою, житом-долею світанковою (Б. Олійник). 13. Якби мені знову колишня сила тоді б мене туга оця не гнітила (Леся Українка). 14. Обличчя Мішеля було смагляве, загоріле, дарма що стояла передвесняна пора (Ю. Смолич). 15. Над зеленими нивами тремтіло гаряче повітря неначе хто тряс перед очима блискучим серпанком (М. Коцюбинський).

Вправа 7. Визначте тип підрядної обставинної частини, побудуйте структурні схеми речень. З'ясуйте, до якої структури (розчленованої чи нерозчленованої) належать ці конструкції.

1. Понесло холодом – ніжним та таким проймаючим, що, здається, і старі дуби та липи почули його та стрепехнули своїми кронами (І. Франко). 2. Місяць, підводячись угору, пірнає в загустілу хмару, так що видніється лише срібний край (М. Стельмах). 3. У великих поетів чим глибша безодня страждань, тим вища вершина їх духу (Л. Смілянський). 4. Насправді стриму час не має, хоч важко це нам зрозуміть (Б.-І. Антонич). 5. Пісенність Шевченкової лірики настільки приваблива й природна, що багато його поезій стали народними піснями. 6. Нічого не говорили поміж себе, бо не було в людській мові слів, здатних передати цю вранішню симфонію пробудженої природи. 7. Там, де вона прокотилася, залягла глибинна тьма, чорна пустеля згарища, зрідка покраплена ледь жевріючими цятками (із тв. О. Гончара). 8. Дівчата розсміялися, мов золоті горішки розсипалися по клуні (Ю. Яновський). 9. Не беріть із зеленого луку верби ні на жовті піски, ні на скелі, бо зів'яне вона від жаги і журби по зеленому луку в пустелі (О. Олесь). 10. Хочеться розправити крила й полетіти-полетіти аж ген туди, де мріють сиві обрії понад лісами та лугами (В. Речмедін). 11. Любить людей мене навчила мати і рідну землю, що б там не було (В. Симоненко). 12. Місяць зійде аж по півночі, бо вже давно звернуло з підповні (У. Самчук).

Вправа 8. Розмежуйте речення з порівняльними зворотами та підрядними неповними порівняльними частинами, обґрунтуйте свою думку.

1. Місяць плив поміж рваним кущів'ям хмар, як лис ріденьким підліском (Ю. Мушкетик). 2. Летять на землю груші, як з рогаток (Л. Костенко). 3. І, надлетівши, зморена бджола відчує стебел плавне колихання, як дихання, і як кохання, і як плавбу до вічності (В. Стус). 4. В нетрях стояла тиша, як у церкві (І. Багряний). 5. Зелені хліба котили хвилі з горба на горб, як море в легкий бриз (Г. Тютюнник). 6. В тумані зацвіли ліхтарі, як кульбаби, оточені морозяними німбами (І. Багряний). 7. Як сірничок, припалений від сонця, день спалахнув, обвуглився, погас (Л. Костенко). 8. Сріблиться дощ в тоненькому тумані, як ниточка в прозорім полотні (Д. Павличко). 9. Рвуть вихорі, як жили, рідке коріння верб старих (П. Тичина). 10. Я солодко сплю, наче сірий тюльпан у долонях туману (О. Пахльовська).

Вправа 9. Визначте тип підрядних частин, побудуйте структурні схеми складнопідрядних речень.

1. Не знаю й сам – чому я знов весь день до Вас лечу думками... (О. Олесь). 2. Що посієш, те й пожнеш (нар. творч.). 3. Там, де березина витісняла сосну та пропускала паруси сонця, все, здавалось, залите було зеленим бенгальським вогнем (М. Коцюбинський). 4. Його цікавили зорі, оскільки вони були об'єктом мрії про міжпланетну, а може, й міжзоряну подорож (М. Трублаїні). 5. Коли вже народився ти поетом, за все відповідай у цім житті (Б. Олійник). 6. Серпневий день такий погожий, мов перший день життя (М. Драй-Хмара). 7. Життя і мрія в згоді не бувають і вічно борються, хоч миру прагнуть (Леся Українка). 8. Погода стояла тепла і сонячна, так що шибки на вікнах аж миготіли (Г. Тютюнник). 9. Є і в житті людини, і в житті цілих народів така межа, за яку ніяк не можна відступати, не втративши гідності (В. Козаченко). 10. Якби ти знав, як багато важить слово, одно сердечне, теплеє слівце! (І. Франко). 11. Ми підем, де трави похилі, де зорі в ясній далині (А. Малишко). 12. Уночі був приморозок, бо суха трава біліла від інею (В. Гжицький). 13. Коли ні крихточки любові, ні зненависті, ні страху, – то про красу не буде й мови на вбогім життєвім шляху (Д. Загул). 14. Косарі затягнули пісню так голосно, що аж луна пішла понад ставом (І. Нечуй-Левицький). 15. Нехай життя момент і зложене з моментів, ми вічність носимо в душі (І. Франко). 16. Хмари завирували, закипіли й тяжко рушили вперед, підминаючи під себе небо, опускаючись все нижче, так що на землі ставало все важче і важче дихати людям (Г. Тютюнник). 17. Бачу за морями золоті дороги, де припав до неба синьоокий степ (В. Сосюра). 18. Хто в захваті вміє горіти, той буде повік молодим (Л. Дмитерко).

Вправа 10. Виконайте синтаксичний аналіз складнопідрядних речень за схемою та зразком.

Схема синтаксичного аналізу складнопідрядного речення з однією підрядною частиною

1. Записати речення.
2. Виділити граматичні основи.
3. Пронумерувати предикативні частини.
4. Підкреслити другорядні члени речення.
5. Накреслити структурну схему.
6. Дати загальну характеристику складнопідрядного речення:
 - а) речення складне;
 - б) сполучникове;
 - в) складнопідрядне;
 - г) тип за метою висловлювання: розповідне, питальне, спонукальне;
 - г) тип за інтонаванням: окличне, неокличне;
 - д) головна частина (назвати);
 - е) підрядна частина (назвати);
 - е) тип за структурними особливостями: розчленованої або нерозчленованої структури;
 - ж) засоби зв'язку підрядної частини з головною: сполучники, сполучні слова, співвідносні слова, інтонація, вищо-часові та способові форми предикатів, лексичне наповнення предикативних частин, порядок частин;
 - з) на яке запитання відповідає підрядна частина;
 - и) висновок про її семантико-структурний вид: означальна (її вид), з'ясувальна, обставинна (її різновид), супровідна;
 - і) позиція підрядної частини щодо головної;
 - ї) порядок розташування частин: фіксований, вільний.
7. Аналіз головної частини за схемою розбору простого речення.
8. Пунктуація в реченні.

Зразок синтаксичного аналізу складнопідрядного речення з однією підрядною частиною

Меланя, примружившись, дивилася на крижані блискітки¹, що грали в шибках жовто-червоно-зеленими цяточками², і час від часу посміхалася до себе гіркувато-глузливою посмішкою¹ (Гр. Тютюнник).

які?

[ім., (що... 2), 1] .

Речення складне, сполучникове, складнопідрядне, елементарне, нерозчленованої структури, розповідне, неокличне, складається з двох предикативних частин. Головна частина – *Меланя, примружившись, дивилася на крижані блискітки і час від часу посміхалася до себе гіркувато-глузливою*

посмішкою, підрядна частина – що грали в шибках жовто-червоно-зеленими цяточками. Підрядна частина пояснює у головній іменник *блискітки*, приєднується до головної частини сполучним словом *що*, відповідає на питання *які?* і є підрядною власне означальною з атрибутивно-приєднувальною функцією. Підрядна частина стоїть в інтерепозиції щодо головної. Порядок частин фіксований.

Далі – аналіз предикативних частин за схемою розбору простого речення та пояснення розділових знаків.

1. На відсонні відволожена вранішньою росою земля була чорною та парувала так, ніби її тільки що полили гарячим окропом.

2. І він відчував, що серце його там, у грудях, кровоточить і пече, пече нестерпно.

3. Побризкані росою, трави стояли тихі, принишклі, бо ранок був теж тихий та безвітряний і обіцяв сонячний жаркий день.

4. Трава, яка здавалася йому раніше похмуро-сивою, гнівною під нальотами вітру, стальною, дзвенючою, тепер розступалася перед ним прозоро-зеленою морською хвилею.

5. Морозне повітря вдарило йому в обличчя, коли він вийшов надвір.

6. Чомусь пригадався той далекий час, коли він був юнаком і ходив у десятий клас.

7. І за цю хвилину пригадалося, як він, малий, білоголовий, у полотняних штанах, пас на вигоні гусей (із тв. Гр. Тютюнника).

8. Сади стояли обважнілі від щедрого плоду, аж хазяї змушені були ставити під кожен гілку підтичку (М. Стельмах).

9. Я виходжу на безграничні поля, проходжу перевали, де жевріють кургани, похиляюсь на самотню пустельну скелю (М. Хвильовий).

10. Затемна, коли ще Оксана відпочивала, він вийшов у двір, пішов городом до своїх червоних маків у ячмені, а далі зібрався на риболовлю (М. Стельмах).

11. Допоки ти любиш цей світ, він не загине (М. Стельмах).

12. Щоб зірвати одну квітку, треба виростити десять (В. Сухомлинський).

13. Коли ми обминаємо липовий шлях і опиняємось у долині, нас оточує воркування струмків (М. Стельмах).

14. Вони заклопотано поспішають собі і до ставків, і до левад, і на Ведмежу долину, де в'юниться річечка (М. Стельмах)

15. Яблука були жовті, бокаті й пахли так ніжно, що на серці старого стало тепло (В. Шевчук).

16. Вони наважились покинути небезпечне місце, незважаючи на те що Остапові трудно було пускатися в далеку дорогу (М. Коцюбинський).

17. Тимко щулився від вранішньої прохолоди і, щоб зігрітися, збивав батогом святу землю (Г. Тютюнник).

18. Проскакали ще кілометрів чотири, доки на обрії не замаячив хутір Княжа Слобода, потім стабунилися на дорозі, мабуть радячись, і повернули назад (Г. Тютюнник).

19. Якби він був маляром, то намалював би її з сонцем на плечі (М. Стельмах).

20. Тільки хотіли переходити ташанський міст, як у темряві загуркотіли підводи (Г. Тютюнник).

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 21

Тема: Багатокомпонентні складнопідрядні речення

Мета: з'ясувати специфіку складнопідрядних речень із кількома підрядними; з'ясувати особливості однорідної та неоднорідної супідрядності, послідовної та комбінованої підрядності; учитися складати структурні схеми багатокомпонентних складнопідрядних речень; розвивати навички зв'язного мовлення, тренувати пам'ять, увагу; виховувати чуття мови.

Змістово-пошуковий мінімодуль

1. Загальні відомості про багатокомпонентні складнопідрядні речення. Різновиди складнопідрядних речень із кількома підрядними.
2. Конструкції із супідрядними частинами:
 - а) з однорідною супідрядністю,
 - б) із неоднорідною супідрядністю.
3. Багатокомпонентні речення з послідовною підрядністю (включенням).
4. Складнопідрядні речення контамінованого виду.
5. Пунктуація в складнопідрядних реченням із кількома підрядними.

Опорні поняття

Складнопідрядні багатокомпонентні речення – це синтаксичні структури, що складаються з однієї головної та двох чи більше підрядних частин.

Багатокомпонентні складнопідрядні речення з однорідною супідрядністю – це такі синтаксичні конструкції, у яких підрядні частини в одному семантичному плані пояснюють головну частину в цілому або якийсь член головної частини.

Багатокомпонентні складнопідрядні речення з неоднорідною супідрядністю – це такі синтаксичні конструкції, у яких підрядні частини різного семантичного типу пояснюють усю головну частину чи один і той самий член або ж підрядні частини пояснюють різні члени головної.

Багатокомпонентні складнопідрядні речення з послідовною підрядністю – це такі синтаксичні конструкції, у яких лише перша підрядна

частина перебуває в прямому безпосередньому зв'язку з головною, а кожна наступна підрядна синтаксично залежить від попередньої.

Складнопідрядні речення контамінованого виду – це такі синтаксичні конструкції, у яких по-різному комбінуються однорідна, неоднорідна супідрядність і послідовна підрядність.

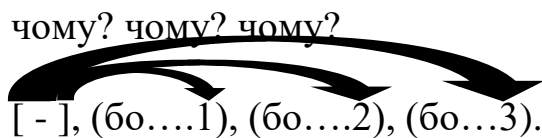
Змістовий мінімодуль

1. Загальні відомості про багатокомпонентні складнопідрядні речення. Різновиди складнопідрядних речень із кількома підрядними

У науковій літературі використовуються декілька термінологічних найменувань на позначення розглядуваних конструкцій. Б. Кулик такі речення називає *складнопідрядними з кількома підрядними частинами*, П. Дудик, Л. Прокопчук, К. Шульжук – *багатокомпонентними складнопідрядними реченнями*. Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, І. Слинько, Л. Костич потрактовують їх як *ускладнені складнопідрядні речення*, а І. Вихованець на позначення цих конструкцій уживає термін *неелементарні складнопідрядні речення*.

Складнопідрядні багатокомпонентні речення – це синтаксичні структури, що складаються з однієї головної та двох чи більше підрядних частин. Наприклад:

Чув спів трембіт, бо в ньому безмежна ніжність душі моїх земляків-селян¹, бо він є жагою спраглою по красі серця², бо в ньому мелодія віків³ (Г. Чубач).

Сучасні дослідники багатокомпонентних складнопідрядних речень (К. Шульжук, О. Кузьмич, Т. Шкарабан та ін.) у своїх наукових розвідках засвідчують, що ці синтаксичні структури мають специфічні особливості. За характером синтаксичного зв'язку підрядних частин із головною та між собою лінгвісти виділяють три основні моделі цих конструкцій.

Модель І. Складнопідрядні багатокомпонентні речення з однорідною супідрядністю.

Модель ІІ. Складнопідрядні багатокомпонентні речення з неоднорідною супідрядністю.

Модель ІІІ. Складнопідрядні багатокомпонентні речення з послідовною підрядністю.

На думку К. Шульжука, периферійну ланку становлять контаміновані речення, у яких по-різному комбінуються однорідна та неоднорідна супідрядність і послідовна підрядність. Тому, видається, можна виділити ще одну модель:

Модель IV. Складнопідрядні багатокomпонентні речення комбінованого виду.

2. Конструкції із супідрядними частинами

Ускладненими складнопідрядними реченнями із супідрядністю називаються конструкції, у яких дві чи більше підрядних частин безпосередньо залежать від тієї самої головної частини або ж від одного опорного чи співвідносного слова в її складі. Такі підрядні частини називають **супідрядними**. Мовознавці розрізняють два види супідрядності – **однорідну й неоднорідну**.

Багатокomпонентні складнопідрядні речення з **однорідною супідрядністю** – це такі синтаксичні конструкції, у яких підрядні частини в одному семантичному плані пояснюють головну частину в цілому або якийсь член головної частини. Наприклад: *У відкритому полі **видно**, як летять у вирій журавлі¹, як бродять по свіжій ріллі чорні граки², як сумує на самотній деревині сіра ворона, загорнута в чорну хустину³* (В. Гжицький).

що? що? що?

[...видно], (як...1), (як...2), (як...3).

Як бачимо, такі підрядні частини завжди виконують однакову синтаксичну функцію, тобто є підрядними одного виду.

Специфіка цих речень полягає в тому, що обов'язковими є тільки підрядний сполучник чи сполучне слово, котрі вживаються перед **першою** підрядною частиною, а наступні сполучні засоби можуть бути факультативними, і часто їх не вживають.

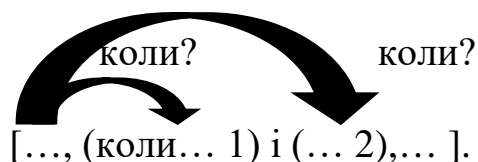
Однорідні супідрядні частини зазвичай приєднуються до спільної головної однаковими сполучниками або сполучними словами, однак у деяких реченнях при однорідних підрядних частинах використовуються різні сполучники і сполучні слова одного семантичного різновиду. Наприклад: *Розкажи [місяцю], **що** бачив у світі¹, **скільки** зір манив до себе², **як** з хмарами грався³, **як** по безмежних просторах небесних до невідомих берегів плив⁴* (Б. Лепкий).

Між однорідними супідрядними частинами може вживатися і сурядний сполучник, наприклад: *За турботами незчулися, як сонце сховалося за верхів'ями кручі¹ і сині тіні стали швидко чорніти²* (Б. Грінченко).

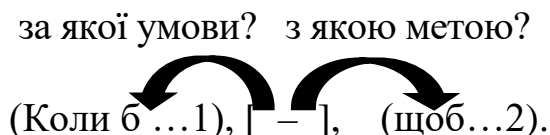
що? що?

[...д.], (як...1) і (...2).

Звертаємо увагу, що між однорідними підрядними частинами при наявності сполучника *і* кома не ставиться, як при однорідних членах речення!

Багатокомпонентні складнопідрядні речення з однорідною супідрядністю найчастіше моделюються так: першою йде головна частина, а за нею – блок підрядних. На думку дослідників цих конструкцій, рідше трапляється така модель: підрядні частини розривають головну або передують їй. Наприклад: *Під час одного з бомбардувань, коли чорні вивороти землі закрили геть сонце¹ і ти летів кудись у смерч, у жовту бурю вогню², саме він, Решетняк, виявився найближче* (О. Гончар).

Багатокомпонентні складнопідрядні речення з **неоднорідною супідрядністю** – це такі синтаксичні конструкції, у яких підрядні частини різного семантичного типу пояснюють усю головну частину чи один і той самий член або ж підрядні частини пояснюють різні члени головної. Тобто, якщо підрядні частини відносяться до різних членів головної частини або ж пояснюють один член, але в різних семантичних планах, то такі синтаксичні конструкції вважаються супідрядними неоднорідними. Наприклад: *Коли б був я вітром буйним¹, я б розгонив чорні хмари, щоб від хмар не слались тіні²* (Олександр Олесь).

Зазначимо, що ці конструкції найчастіше мають саме такий порядок розміщення предикативних частин: підрядна частина № 1 – головна частина – підрядна частина № 2.

Випадки суміжного розміщення неоднорідних підрядних частин спорадичні, що зумовлюється або валентними можливостями присудка головної частини, або кінцевою позицією члена речення головної частини, до якого відноситься підрядна прислівна частина. Наприклад: *Було б добре, якби ти взяв і Сергія¹, бо вдвох буде зручніше²* (В. Канівець).

Зважаючи на характер синтаксичної віднесеності підрядних частин до головної в цілому чи до окремих її членів, К.Ф. Шульжук виділяє дві моделі цих конструкцій.

Модель І. Речення з причленною (прискладовою) супідрядністю. У них підрядні частини стосуються одного члена в головній чи всієї головної частини, по-різному пояснюючи її (підрядні частини завжди різновидові!). Наприклад: *Як би ми з тобою не говорили¹, все рівно не зрозуміємо один одного, бо говоримо на різних мовах²* (Г. Тютюнник).

незважаючи на що? чому?

(Як би...1), [-], (бо...2).

Модель II. Речення з різночленною супірядністю. У таких конструкціях підрядні частини завжди стосуються різних членів головної частини. Наприклад: *Але кожен, хто глянув би на нього зараз¹, зрозумів би, що він слухає музику²* (Д. Ткач).

який? що?

[з., (хто...1), д.], (що...2).

3. Багатокомпонентні речення з послідовною підрядністю

Послідовна (ланцюжкова, ступенева) підрядність - це такий спосіб підпорядкування, при якому перша підрядна частина залежить від головної, друга підрядна частина - від першої підрядної, і так кожна наступна підрядна частина пов'язується з попередньою. Першу підрядну частину, яка підпорядковується головній, називають підрядною частиною першого ступеня; наступні, відповідно, підрядними другого, третього і т. д. ступенів. Підрядні частини можуть належати як до одного семантичного різновиду, так і до різних.

Багатокомпонентні складнопідрядні речення з **послідовною підрядністю** – це такі синтаксичні конструкції, у яких лише перша підрядна частина перебуває в прямому безпосередньому зв'язку з головною, а кожна наступна підрядна синтаксично залежить від попередньої. Наприклад: *Лелеки!.. Птахи!.. Невже ви мудріші від нас, людей, і краще знаєте, як виховувати діток¹, щоб, відлітаючи за море у вирій, вони все-таки прагнули назад до старого в'язу², що колись зборов огонь грози і пустив зелене пагіння³, аби не осиротити обійстя Стурчаків⁴* (В. Логвиненко).

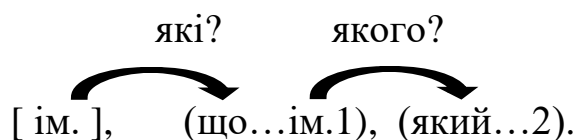
про що? з якою метою? якого? з якою метою?

[д.], (як - 1), (щоб...ім. 2), (що - 3), (аби...4).

На думку дослідників таких конструкцій, ці структури засвідчують широке функціонування в українській мові, найчастіше вони трикомпонентні, хоча трапляються і чотиріступеневі. Важливою ознакою, яка вирізняє речення з послідовною підрядністю, є характер синтаксичного зв'язку між підрядними частинами й особливості поділу їх на рівні членування. У цих реченнях, на думку К. Шульжука, кожна підрядна частина, крім останньої, є одночасно і головною, і підрядною, оскільки має

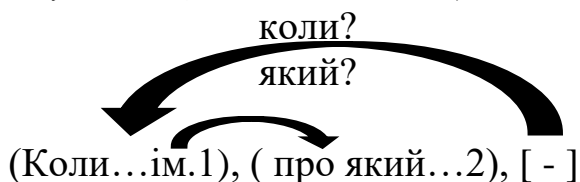
два вектори синтаксичної залежності, спрямовані від головної частини і від залежної від неї підрядної. Конструкції мають чітко визначену кількість рівнів членування: у трикомпонентній структурі – два рівні членування, у чотирикомпонентній – три. Семантико-синтаксичні відношення у цих реченнях ієрархічні: провідними є відношення, що виражаються підрядною частиною першого ступеня.

За місцем головної і підрядних частин мовознавці (К. Шульжук, О. Кузьмич та ін.) виділяють кілька різновидів складнопідрядних речень із послідовною підрядністю.

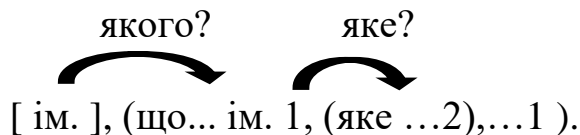
1. Конструкції з головною частиною на першому місці, а за нею – підрядна першого ступеня, від якої залежить підрядна другого ступеня, і т. д. Цей різновид є найпродуктивнішим у художньому мовленні. Наприклад: *А далі мене вже наздоганяли два **голоси**, **що** журились над долею **соловейка**¹, **який** не знайшов щастя ні в лісі на орісі, ні в долині на калині²* (М. Стельмах).

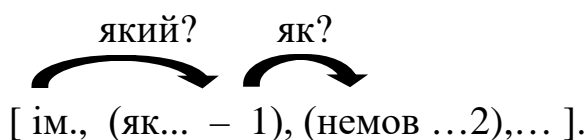
2. Конструкції, у яких підрядні частини займають препозицію щодо головної. Наприклад: ***Коли** настане день Перемоги¹, **про який** ми мріємо давно², ми будемо щасливі* (з газети).

3. Конструкції, у яких підрядні частини одного ступеня, що стоять після головної, можуть розривати підрядні іншого ступеня. Наприклад: *Після довгого обговорення ми дійшли висновку, **що** виконати завдання¹, **яке** постало перед нашими групами², можна тільки разом¹* (з газети).

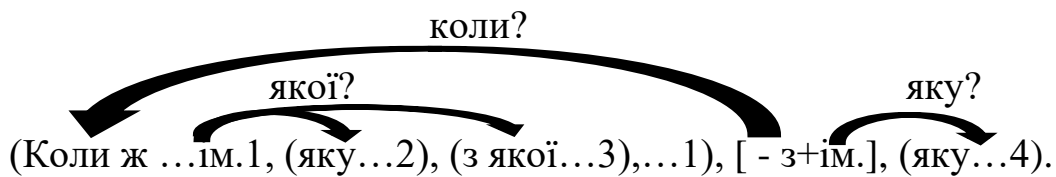

4. Конструкції, у яких підрядні частини всіх ступенів розривають головну частину. Наприклад: *Під тихий вечір, **як** вітер хмари пожене на сон¹, **немов** табун овець до водопою², у гай піду та сяду під вербою* (Б.- І. Антонич).

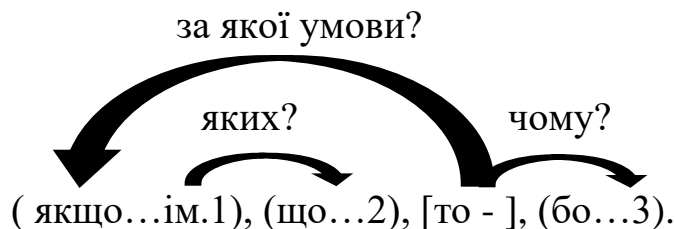
4. Складнопідрядні речення контамінованого виду

Складнопідрядні речення **контамінованого виду** – це такі синтаксичні конструкції, у яких по-різному комбінуються однорідна, неоднорідна супідрядність і послідовна підрядність. У мовознавстві також використовуються назви *складнопідрядні речення змішаного типу* чи *комбінованого виду*. Наприклад: *Коли ж повертаюсь я часом до криниці¹, яку сім'я наша обожнювала², з якої пив колись воду³, і до моєї білої привітної хатини і посилаю їм у далеке минуле своє благословення¹, я роблю ту лише помилку, яку роблять і робитимуть душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства⁴* (О. Довженко).

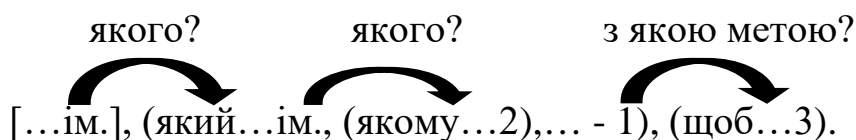
Моделі складнопідрядних речень комбінованого виду можуть бути різні.

Модель I. Речення з неоднорідною супідрядністю і послідовною підрядністю. Визначальним у цих структурах є зв'язок неоднорідної супідрядності. Наприклад: *І якщо кожний інстинктивно боявся вколотися об вістря променів¹, що пробивалися крізь двері², то темрява видавалася ще страшнішою, бо крила в собі невідомість³* (П. Гуріненко).

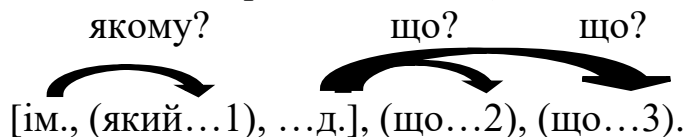

Такі речення найчастіше мають чотири компоненти, хоча трапляються й п'ятикомпонентні структури.

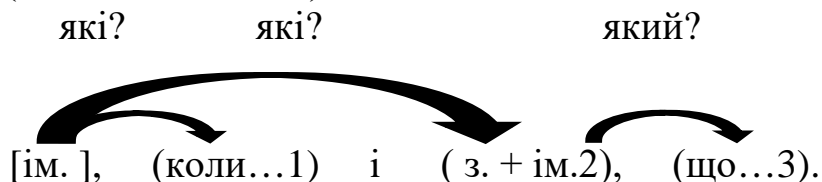
Модель II. Речення з послідовною підрядністю і неоднорідною супідрядністю. Визначальним у них є зв'язок послідовної підрядності. Наприклад: *Спробуйте підібрати ключ до чоловіка, який говорить щоразу заплющуючись, не звертаючи уваги ні на нетерплячість голови комісії¹, якому вперше доводиться мати справу з подібним оратором², ні на свого головного¹, щоб уважно дослухатися до кожного його слова³* (П. Загребельний).

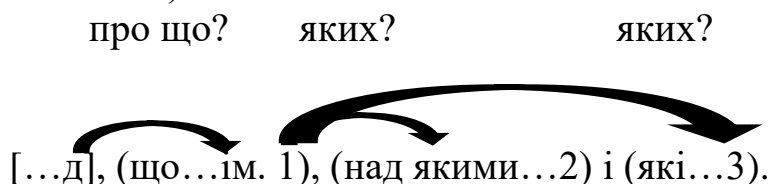
Модель III. Речення з подвійною супідрядністю. У цих структурах зв'язок неоднорідної супідрядності є визначальним. Наприклад: *А Бармашеві, який ще не раз згадає і свій страшний полон, і оцю поліську ніч із закривавленим небом¹, аж до кінця життя здаватиметься, що все це діялося лише вчора², що воно ще не скінчилося³* (В. Козаченко).

якому? що? що?

 [ім., (який...1), ...д.], (що...2), (що...3).

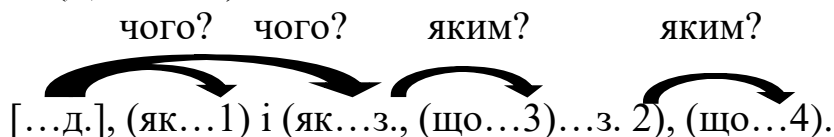
Модель IV. Речення з однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю. Визначальним є зв'язок однорідної супідрядності. Наприклад: *Траплялися тихі, замріяні дні, коли в крові, відгукуючись на шумування природи, прокидається проста потужна радість життя¹ і душу опановує той безтямний порив², що вів предків до віттарів весняного бога³* (В. Підмогильний).

які? які? який?

 [ім.], (коли...1) і (з. + ім.2), (що...3).

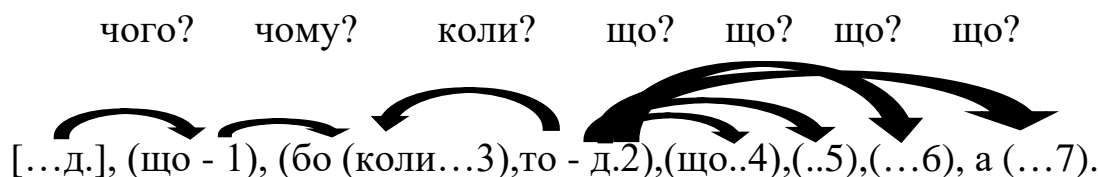
Модель V. Речення з послідовною підрядністю і однорідною супідрядністю. У них визначальним є зв'язок послідовної підрядності. Наприклад: *Снігур добре знав, що й у фрезерувальному ділі немало ще білих плям¹, над якими думав він і торік² і які ще треба вивчати³* (П. Автомонов).

про що? яких? яких?

 [...д.], (що...ім. 1), (над якими...2) і (які...3).

Модель VI. Речення з подвійною супідрядністю і послідовною підрядністю. Це такі структури, у яких однорідні й неоднорідні супідрядні частини безпосередньо стосуються абсолютно незалежної головної частини. Причому одна з підрядних має при собі залежну частину, формуючи разом із нею послідовне підпорядкування. Наприклад: *Отак згадуючи, не помітила Ванда, як заснула¹ і як сам собою перекинувся місток між тим², що було тут весною³, і тим², що в тривозі думалося зараз, по приїзді до Львова⁴* (Д. Бедзик).

чого? чого? яким? яким?

 [...д.], (як...1) і (як...з., (що...3)...з. 2), (що...4).

Модель VII. Речення з послідовною підрядністю і подвійною супідрядністю. У цих конструкціях абсолютно незалежній головній частині завжди підпорядкована тільки одна підрядна I ступеня, від якої залежать підрядні II ступеня, що перебувають у відношеннях однорідної та неоднорідної супідрядності. Основний зв'язок у цій моделі – послідовна підрядність. Наприклад: *Ніхто не міг передбачити, що, може, найбільша удача випала саме вайлуватому Байдашному¹, бо² коли настала розруха³, то виявилось², що панське зерно давно з'їдено⁴, хомути спрїли⁵, телицю одібрали денікінці⁶, а маленький діамант, вправлений у костяну ручку, лишився таким же гострим, а головне необхідним, як і раніше⁷* (М. Чабанівський).

Подібні конструкції мають, як правило, не менше трьох підрядних частин другого ступеня.

5. Пунктуація в складнопідрядному реченні з кількома підрядними частинами

У складнопідрядному реченні з кількома підрядними частинами ставляться між усіма предикативними частинами незалежно від типу підрядності за тими ж правилами, що і в складнопідрядному елементарному реченні між головною та підрядною частинами. Наприклад: *Вона ще не знала, чи Остап жартує, чи він справді таке говорить* (П. Панч); *Аби більше вдихнути тих соків, Дмитро Іванович пішов вузькою асфальтною стежечкою по під газоном, де саме косив Василь* (Ю. Мушкетик); *Одного дня прийшов від його лист, в котрім писав, що прибуде* (М. Коцюбинський).

В інших випадках постановка розділових знаків регулюється такими правилами:

1. Кома ставиться між однорідними підрядними частинами, не з'єднаними сполучниками сурядності: *Я уже знаю у собі цю готовність прощати, бо важче вимагати відповідальності, важче ламати чужу волю, важче втрачати друзів, важче – непростення, аніж прощення* (Н. Бічужа).

2. Якщо однорідні підрядні частини з'єднані повторюваними сполучниками, то кома ставиться за такими ж правилами, що й при однорідних членах або перед другим із них (перша підрядна частина від головної не відокремлюється). Наприклад: *Люблю ліс і коли одягне він зелені шати, і коли позолотиться осінню, і коли вкриється білим снігом* (авт.); *Або: Вона сидить, позіха, очиці протира і сама собі не розбере, де вона, і що вона, і що з нею робилось...* (Г. Квітка-Основ'яненко).

3. Якщо однорідні підрядні частини з'єднані одиничним єднальним чи розділовим сполучником, то кома між ними не ставиться. Наприклад: *Десь вона [Чабаниха] з того неймовірного далекого для Тоні світу, де степи були ще всуціль дикими і чабани жили в землянках* (О. Гончар).

4. Якщо в складнопідрядних реченнях збігаються поряд два підрядні сполучники або сурядний і підрядний, то кома між ними ставиться лише тоді, коли вони стосуються різних підрядних частин або коли при вилученні підрядної частини (перестановки її) не треба перебудовувати головну частину, від якої залежить ця підрядна. Наприклад: *Батьківцино, ти в кожного одна, бо, хто хоче мати дві батьківщини, той залишиться без жодної* (В. Земляк). *Сонце вже стояло в полудні і припікало так, що, поки вийшли за вал у поле, добряче впріли і потомилися* (Панас Мирний).

Але! *Весна йому теж здається дівчиною, але коли веселка живе на хмарі, то весна ходить по землі* (М. Стельмах); *Роман згадує бої в горах, згадує гвардії старшого лейтенанта Брянського і як той звертався до них перед боєм* (О. Гончар) – кома не ставиться, якщо один із сполучників має другу частину **то, так** або підрядна частина є однорідною щодо другорядного члена речення в головній частині (*згадує лейтенанта і згадує, як той звертався...*).

5. При збігу трьох сполучників (як правило, сурядного та двох підрядних), кома ставиться за тими ж правилами, що й при збігу двох сполучників, наприклад: *Здається мені, що вже ранок і що, як тільки зійде сонце, все засіяє* (авт).

6. При збігу сполучників на початку речення кома між ними не ставиться, наприклад: *А коли рушили до лісу, вже починався невеселий осінній світанок* (М. Хвильовий).

Практичний мінімодуль

Вправа 1. Підкресліть предикативні центри, з'ясуйте кількість підрядних частин, накресліть структурні схеми.

1. Перебуваємо з вами на землі мальовничій і багатостраждальній, на землі, де під ясным українським небом нація народила генія, дала світові Тараса Шевченка, того, хто став нашою першою любов'ю, гордістю та наснагою. 2. Думаючи про творчість поета та про його незвичайну особистість, ми ще ясніше усвідомлюємо, що є величини незамінні в нашому житті, є сили, які, постійно звершуючи подвиг духу, не дають народові розруйнуватися, допомагають вистояти йому на всіх буремних вітрах історії. 3. Кожен, хто, розгорнувши томик «Кобзаря», уживеться в багатющій світ його образів, сягне в його розпечені надра, відчує, що книгу цю написала людина, яка воістину вистраждала свої відкриття, людина, яка на крутизнах життя піднеслась до вершин мудрості, на верхогір'я людського духу.

4. Нові покоління знаходитимуть у ній синтез народного та вселюдського досвіду, як ми знаходимо його в книгах древніх, що вік їхній вимірюється тисячоліттями (за О. Гончаром).

Вправа 2. Побудуйте структурні схеми, визначте різновиди підрядних частин і типи зв'язку між кількома підрядними та головною частинами (послідовна підрядність, однорідна супідрядність, неоднорідна супідрядність).

Варіант I

1. Я ще не знаю, яка на смак Підлість, якого кольору Заздрість, якого виміру Смута, яка засолена Туга, яка незглибима Любов (І. Драч). 2. А тільки ти жебрацькі шати скинути не хочеш, бо ти забула, що ніяка туга краси перемагати не повинна (Леся Українка). 3. Колисав мою колиску звук підгірської трембіти, що від неї зорі меркнуть і рососою плачуть квіти (Б. Лепкий). 4. Скільки б не судилося страждати все одно благословлю завжди день, коли мене родила мати для життя, для щастя, для біди (В. Симоненко). 5. І стоїть той тихий осінній шум, що буває на одинокому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білонової берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо у невідомий дальній димок (М. Хвильовий). 6. Як хороше радіти без причини, коли на місто сутінь опада і чується, як тихо, безупинно дзюрчить у стоки весняна вода (В. Симоненко). 7. Скажи, чи ти залишишся назавжди для мене небом, що не знає хмар? (П. Карманський).

Варіант II

1. Людям потрібне лише те слово художника, яке чарує, яке бентежить, яке здатне сколихнути і серце, і розум (О. Гончар). 2. Поведи мене в простори сніговії, де метелиця розгониста гуля і смерком дримає й леденіє під пухнастими заметами рілля (М. Драй-Хмара). 3. Мова – зброя, якою ми служимо народові, що нас породив, вигодував і виховав (М. Рильський). 4. Той, хто любить паростки кленові, хто діброви молоді ростить, сам достоїн людської любові, бо живе й працює для століть (М. Рильський). 5. Ті, що знають мову квітів, кажуть, що місячними ночами можна почути, як вони шепечуться між собою (Марко Вовчок). 6. Я син народу, що вгору йде, хоч був запертий в льох (І. Франко). 7. Коли я дивлюсь на хмари, ті діти землі і сонця, що, знявшись високо, все вище і вище, мандрують блакитним шляхом, мені здається, що бачу душу поета (М. Коцюбинський).

Вправа 3. Установіть відповідність

Тип зв'язку між головною та кількома підрядними частинами

А послідовна підрядність

Б однорідна супідрядність
В неоднорідна супідрядність
Г контамінований тип

Речення

1. І зненацька ти помічаєш безліч кольорів, які за всі ці похмурі дні непомітно надбала природа, щоб тепер, дивуючи, уразити в саме серце.

2. Проходячи повз горобину, що стояла поміж вільх і беріз, у захистку їхнього рясного віття, не можна було втриматися від того, щоб не поглянути на її радісну поставу, що виражала щиру-щирісіньку втіху...

3. Іншими очима дивишся на дорогу, на якій оце стоїш, уловлюючи прибитий вічною вогкістю запах курави, натхненно-пильним зором прилипаєш до постаті людини, що, огорнувшись темрявою, зникнувши в її таємничому коконі, посувається тобі назустріч.

4. І вже тоді, коли зовсім облетить листя, коли відсріблиться ніжний ранковий іній на схопленій морозцем землі, коли все відчутніше дихатиме в обличчя зима, то на гіллі деяких рідкісних яблунь і далі висітимуть яблука, світитимуться, мерехтячи восковою стиглістю та чистими рум'янцями (за Є. Гуцалом).

Вправа 4. Цифровий диктант.

- 1 – послідовна підрядність
- 2 – однорідна супідрядність
- 3 – неоднорідна супідрядність
- 4 – контамінований тип

1. І коли опускаєш зір додолу, то несподівано все довкола наче виявляє перед тобою новий свій смисл, який раніше ти чи не хотів помічати, чи він ховався від тебе.

2. Коли маєш буденний настрій, то боляче буває дивитися, як падає зірка.

3. Ти й раніше помічав, що листя на деревах вигоряє від спеки, що поміж зеленого ясніє багряна барва тривоги, що й жовта з'явилася передчасно, але тому всьому не надавав значення, бо ж літо було в розповні.

4. Таке відчуття, наче сонце та хмара завмерли на віки вічні, що той миттєвий малюнок так і залишиться назавжди, бо час зупинився.

5. Бурхливі їхні барви водночас такі прості й щирі, такі по-домашньому звичні та рідні, що не уявляєш без чорнобривців ні цієї хати, змащеної білою глиною, ні подвір'я, зарослого шпорішем та низеньким, при-топтаним щирієм, ні піщаної білої стежечки, що згорнулася коло порога.

6. А коли замовк, то відчув, що zostався самотнім, що туман бере мене в облогу (за Є. Гуцалом).

7. Урочище Яружне – одна з тих місцин на світі, про які кажуть, що тут людська нога не ступала (за Ю. Збанацьким).

8. Коли в лісі стає людно та гамірно, найкраще перебратися по буреломах через воду й виблукатися на відкриті дикі місця, де повітря голубе, де тільки й починаються справжні плавні (за О. Гончаром).

9. Дрібні дзвіночки розбігалися лукою та сіяли сум, такі делікатні й такі ніжні, що самі дивувалися, як животіють на світі (за М. Коцюбинським).

10. І довіку здається, що за тим туманцем чи маревом далини лежить твоя найкраща сторінка життя, що там, у рамці росяних дібров чи синьо-оких луків, загубився такий закуток землі, який не снівся й геніям Відродження, що, може, там у ранішніх чи вечірніх росах, поспішає назустріч тобі твоє щастя (за М. Стельмахом).

11. І ранкові, і вечірні дороги завжди хвилювали Степаниду, як хвилювали її досвітні й вечірні зорі, як хвилювала сиза світанкова й рожева вечірня зоря (за М. Стельмахом).

12. Роса без вітру накрапала з похилених верб на дівчат, які співали не пісню, а своє життя, бо ж хіба було тут хоч одне серце, що не мліло в тяжкій тузі? (за М. Стельмахом).

13. І тепер, проживши пів віку, я згадую далеке вечірнє стависьько, потемнілі в жалобі трави, що завтра стануть сіном, велетенські шоломи копиць, останній срібний дзвін коси, і перший скрип деркача, і дитячий схлип річечки, у яку на все літо повходили м'ята й дикі півники, та й не журяться, а цвітуть собі (за М. Стельмахом).

14. Воно ним володіло вже від багатьох днів, відколи він пірнув у цей первісний, незайманий, напівказковий світ і ставав помалу сам його часткою помимо своєї волі – часткою цього блиску, і шалу, і радісного спокою, і цілої цієї симфонії буття, що поза нею, здавалося, немає вже нічого іншого... (за І. Багряним).

15. Тепер ось Юхим оповідає про самий цей край, оцю землю, якою вони ходять, про людей, що тут живуть (за У. Самчуком).

Вправа 5. Перепишіть речення, поставивши розділові знаки між частинами, поясніть пунктуацію, побудуйте структурні схеми речень.

1. Залишається майже в первозданному вигляді мова і пісня – незнищенні скарби котрі хоч і забарвлені відтінками епох, пошарпані вітрами віків несуть у собі безсмертну душу народу (М. Чумарна). 2. Я тої думки що не може бути творцем людина яка не відчула музики слова (К. Гордієнко). 3. Від вечірнього сонця, теплої росинки, запашного привілля мені стало так весело, так радісно що я співав із буслами які в задумі стовбичили по калюжах кланявся кожному кущеві й не знав куди подіти свою радість

як угамувати жагу до голубого світу що колихав мене, як морська хвиля... (Г. Тютюнник). 4. Завмираєш у липовому парашуті, поглядом чатуєш сіру лісову кізку і боїшся щоб вона не відчула твого погляду бо такий він у тебе дзвінкий та гарячий! (за Є. Гуцалом). 5. Хоч як там кортить одначе ми довго тих яблук не їмо, тільки милуємося або, стряснувши яблуком біля вуха, слухаємо як торохтять усередині зернятка (О. Гончар).

Вправа 6. Побудуйте структурні схеми речень, визначте тип зв'язку між головною та кількома підрядними частинами.

1. Буду я навчатись мови золотої у трави-веснянки, у гори крутої, в потічка веселого, що постане річкою, в пагінця зеленого, що зросте смерічкою (А. Малишко). 2. Рідне слово завжди оберігатиме тебе в житті, бо ним звучить мамина молитва за твою долю, за твоє щастя, якого ти досягнеш, якщо не зрікатимешся свого роду й свого народу (авт.). 3. Тоді він починав мріяти, бо тільки мрій йому не вистачало, щоб дійти верховин радості, які відкривалися перед ним у ці години (С. Скляренко). 4. Серед тієї краси світової, де закльовується радість та щастя, де прокидається любов до всього, лиха смерть та розбій появились (Панас Мирний). 5. Сизий бузок, котрим обсажені були стежки, переліз на їх гладеньке місце й вільно ріс собі там, де ходили людські ноги (Панас Мирний). 6. Хутір дбайливо огорнутий, окутаний гоструватою передосінньою пітьмою, яка чіпляє тендітні зірки, що зриваються та стрімко линуть десь на соснину (У. Самчук).

Вправа 7. Складіть речення за поданими схемами, визначте тип зв'язку між кількома підрядними та головною частиною.

(Коли...), [...], (який).

[...], (аби...), (що...)

[..., (де...), (де...),...].

[...], (коли...), (щоб...).

(Хоча...), [...], (бо...).

(Щоб...), (щоб...), [...].

Вправа 8. Виконайте синтаксичний аналіз багатокomпонентних складнопідрядних речень за схемою та зразком.

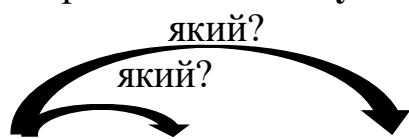
Схема синтаксичного аналізу складнопідрядного речення з кількома підрядними частинами

1. Записати речення.
2. Виділити граматичні основи.
3. Пронумерувати предикативні частини.
4. Підкреслити другорядні члени речення.
5. Накреслити структурну схему.

6. Дати загальну характеристику складнопідрядного речення:
- речення складне;
 - сполучникове;
 - складнопідрядне, з кількома, а саме з (назвати кількість підрядних частин);
 - тип за метою висловлювання: розповідне, питальне, спонукальне;
 - тип за інтонуванням: окличне, неокличне;
 - головна частина (назвати);
 - перша підрядна (назвати), друга підрядна (назвати) тощо;
 - характеристика кожної підрядної частини в такій послідовності:
 - якої частини стосується перша підрядна;
 - що в ній пояснює: конкретне слово чи всю частину в цілому;
 - якими сполучними засобами приєднується до головної: сполучником, сполучним словом, сполучним комплексом, інтонацією, ви́до-часовим співвідношенням предикатів, лексичним наповненням;
 - на яке запитання відповідає;
 - місце підрядної частини щодо головної для неї: препозиція, інтерпозиція, постпозиція;
 - висновок про її семантико-структурний вид: означальна (її вид), з'ясувальна, обставинна (її різновид), супровідна;
 - характеристика другої та наступних підрядних частин у тій самій послідовності;
 - висновок про вид складнопідрядного речення за характером синтаксичного зв'язку підрядних компонентів з головними та між собою: з однорідною, неоднорідною (різночленною, причленною) супідрядністю, з послідовною підрядністю чи речення комбінованого виду.
7. Порядок розміщення частин.
8. Аналіз головної частини складнопідрядного речення за схемою розбору формально простого речення.
9. Пунктуація в реченні.

Зразок синтаксичного аналізу складнопідрядного речення з кількома підрядними частинами

У кожного з нас є той найдорожчий у світі берег, від якого починалась наша дорога в життя¹ і куди ми не завжди повертаємось² (І. Цюпа).

[з. + ім.], (від якого...¹) і (куди...²).

Речення складне, складнопідрядне, неелементарне, розповідне, неокличне, складається з трьох предикативних частин. Головна частина – у кожного з нас є той найдорожчий у світі берег, перша підрядна частина – від якого починалась наша дорога в життя, друга підрядна – куди ми не завжди повертаємось.

Обидві підрядні частини пояснюють у головній словосполучення вказівного займенника з іменником *той берег*, приєднуються сполучними словами *від якого, куди*, відповідають на питання *який?* і є підрядними власне означальними з атрибутивно-видільною функцією. Підрядні частини стоять у постпозиції щодо головної. Порядок частин фіксований. Отже, це складнопідрядне речення з однорідною супідрядністю.

Далі – аналіз предикативних частин за схемою розбору простого речення та пояснення розділових знаків.

1. Ті із сучасників, хто чув шевченківське виконання народних пісень, стверджують, що нічого рівного по силі вони не чули (М. Рильський).

2. Коли я збираю трави, то ловлю, буває, себе на тому, що милуюся довершеністю, досконалістю рослин, красою світу, яку ми, люди, так бездумно знищуємо... (О. Горбачук).

3. У відкритому полі видно, як летять у вирій журавлі, як бродять по свіжій ріллі чорні граки, як сумує на самотній деревині сіра ворона, загорнута в чорну хустину (В. Гжицький).

4. У мене викликає протест, коли я чую, що десь прориваються тенденції зазнайства, спроби протиставити молодих старшим (О. Гончар).

5. До тебе летіла б край світу, де сходить зоря золота, якби не морози на квіти, якби не минули літа (М. Ткач).

6. Скільки б не судилося страждати, все одно благословлю завжди день, коли мене родила мати для життя, для щастя, для біди (В. Симоненко).

7. Коли згряя залетить далеко і в тумані стане тихо, я зупиняюся і наслухаю, що робиться попереду (Г. Тютюнник).

8. Стану чистим, як вранішній сніг, на яким не топталися люди, щоб прийшло й притулилось до ніг цуценятком дитинство забуте (С. Татчин).

9. Жодній мелодії не передати музики людської душі, її почування в ту мить, коли вона бачить калину в ранковій росі, коли слухає шум осіннього бору, коли дивиться в кохані очі (Ю. Мушкетик).

10. З щедрівок, які взимку виспівувалися під вікнами добрих людей, я знав, що за плугом навіть сам Бог ходив, а Богоматір носила їсти орачам (М. Стельмах).

11. Лікар, не виявивши ніякої цікавості до тих, хто привіз сюди потерпілого, хто рятував його на трасі, вийшов з кімнати услід за санітарами в халатах, за ношами, що, здавалось, аж вигинаються під важким тілом степовика (О. Гончар).

12. Наближення зими у всьому серце чує: і в шелесті листків, і в вітрі, і в стежках, що ждуть, коли блакить в сніжинках завирує, і срібний стане сад, і забіліє шлях (В. Сосюра).

13. Політавши трохи, я знову спускався на той-таки порослий споришем моріжок, що на косогорчику біля дідової комори, зривав романець, мовчки прислухався, як дзвенить бджолиним дзижчанням розквітла яблуня (О. Левада).

14. Хоч який високий буде зміст слів, що їх чує дитина, вони залишаються мертвими, поки в них не займеться вогник почуття, не запульсує кров (В. Сухомлинський).

15. Ти навіть забув, де був насипаний той піщаний горбик, не знаходиш тепер дубового перехрестя, яке перекреслило життя людини, тієї самої, що дала тобі не лише життя, а й настанову, як по тому життю йти і як жити далі на світі (Ю. Збанацький).

16. Досі, коли Таня думала про війну, коли обговорювали між собою невтішні, ким-небудь завезені з міста фронтові зведення, її (при всій трагічності подій) усе ж не покидала надія на якесь чудо, сподівання на те, що одної прекрасної днини війна враз скінчиться так само раптово, як і почалась (О. Гончар).

17. Чим ближче я придивлявся до того, що всі ми звикли називати навчально-виховним процесом, тим більше переконувався, що справжня школа – це багатогранне духовне життя дитячого колективу, в якому вихователь і вихованець об'єднані багатьма інтересами і захопленнями (В. Сухомлинський).

18. Дивлюся, як мерехтять зорі в нічній Десні, усміхаюся та дивуюся, куди ото ріка відносить зірки і скільки вже їх мало б зібратися в тому місці, куди вона біжить (В. Кашка).

19. Ти сидів за хатою на траві з напівзаплющеними очима, прислухався до жайворонкового співу, який долинав із польового піднебесся, і відчував, що в твоїй душі давно вже не звучали такі пісня (Є. Гуцало).

20. Подорож до пірамід відбувається навмисне звечора, з тим щоб подивитися на тисячолітні пам'ятники в місячну ніч, коли вони здаються особливо величними й загадковими (Л. Костенко).

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 22

Тема: Складні безсполучникові речення

Мета: поглибити, систематизувати й узагальнити знання студентів про складні безсполучникові речення; з'ясувати статус безсполучникових конструкцій у системі складних речень; схарактеризувати засоби зв'язку предикативних частин складних безсполучникових речень; усвідомити й засвоїти типи безсполучникових речень за семантико-синтаксичними відношеннями; розвивати вміння складати зв'язне висловлювання; тренувати пам'ять, активізувати увагу; виховувати чуття слова, любов до рідної мови, культури, інтерес до майбутньої професії.

Змістово-пошуковий мінімодуль

1. Проблема статусу складних безсполучникових речень.
2. Складні безсполучникові речення (загальна характеристика).
3. Складні безсполучникові речення з однотипними частинами.
4. Складні безсполучникові речення з різнотипними частинами.
5. Пунктуація в складних безсполучникових реченнях.
6. Синтаксичний аналіз складних безсполучникових речень.

Опорні поняття

Складне безсполучникове речення – складне речення, у якому предикативні частини поєднані без сполучників і сполучних слів.

Складні безсполучникові речення з однотипним частинами – це такі синтаксичні конструкції, які синонімічні зі складносурядними реченнями.

Складні безсполучникові речення з різнотипним частинами – це такі синтаксичні конструкції, які синонімічні зі складнопідрядними реченнями.

Змістовий мінімодуль

1. Проблема статусу складних безсполучникових речень

Незважаючи на тривалість вивчення і наявність багатьох наукових розвідок, складні безсполучникові речення викликають суперечки в мовознавців, оскільки сам статус цих конструкцій залишається проблематичним. Лінгвісти або виділяють ці речення в окремий структурний тип, або розглядають їх серед складносурядних і складнопідрядних, або взагалі виводять за межі речення.

За походженням складні безсполучникові речення, на думку О. Мельничука, найдавніші, хоча тривалий час не визнавалися як окремий тип складних. О. Востоков, М. Греч, Ф. Буслаєв та інші мовознавці вважали ці речення варіантами сполучникових. О. Пешковський розглядав ці

конструкції як різновиди складносурядних і складнопідрядних речень, поділяючи їх на сурядні й підрядні за інтонацією. А ті безсполучникові конструкції, у яких відношення між частинами можуть бути оформлені за допомогою сурядних і підрядних сполучників учений кваліфікував як недиференційовані складні цілі.

Погляд на складні безсполучникові речення як різновиди складносурядних і складнопідрядних зберігається і в сучасному мовознавстві. Так, І. Вихованець, автор підручника «Грамматика української мови. Синтаксис», ураховуючи синтаксичний зв'язок, поділяє безсполучникові речення на *складносурядні безсполучникові, складнопідрядні безсполучникові та складні безсполучникові з недиференційованим синтаксичним зв'язком*. Мовознавець зазначає, що за формальними ознаками безсполучникові речення протиставляються сполучниковим, проте семантико-синтаксичні відношення між їх предикативними частинами можуть бути такими ж, як і в сполучникових. Тому речення на зразок «*Сонце заходить, гори чорніють*» (Т. Шевченко) лінгвіст називає складносурядним безсполучниковим, а конструкцію «*Я знаю: в призначений долею вечір пророчать дорогу мені три зозулі в саду*» (Д. Павличко) кваліфікує як складнопідрядне безсполучникове. І лише окремі речення, як-от «*Зійде сонце – Катерина по садочку ходить*» (Т. Шевченко) виділяє в окремий тип під назвою «*безсполучникові речення з недиференційованими відношеннями*» (або з недиференційованим синтаксичним зв'язком).

І тільки в 50-х рр. ХХ ст. стався злам у тлумаченні природи складних безсполучникових речень. Цьому сприяли праці М. Поспелова, Є. Коротаєвої, Є. Іванчикової та інших мовознавців. Зокрема, М. Поспелов виокремив із парадигми речень сполучникового типу безсполучникові конструкції в особливий тип речень, виділивши два їх види:

- **складні безсполучникові речення з однорідними частинами;**
- **складні безсполучникові речення з неоднорідними частинами.**

Також академік В. Виноградов визначив безсполучникові речення як окремий тип складних, зважаючи на те, що інтонація як основний засіб вираження змістових відношень між предикативними частинами значно ширший за своїми можливостями, ніж сполучники та сполучні слова. Така точка зору утвердилася в сучасному мовознавстві, в шкільній та вузівській практиці вивчення складного безсполучникового речення.

Ідеї М. Поспелова, В. Виноградова про безсполучникові речення як окремий тип складних структур в україністиці ґрунтовніше розвинув Сергій Дорошенко, автор докторської дисертації про складні безсполучникові речення в сучасній українській мові. Мовознавець проводить синонімічні зіставлення безсполучникових конструкцій або зі складносурядними, або

зі складнопідрядними, а також виокремлює безсполучникові речення, які несинонімічні зі сполучниковими.

Натомість І. Слинько, М. Кобилянська, Н. Гуйванюк у підручнику «Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання» виводять безсполучникові конструкції за межі речень, називаючи їх *безсполучниковими комунікатами*, оскільки в них, на думку мовознавців, відсутні основні граматичні ознаки складного речення.

Таким чином, і на сьогодні існують різні погляди вчених на статус безсполучникових конструкцій. Однак переважна більшість дослідників визнає складні безсполучникові речення як окреме утворення в системі складного речення або як окремий тип складних конструкцій (П. Дудик, А. Загнітко, А. Мойсієнко, О. Пономарів, К. Шульжук та інші).

2. Складні безсполучникові речення (загальна характеристика)

Складне безсполучникове речення – це речення, предикативні частини якого об'єднуються в єдине структурно-семантичне ціле інтонаційно, без допомоги сполучників і сполучних слів. Наприклад: *Уже скотилось із неба сонце, заглянув місяць в моє віконце* (Леся Українка); *Ой, у лузі червона калина похилилася, Чогось наша слава Україна зажурилася* (нар. пісня).

Основними засобами зв'язку між предикативними частинами складного безсполучникового речення є:

- інтонація (перелічувальна, пояснювальна, зіставно-протиставна, обумовлена);
- порядок розташування предикативних частин (вільний і фіксований);
- співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків;
- структура речення (відкрита і закрита);
- анафоричні елементи (вказівні займенники; поєднання вказівної частки з питальним займенником; поєднання неозначеного займенника з прикметником тощо);
- своєрідна синтаксична структура (неповнота однієї з частин, спільний другорядний член речення, повторення окремих членів речення).

Наприклад: *Спустилась Божа Матінка з небес, пішла вона по землях України* (Г. Потопляк); *Вечірній чай із присмаком жалю, ранкова кава з присмаком печалі* (Г. Потопляк). Частини першого речення поєднані перелічувальною інтонацією, співвідношенням видо-часових форм предикатів, які повністю скоординовані у минулому часі, доконаному виді та дійсному способі. Порядок розміщення частин фіксований. Структура речення відкрита.

Щодо кількості предикативних центрів безсполучникові речення можуть бути *елементарними* (дві частини) і *неелементарними, багатоконпонентними* (три й більше частин): 1. *Я знаю¹: слабкість – це одна з диверсій²* (Л. Костенко) – елементарне. 2. *Попрощалось ясне сонце з чорною*

землею¹, виступає круглий місяць з сестрою-зорею², виступають із-за хмари хмари звеселілі³... (Т. Шевченко) – неелементарне.

З огляду на змістові відношення між предикативними частинами, на відповідну інтонацію, а також на співвіднесеність із складносурядним або складнопідрядним реченням мовознавці поділяють складні безсполучникові речення на два типи:

- а) речення з однотипними частинами (однорідними, однорядними);
- б) речення з різнотипними частинами (неоднорідними, неоднорядними).

Варто зазначити, що дослідник цих синтаксичних конструкцій С. Дорошенко виділяє ще й третій тип – речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком.

3. Складні безсполучникові речення з однотипним частинами – це такі речення, предикативні частини яких є незалежними, семантично скоординованими і співвідносними із частинами складносурядних речень, наприклад: *Світали ночі, вечоріли дні* (Л. Костенко); *Я з березами спати лягаю, я із вербами вранці встаю* (Г. Потопляк).

Оскільки безсполучникові структури співвідносні зі сполучниковими, то ці конструкції легко можна трансформувати в складносурядні речення, поставивши між предикативними частинами сурядний сполучник, як-от: *Світали ночі, і вечоріли дні; Я з березами спати лягаю, а із вербами вранці встаю.*

За змістовими відношеннями лінгвісти поділяють безсполучникові речення з однотипними частинами на такі семантичні різновиди:

- речення з часовими (темпоральними) відношеннями;
- речення із зіставно-протиставними відношеннями.

Складні безсполучникові речення з часовими відношеннями – це такі синтаксичні конструкції, які вказують на одночасність дій, явищ, станів або на їх послідовність. Наприклад: *Ще світ дрімав, ще ніч світила, ще ранок ледве бовванів* (Г. Потопляк); *Цвіте земля наперекір журбі, цвіте вона і дивиться нам в очі* (Г. Потопляк). Ці речення синонімічні зі складносурядними, можлива підстановка сполучника **і** між предикативними частинами, між якими встановлюються часові змістові відношення, які вказують на одночасність явищ, станів.

Засоби вираження семантики одночасності:

- перелічувальна інтонація;
- співвідношення видо-часових форм присудків (здебільшого присудки виражаються однаковими видо-часовими формами);
- вільний порядок розташування предикативних частин;
- відкрита структура речення;
- допоміжні засоби: спільний другорядний член речення, повторення слів, анафоричне вираження якогось члена речення. Наприклад:

Вечорами вже не співали під вербами дівчата, не витинали гонака гармоністи (Гр. Тютюнник).

У безсполучникових реченнях із часовою послідовністю предикативні частини теж семантично рівноправні, не залежать одна від одної. Наприклад: *Небо скоро затяглося хмарами, стало мрячити* (О. Гончар); *Уже скотилось із неба сонце, заглянув місяць в моє віконце, засвітились у небі зорі...* (Леся Українка).

Засоби вираження значення часової послідовності:

- перелічувальна інтонація;
- співвідношення видо-часових форм присудків (здебільшого однотипні);
- фіксований порядок розташування частин;
- відкрита структура речення;
- допоміжний засіб – спільний другорядний член речення.

Наприклад: *Падає з вишень і слив листя, вітер згрібає його у віхті* (М. Малиновська).

Складні безсполучникові речення із **зіставно-протиставними відношеннями** – це такі синтаксичні конструкції, які виражають співвідношення двох схожих чи неоднакових явищ, дій, станів або протилежні за змістом явища.

У безсполучникових реченнях із семантикою *зіставлення* репрезентуються співвідношення двох схожих чи неоднакових явищ, що не суперечать одне одному і не перебувають у значеннєвому контрасті.

Наприклад: *По один бік жито шепоче, тяжке, по другий бік льон гріє на сонці свої побурілі голівки* (В. Земляк) – зіставні відношення. Основу зіставлення становить перша частина, а друга називає те, на чому акцентується зіставлення.

У безсполучникових реченнях із семантикою *протиставлення* репрезентуються співвідношення двох схожих явищ, що перебувають у значеннєвому контрасті. Наприклад: *На зеленій траві білі чайки сидять, білі свічі горять на тарелях латать* (Д. Павличко) – протиставні відношення. У конструкціях зі значенням протиставлення предикативні частини виражають протилежні за змістом явища, перебувають у значеннєвому контрасті, заперечують одна одну. Наприклад: *Ще сонячні промені сплять - досвітні вогні вже горять* (Леся Українка).

Засоби вираження зіставно-протиставних змістових відношень:

- обумовлена інтонація;
- співвідношення видо-часових форм присудків (здебільшого присудки однотипні);
- порядок розміщення предикативних частин (здебільшого фіксований);

- закрита структура речення;
- допоміжні засоби (антонімічні слова, вставні компоненти, частки тощо).

Для конструкцій із протиставним значенням показовим чинником є симетричність структури предикативних частин, в одній із яких щось заперечується, а в іншій – стверджується. Наприклад: *Дужий не гнеться, гнуться слабі* (П. Воронько). У конструкціях із зіставною семантикою антоніми, порядок слів створюють структурний паралелізм. За таким принципом будуються прислів'я, приказки, афоризми. Наприклад: *Бджоли раді цвіту – люди літу* (народна творчість).

4. Складні безсполучникові речення з різнотипними частинами – це такі речення, предикативні частини яких нерівноправні, залежні, семантично неоднорідні і співвідносні з частинами складнопідрядного речення. Наприклад: *І дощ, цей юний вісник щастя, нам сповіщає: вистоїмо ми* (Г. Потопляк); *Мені відкрилася істина печальна: життя зникає, як ріка Почайна* (Л. Костенко); *Я входжу в ліс – трава стає навипиньки* (Л. Костенко).

Ці речення синонімічні зі складнопідрядними конструкціями, їх можна легко трансформувати, підставивши відповідний підрядний сполучник **що, коли**.

Ураховуючи різноманітний спектр семантико-синтаксичних відношень між предикативними різнотипними частинами безсполучникових речень, мовознавці виділяють такі їх види.

Складні безсполучникові речення зі значенням умови – це такі синтаксичні конструкції, у яких перша частина виражає реальну або ірреальну умову, за якої відбувається дія другої частини. Наприклад: *Ранні ластівки – щасливий рік* (народна творчість); *Грім гримить – хліб буде родить* (народна творчість); *У товаристві лад – усяк тому радіє* (Л. Глібов). Такі речення співвідносні зі складнопідрядними реченнями з підрядною обставинною умови. Їх легко можна трансформувати у складнопідрядні, додавши до першої частини сполучники **якби, якщо, коли**: *Якщо грім гримить, хліб буде родить*.

Засоби вираження значення умови:

- обумовлена інтонація (на письмі цій інтонації відповідає найчастіше тире);
- співвідношення видо-часових форм присудків (здебільшого присудки скоординовані);
- порядок розміщення предикативних частин фіксований;
- структура речення закрита;
- лексико-семантичний засіб (анафоричність висловлення);

Складні безсполучникові речення зі значенням причини – це такі конструкції, у яких друга частина вказує на причину перебігу дії першої. Наприклад: *Я сьогодні забарилась: батько занедужав* (Т. Шевченко); *Не*

нам від сорому горить: служили чесно ми меті (Олександр Олесь). Такі речення можна легко трансформувати в складнопідрядні з підрядною обставинною причини, підставивши до другої частини сполучники **бо, тому що, через те що**.

Засоби вираження значення причини:

- пояснювальна інтонація (на письмі їй відповідає двокрапка);
- співвідношення видо-часових форм-присудків (здебільшого часткове, присудки різнотипні);
- порядок розміщення предикативних частин фіксований;
- структура речення замкнута.

Складні безсполучникові речення зі значенням наслідку – це такі синтаксичні конструкції, у яких друга частина виражає значення наслідку, висновку, що впливає зі змісту першої. Наприклад: *Защобетав соловейко – пішла луна гаєм* (Т. Шевченко); *Вдаримо гучно ми в дзвони – всесвіт обійде луна* (В. Чумак). Такі безсполучникові речення можна трансформувати у складнопідрядні з підрядною обставинною наслідку, додавши до другої предикативної частини сполучник **так що**.

Засоби вираження значення наслідку:

- обумовлена інтонація (на письмі їй відповідає тире);
- різноманітне співвідношення видо-часових форм присудків (здебільшого часткове);
- порядок розміщення предикативних частин фіксований;
- структура речення замкнута;
- лексико-семантичний засіб (анафоричність висловлення).

Складні безсполучникові речення із часовим значенням – це такі синтаксичні конструкції, у яких перша частина вказує на час дії, стану, процесу, про які повідомляється в другій. Наприклад: *Зійде сонце – утру сльози* (Т. Шевченко); *Вернувся він – уже смеркало* (Панас Мирний). Такі безсполучникові речення можна трансформувати в складнопідрядні з обставинною часу, додавши до першої частини сполучник **коли**.

Засоби вираження часових значень:

- обумовлена інтонація (на письмі їй відповідає тире);
- співвідношення видо-часових форм-присудків (здебільшого часткове, присудки не скоординовані);
- порядок розташування предикативних частин фіксований;
- структура речення замкнута;
- лексико-граматичний засіб (у другій частині можуть вживатися частки **вже, ще**).

Складні безсполучникові речення зі значенням допустовості – це такі синтаксичні конструкції, у яких перша частина виражає умову, всупереч якій відбувається дія в другій. Наприклад: *Осінь сумна – жити весело*

(народна творчість); *Розуму палата – ключ від неї загублений* (народна творчість).

Такі речення синонімічні зі складнопідрядними з обставинною допусту і їх можна легко трансформувати, додавши до першої предикативної частини сполучники **хоч, хоча, дарма що, хай, нехай**, а до другої – протиставний сполучник **але**.

Засоби вираження значення допустовості:

- обумовлена інтонація (на письмі їй відповідає тире);
- різноманітна співвіднесеність видо-часових форм присудків;
- порядок розміщення предикативних частин фіксований;
- структура речення закрита;
- лексико-семантичний засіб (анафоричність висловлення).

Варто зазначити, що складні безсполучникові речення зі значенням допустовості за змістом можуть наближатися й до складносурядних речень із протиставним значенням. Тому, на думку С. Дорошенка, такі безсполучникові речення належать до конструкцій із недиференційованим синтаксичним зв'язком.

Як зазначає К. Шульжук, безсполучникові речення зі значенням допустовості можуть мати і відтінок умови, тоді їх кваліфікують як умовно-допустові. У таких конструкціях присудок першої предикативної частини (або головний компонент у формі присудка односкладної структури) виражений дієсловом умовного або наказового способу. Наприклад: *Засип правду хоч золотом, вона впливе доверху* (народна творчість).

Складні безсполучникові речення з пояснювальним значенням – це такі синтаксичні конструкції, у яких друга частина пояснює один із членів речення першої частини або ж пояснює першу частину в цілому. Наприклад: *Кругом хвилі, як ті гори: ні землі, ні неба* (Т. Шевченко).

На думку І. Вихованця, І. Слинька, Н. Гуйванюк, А. Загнітка, у таких безсполучникових реченнях друга частина конкретизує, уточнює, коментує, роз'яснює те, що сказане в першій предикативній частині. Наприклад: *Іноді в повітрі шуміли пташині крила: то пролітав ворон, а може, летюча миша* (Гр. Тютюнник). У безсполучникових реченнях зі значенням пояснення можлива підстановка сполучника **тобто** в другій частині.

Засоби вираження значення пояснення:

- пояснювальна інтонація (на письмі їй відповідає двокрапка);
- різноманітна співвіднесеність видо-часових форм присудків;
- порядок розміщення предикативних частин фіксований;
- структура речення закрита;
- лексико-граматичний засіб (у першій частині можуть вживатися вказівні слова **такий, той, ніхто, ніщо, один, одно**).

На думку мовознавців, безсполучникові речення з пояснювальним значенням наближаються до приєднувальних конструкцій, але відрізняються від них тим, що у першій частині є компонент, який прогнозує наявність наступної предикативної частини. Наприклад: *Люди знають одне: на Шептала можна покластися* (В. Дрозд).

Отже, складні безсполучникові речення – це такі синтаксичні структури, частини яких поєднуються в єдине синтаксичне і змістове ціле за допомогою певних лексико-граматичних і ритмомелодійних засобів. На основі змістових відношень між предикативними частинами ці безсполучникові речення диференціюються на конструкції з однотипними і різнотипними частинами, що співвідносні зі складносурядними і складнопідрядними реченнями.

5. Пунктуація в складних безсполучникових реченнях

Кома ставиться, коли частини складного безсполучникового речення з однотипними частинами виражають одночасність, сумісність чи послідовність дій і тісно пов'язані за змістом, наприклад: *Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє* (Т. Шевченко).

Крапка з комою ставиться, якщо частини складного безсполучникового речення з однотипними частинами (єднальними смисловими зв'язками) дуже поширені, або далекі за змістом, або мають свої розділові знаки, наприклад: *Ніжно дзвеніла над ним хвоя смерек, змішавшись з шумом ріки; сонце наляло золотом глибоку долину; зазеленіли трави; десь курився синій димок од ватри; із-за Ігриця оксамитовим гулом котився грім* (М. Коцюбинський); *Шелестить пожовкле листя по діброві; гуляють хмари; сонце спить; ніде не чути людської мови; звір тільки виє по селу, гризучи трупи* (Т. Шевченко); *Защобетав жайворонок, угору летючи; Закувала зозуленька, на дубу сидячи* (Т. Шевченко).

Найчастіше крапка з комою ставиться за структурної умови – частини безсполучникового речення поширені, в одній із них або в обох є свої розділові знаки, наприклад: *Усміх пославши в останнім промінні, згинуло радісне літо; дощик уїдливиий, дощик осінній сіється, наче крізь сито* (Г. Чупринка).

Іноді крапка з комою ставиться між непоширеними чи невеликими частинами, якщо вони відносно самостійні, далекі за змістом, наприклад: *Ой у полі могила; там удова ходила; там ходила, гуляла, трути-зілля шукала* (Т. Шевченко).

Двокрапка в складному безсполучниковому реченні ставиться залежно від смислових відношень між різнотипними частинами:

1) якщо друга частина розкриває зміст попередньої, уточнює її, наприклад: *Погасли вечірні огні: усі спочивають у сні* (Леся Українка); *Весела весна обманула: всю радість вітри обнесли* (Г. Чубач). Між частинами – пояснювальні відношення (можна поставити сполучник **a same**);

2) якщо в першій частині є слова **так, такий, одно** і под., конкретний зміст яких розкривається у другій частині, наприклад: *Одним заспокоюю себе: у мене ще буде можливість виправити все* (авт.);

3) якщо у першій частині є лексеми **бачити, спитати, чути, дивитися, знати, розуміти** і подібні слова зі значенням мовлення, думки, сприйняття, які разом з попереджувальною інтонацією свідчать про те, що далі буде викладений якийсь факт, наприклад: *А зараз подивись: усі степи – безмежна нива* (В. Нагнибіда); *Знаю: з попелу сходять квіти; вірю: з каменя б'є джерело* (А. Малишко). Друга частина такого речення може трансформуватися в підрядну з'ясувальну частину зі сполучником **що**. Іноді в такій ролі виступають слова або вирази: **виглянув, прислухався, підняв голову** тощо, наприклад: *Остан озирнувся: прискорюючи ходу, подорожній махав на нього рукою, бажаючи, очевидячки, спинити його* (М. Коцюбинський). Наприкінці першої частини в таких реченнях можна вставити слова «**і побачив, що**», «**і зрозумів, що**», «**і почув, що**» та под., наприклад: *Вона кинула оком на діл: хата була заметена* (І. Нечуй-Левицький).

Але: якщо в таких реченнях немає спеціальної попереджувальної інтонації, то ставиться **кома** або **тире**, наприклад: *Чула, тріснув тин* (А. Головка); *Аж чує – щось по листях шелеснуло, холодним вітриком дихнуло* (Л. Глібов);

4) якщо друга частина вказує на причину того, про що говорилося у першій, наприклад: *Микола пізнавав дівчину і не впізнавав: вона була не вербівська* (І. Нечуй-Левицький); *Мов убитий, старий під хатою сидить: дочка нездужає, Ярина* (Т. Шевченко); *А вгорі вже блідли зорі: западала пізня ніч* (Ю. Смолич). Друга частина таких речень може бути перебудована на підрядну причини зі сполучниками **тому що, бо**;

5) якщо друга частина безсполучникового речення є прямим запитанням, наприклад: *Дивлюсь я на небо та й думку гадаю: чому я не сокіл, чому не літаю?* (М. Петренко);

6) іноді у складному безсполучниковому реченні є не один, а два знаки, які ставляться за одним і тим же або різними правилами, наприклад: *Як зараз бачу: з-за ріки – дві кручі, наче маяки: одна зелена, друга чорна* (А. Малишко).

Тире в складному безсполучниковому реченні ставиться:

1) якщо зміст частин речення зіставляється чи протиставляється, наприклад: *Рада б зірка зійти – чорна хмара заступає; Висипали запорожці – лиман човни вкрили* (Т. Шевченко). Між частинами такого речення можна поставити сполучники **а, але, однак**;

2) якщо в першій частині вказується на час дії, про яку говориться у другій частині, наприклад: *Зійде сонце – утру сльози, ніхто й не побачить* (Т. Шевченко). Перша частина може трансформуватися у підрядну частину часу зі сполучником **коли**;

3) якщо в першій частині зазначається умова, за якої можлива дія другої частини, наприклад: *Роса впаде – накриє, сонце зійде – теплом огорне, стане вітрець – заколише, прилетить соловей – звеселить душу* (П. Логвиненко); *Забудеш рідний край – тобі твоїй корінь всохне; вселюдське замовчиши – обчухраним зростеш* (П. Тичина). Першу частину можна перебудувати у підрядну умови зі сполучником **якщо**;

4) якщо друга частина виражає наслідок чи висновок з того, про що говорилось у першій частині (можна вставити **через це, тому, тоді, так що**), наприклад: *Защебетав соловейко – пішла луна гаєм* (Т. Шевченко). Перша частина вказує, як правило, на причину того, про що йдеться у другій частині;

5) якщо в другій частині міститься порівняння з тим, про що йшлося в першій частині, наприклад: *Говорить – шовком вишиває. Гляне – холодною водою зіллє* (Марко Вовчок). Між частинами можна вставити сполучники **як, мов** і подібні;

6) якщо друга частина складного безсполучникового речення починається словами **це, цей, то, так, такий**, і под., наприклад: *Темрява раз у раз освітлювалася сліпучим сяйвом – то не вгавала блискавка. Ще й разу не бачивши моря, я вже надумався стати неодмінно моряком – то був мій перший, дитячий ще, вибір професії* (Ю. Смолич);

7) якщо в реченні показується швидка зміна подій чи раптова дія, наприклад: *Дивлюсь – аж світає, край неба палає* (Т. Шевченко);

8) якщо одна із частин є неповним реченням, наприклад: *Я бачу – річка; Чую – спів* (авт.);

9) іноді, за бажанням автора, тире ставиться замість двокрапки для вираження більшого смислового навантаження, наприклад: *Я вірю – удвох нам не відати горя* (В. Коротич).

Практичний мінімодуль

Вправа 1. Доведіть, що наведені речення є складними безсполучниковими. З'ясуйте смислові відношення між частинами.

1. Глянеш – око радіє (У. Самчук). 2. Ось послухай: десь за гаєм соловей заплакав враз (О. Олесь). 3. Я знаю: то ти, моя мати, на крилах всю землю несеш! (А. Малишко). 4. Він зупинився: перед його очима, на заході, бризнуло востаннє вогненным серпом сонце (Г. Косинка). 5. Добре тому багатому: його люди знають (Т. Шевченко). 6. Слухай: Батьківщина свого сина кличе найпростішим, неповторним, вічним словом (Б.-І. Антонич). 7. Танцюють зорі – на мороз чималий показують (М. Рильський). 8. Защебече соловейко в лузі на калині, – заспіває козаченько, ходя по долині (Т. Шевченко). 9. Очерети стіною блищать, ще одне болітце зацвітає ряскою, чути теплий дух нагрітої за день води (О. Гончар). 10. Вже й ніч землею обіймає; зійшов місяць і вдарив ясним промінням по білих хатах (Марко Вовчок). 11. Ріка мов пояс; лісу смуга мов повінь; трави обнялись (Б.-І. Антонич).

Вправа 2. Визначте смислові відношення між частинами складного безсполучникового речення.

1. Жайворонки дзвенять у синьому небі, пшениця колосом шумить на полях від Полісся до Придніпров'я (А. Малишко). 2. Спочатку попримовкали коники, тоді шелеснуло листям, потім знову запала тиша (Ю. Смолич). 3. На панському лану вже стояли полукіпки довгими стайками; на людському полі не видно було ні снопа (І. Нечуй-Левицький). 4. Вітер ввійнув – листя з клена жовте, жовтаво-золоте полетіло (П. Тичина). 5. Шовкун кинувся допомагати Ясногорській: тут не вистачало її дівочих сил (О. Гончар). 6. Бачу здалека: хвиля іскриста грає вільно на синьому морі (Леся Українка). 7. Ранок такий-то тихий та ясний придався: ні вітрець не ввійне, ні хмарка не збіжиться (Марко Вовчок). 8. Зима без снігу – літо без хліба (нар. творч). 9. Вернувся він – уже смеркло (Панас Мирний). 10. Єсть карії очі – як зіроньки сяють (Т. Шевченко).

Вправа 3. Побудуйте схеми запропонованих складних безсполучникових речень, визначте їх типи та характер семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами.

1. Шумів травою степ шовковий, сміявся день, пісні лились (О. Олесь). 2. Квіт на каштанах так чисто і юно зайнявсь, вітер волого припав до пелюсток устами (Б. Олійник). 3. Липи шелестять, зірки змигують над телевізійною вежею, птах у листі десь сонно протуркотів (О. Гончар). 4. Смутний великий місяць низько повис над землею; він наче якийсь зів'ялий і змарнілий, посилає додолу втомливе проміння (Є. Гуцало). 5. Спілі полуниці найсолодші в липні: від них руки пахнуть, губенята липнуть (Г. Чубач). 6. Дружба – як дзеркало: розіб'єш – не складеш (народна творчість). 7. Дивуватись можна було б із іншого: лежала над землею вже добре відчутна прохолода (В. Шевчук). 8. Він розплющує очі: по дивних, різнобарвних квітах справді літають бджоли і гудуть, гудуть, мов на пасіці (І. Багряний). 9. Діамант малий – краси багато (В. Василяшко). 10. Навколо сумно синіють чебреці – непоказні квіточки, далі розкинулися ясеніві, берестові, черемхові гаї (В. Земляк). 11. Українська мова на очах тане – одинакам не по силі її врятувати (В. Кашка). 12. Я не обертаюсь, але знаю: пес той не кинеться одразу наввипередки (В. Близнець). 13. Дніпро і в заводях неспокійний: вітер воду вівсюжить (О. Гончар).

Вправа 4. Аргументуйте доречність постановки крапки з комою між частинами складних безсполучникових речень.

1. Глибоке зоряне небо; місяць-князь високо стоїть на ясній оболоні й блідне перед наступаючим ранком; східний край неба вже побілів і пойнявся рожевим серпанком; з сизої мли виринають непевними очеретами безлисті

дерева (М. Старицький). 2. У вогкій синяві понад зеленим світом підносив Арарат нетлінний свій тюрбан із шовку білого; його могутній стан широким поясом оповивали хмари (М. Рильський). 3. Цілий день вітер гуде надворі; надвечір скресає річка й ламає кригу (М. Коцюбинський). 4. Двічі на рік пишні квіти та не процвітають; в житті літа найкращі двічі не бувають (Леся Українка). 5. Вербовий частокіл до самого берега прийнявся й пустив од себе широке гілля; вербові гілки, густо повтикані в землю, стали високими вербами (І. Нечуй-Левицький). 6. Висипались зорі золоті; зійшов ясний місяць (Марко Вовчок). 7. Сонце повернулося з полудня; його косе проміння зробилось ще пекучіше, ще гарячіше (Панас Мирний). 8. Закурілася земля, задиміла; стрепенулися темні ліси і, розправляючи, підставляли своє загоріле листя під дрібні дощові краплі; зраділа зелена трава і підняла свої гострі листочки вгору (Панас Мирний).

Вправа 5. Обґрунтуйте тире між частинами складного безсполучникового речення.

1. Життя торкає серця струни чулі – і я на крилах пісні лину знов (В. Сосюра). 2. В лісах стояв скляний дзвін – то на стовбурах лопалася льодова корище (Г. Тютюнник). 3. Мужність втратити – втратити все! (народна творчість). 4. Трапиться слово зрадливе – геть його, сину, гони! (Б. Олійник). 5. Бджоли раді цвіту – люди літу (народна творчість). 6. Адже ви маєте крилатий дух – невже лякають вас безодні й кручі? (Леся Українка). 7. Мало прожити життя – треба життя зрозуміти (Є. Плужник). 8. Плакати хотілось – сльози не текли (Олександр Олесь). 9. На небі сонце – серед нив я (М. Коцюбинський). 10. Ні, такого не намалюєш – тільки побачити зможеш (М. Стельмах). 11. Прилетіла зозуля – великий клопіт дрібним співочим птахам (В. Пархоменко). 12. Одцвітали яблуні та груші – стежка була всипана білими пелюстками (О. Десняк). 13. Той цвіт від папороті чарівніший – він скарби творить, а не відкриває (Леся Українка).

Вправа 6. Обґрунтуйте двокрапку між частинами складного безсполучникового речення.

1. Говори, говори, моя мила: твоя мова – співучий струмок (П. Тичина). 2. Он глянь: вже лицарі летять народ з неволі визволять (О. Олесь). 3. Я додам вам раду щирю: і при щасті майте міру (Л. Глібов). 4. Я відчув: пахне м'ятою (М. Хвильовий). 5. Не чути вітру з верховин: ласкава тиша сон свій стеле (М. Драй-Хмара). 6. Росте передгроззя: скоро буде гроза (М. Хвильовий). 7. Не нам від сорому горіть: служили чесно ми меті (О. Олесь). 8. Ми – люди: ніщо нам людське не чуже (Б. Олійник). 9. Дивлюсь я: біла хмара криє сіре небо (Т. Шевченко). 10. Не до пісень мені: тремтять на віях сльози (О. Олесь). 11. Подивись: в безкраїм небі сонце-велетень палає (Б. Грінченко).

12. І снилися мені все білі сни: на сріблі сяли ясні самоцвіти, стелилися незнані трави, квіти, блискучі, білі (Леся Українка). 13. Читач суворий: він ніколи не простить письменникові натяжки, фальші, брехні (Ю. Смолич).

Вправа 7. Побудуйте структурні схеми поданих складних безсполучникових речень; визначте їх структурні типи, з'ясуйте семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами.

1. Сонце стояло якраз над головою; не горіло – палило; польовий вітер такий сухий, гарячий (Панас Мирний). 2. Летять хмарки в блакиті неозорій, шумлять листки зелених верховіть (В. Сосюра). 3. Як гарно: калиновий вітер у світі – вітер добра, краси, надій (М. Стельмах). 4. Виглянуло сонце – озеро вмить проясніло, радісно посміхнулось до неба (Т. Масенко). 5. Дивлюся ранком – вже заволочено серпанком сіреним небо (Леся Українка). 6. І тільки десь чути: в широкому полі то стихне сопілка, то знов заспіва (Олександр Олесь). 7. Поза цим зовсім тихо, тільки сніжинки легко, химерно спадають, крутяться, переплітаються та припадають до землі. 8. Тихий, соковитий вечір, над усім перепнута зеленава баня з рожевим присвітом, із-за лісу ніч поволі висуває шматок місяця, зорі то там, то там блимають, никнуть, то знову з'являються... 9. Зеленіють рунні жита, небо десь отуди, за той темний ліс, водоспадом спливає, сонце заходить із хвалою та величчю й, здається, пісню притому співає... (із тв. У. Самчука).

Вправа 8. Перепишіть речення, поставивши розділові знаки, поясніть їх уживання.

1. Виднілася розкішна лісова земля по ній ніжно-голубою россою розбризкувались підсніжники (М. Стельмах). 2. Ми їх здолаєм скрутимо хребет заставимо підняти зернину ми будем жити без танків і ракет ми нагодуєм молоком дитину (Г. Потопляк). 3. Десь біля моря, в рідній стороні, в степу просторім бачиться мені одна-однісінька тополя вироста у самоті, печальна і проста (М. Нагнибіда). 4. А рідний край у боротьбі він вас полонить, злії сили (Г. Потопляк). 5. Впадеш не засмутиш, згубивсь шукай-но слід і серця не в'яли од випадкових бід (А. Малишко). 6. Навкруги тиша скрізь ясно з поля вітерець віє з гаїв холодок дише (Марко Вовчок). 7. Махнула осінь у ліси вони зацвіли пурпуровими, сірими та жовтими фарбами (І. Франко). 8. Закурілася земля, задиміла стрепенулися темні ліси і, розправляючи, підставляли своє загоріле листя під дрібні дощові краплі зраділа зелена трава і підняла свої гострі листочки вгору (Панас Мирний). 9. Просив тебе, повчав тебе давно не смій губити часу дорогого (О. Підсуха). 10. Приходь же, весно вже готові всі тебе, богине пишна, зустрічати (В. Самійленко).

Вправа 9. Запишіть текст під диктовку, поясніть пунктуацію.

Найбільше щастя

Мліє земля, витикаються перші медяники, літають перші джмелі, липові галузки дають перші липкі листочки, осика пускає перші пушинки. Тільки дуб завзято й уперто тримає спокій, повагу, неспіх. А над усім – небо прозоре, глибоке, зі світлими хмарами.

Земля для всіх і всього. Земля – найбільше щастя – більша за любов, за життя. Земля – найбільший скарб – більший за золото й коштовні речі. Земля – сон мільйонів поколінь, казкове привабливе єство, містична сила космосу, наснага слабих і дужих. Золото, краса, любов, молодість і вічний учитель мудрості! От що земля.

Дорога біжить серединою вкритого житом і пшеницею поля, що тікає від зору й десь там, на обрії, западає в долину. Один лише вітер має право тут топтатися, збивати хвилю, жбурнути нею до сусідньої межі й тікати злякано далі.

Навколо сонячна тиша, бринять у збіжжю сині голівки моторних волошок, десь-не-десь заборсалосся стебло кукілю, з усіх напрямків, справа й зліва, підпідьомкають перепелиці та стрекочуть без перерви коники-стрибунці. У далечі, на сході, півночі й заході, сталевою масою застигли ліси (за У. Самчуком) (159 сл.).

Вправа 10. Виконайте синтаксичний аналіз складних безсполучникових речень за схемою та зразком

Схема синтаксичного аналізу складного безсполучникового речення

1. Записати речення.
2. Виділити граматичні основи.
3. Пронумерувати предикативні частини.
4. Підкреслити другорядні члени речення.
5. Накреслити структурну схему.
6. Дати загальну характеристику складного безсполучникового речення:
 - а) речення складне;
 - б) безсполучникове;
 - в) тип за кількістю предикативних частин: елементарне, неелементарне;
 - г) тип за метою висловлювання: розповідне, питальне, спонукальне;
 - г) тип за інтонаванням: окличне, неокличне;
 - д) із кількох частин складається;
 - е) перша частина (назвати), друга частина (назвати) і т.д.;
 - є) тип за структурними особливостями: з однотипними чи різнотипними частинами;

ж) семантико-синтаксичні відношення між частинами: одночасність, послідовність дій; зіставні, протиставні, умовні, часові тощо;

з) засоби вираження семантико-синтаксичного зв'язку між частинами: інтонація, видо-часові й способові форми предикатів тощо;

и) порядок розміщення частин: вільний, фіксований;

і) структура: відкрита, закрита.

7. Аналіз першої предикативної частини за схемою розбору формально простого речення.

8. Пунктуація в реченні.

Зразок синтаксичного аналізу складного безсполучникового речення

Поет повинен промовляти до світу мовою і голосом свого народу – тільки тоді він стане великим (П. Загребельний).

[1] – [2].

Речення складне, безсполучникове, елементарне, розповідне, неокличне, складається з двох предикативних частин. Перша частина – *поет повинен промовляти до світу мовою і голосом свого народу*, друга – *тільки тоді він стане великим*.

Смислові відношення між предикативними частинами наслідкові. Засоби вираження цих відношень: інтонація зумовленості, співвідношення видо-часових форм предикатів, спільна організація лексики. Порядок частин фіксований. Структура речення закрита. Отже, це складне безсполучникове речення з різнотипними частинами наслідкового характеру.

Далі – аналіз предикативних частин за схемою розбору простого речення та пояснення розділових знаків.

1. Сипле, осипається листя, гнуться, горбляться берези, плаче й посміхається крізь сльози осінь і натрушує журбу на мою наболілу душу (М. Стельмах).

2. Ніч прозора, безшумна, тепла; ніби оксамитом огортає людину м'яке степове повітря (О. Гончар).

3. Сім'я вечерея коло хати, вечірня зіронька встає (Т. Шевченко).

4. Починалися рідні луки, плавні, гаї; весело полискувала Десна в густих верболозах (В. Кучер).

5. Сніги чорніють; з-під них пожовклі та бліді виходять руна; скрізь леліють озера талої води (М. Старицький).

6. Життя як метелик: подув вітер і зламав крила (Олександр Олесь).

7. Я понесу тебе в зелені гори – ти так хотіла бачити смереки (Леся Українка).

8. Колосилися пшениці – скоро жнива (В. Гжицький).

9. Он зоря покотилась – то гірка покотилась сльозина небесна (Леся Українка).

10. Було холодно – від потопу тягнуло морозним подихом (В. Гжицький).
11. Шелесне бур'ян за коморою – легенько тьохне в грудях (С. Васильченко).
12. Очерети стіною блищать, ще одне болітце зацвітає ряскою, чути теплий дух нагрітої за день води (О. Гончар).
13. Ти сумтна – я сумую, ти весела – я сміюсь (О. Олесь).
14. Я вам кажу: нема без влади волі (Леся Українка).
15. Ще пам'ятаю: на воді дрижачі іскри ранок сіє (Б.-І. Антонич).
16. Вранці-раненько часом степ озивається до Єльки міцним перепілочиним покликком: десь за садками, на кладовищі, прижилася перепілочка степова (О, Гончар).
17. Ми вдвох ішли й не говорили, ти вся засніжена була, сніжинки грали і зоріли над смутком тихого чола (М. Рильський).
18. Падали яблука в саду, зав'язувалися бур'яни, з гори плив на обійстя густий полиновий дух – плакали там зранку до ночі п'яні від сонця цвіркуни (В. Шевчук).
19. Натомість з пам'яті несподівано вплигло давнє, як світ, уже неймовірне почування: сонячний весняний день, мати білить хату до Великодня, я сиджу на задвірнім порозі, мружачись до молоденького сонця (В. Дрозд).
20. В цей час з'явилося сонце, залило сад і веранду із сивочубим чоловіком – все засяяло й замерехтіло, міради росинок спалахнули й заграли в сонячному туманці (В. Шевчук).

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 23

Тема: Складні речення з різними видами синтаксичного зв'язку.
Речення з періодом

Мета: учитися розрізняти сурядний, підрядний і безсполучниковий зв'язки, різні типи підрядності, складати структурні схеми багатокомпонентних речень із різними видами зв'язку; учитися розрізняти речення з періодом; розвивати навички зв'язного мовлення, тренувати пам'ять, увагу, виховувати чуття мови.

Змістово-пошуковий мінімодуль

1. Класифікація складних речень із різними видами зв'язку.
2. Складні речення із сурядністю й підрядністю.
3. Складні речення з підрядністю й сурядністю.
4. Складні речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язками.
5. Речення з періодом.
6. Синтаксичний аналіз складних речень із різними видами зв'язку.

Опорні поняття

Складне речення з різними видами зв'язку – це конструкції, у яких одночасно наявні сурядний, підрядний і безсполучниковий зв'язки.

Складна синтаксична конструкція – складне речення, що являє собою поєднання трьох і більше предикативних частин із різнотипним синтаксичним зв'язком (сурядним, підрядним, безсполучниковим).

Період – розгорнута, багатокомпонентна, гармонійно організована синтаксична побудова, що характеризується цілісністю теми, повнотою і динамізмом змісту (нерідко з елементами образності й широких асоціативних зв'язків).

Змістовий мінімодуль

1. Класифікація складних речень із різними видами синтаксичного зв'язку

Досить часто в мовленні, особливо писемному, трапляються складні синтаксичні конструкції, що є багатокомпонентними складними реченнями, які складаються з трьох і більше предикативних частин, пов'язаних між собою в єдине структурно-семантичне ціле. Серед таких конструкцій виділяють: 1) безсполучникові багатокомпонентні речення; 2) складносурядні багатокомпонентні речення; 3) складнопідрядні багатокомпонентні речення; 4) складні речення з різними типами зв'язку.

Найчастіше вживаються конструкції, у яких частини поєднуються різними синтаксичними зв'язками: сурядним, підрядним, безсполучниковим. Наприклад: *Він чує¹, ніби той голос, та пісня лється на нього зверху, з того листа²; йому здається³, що співає кожний листок, вимовляє якісь слова⁴, і ті слова, і той голос тихесенько сиплються йому на лице, на руки й на груди, на саме серце⁵* (І. Нечуй-Левицький).

Або: Данило любив¹, як, вигинаючись, аж до самого неба половіли нив², і мав радість¹, коли червень клав сивину на жито, а золотінь на пшеницю³, він любив⁴, коли вдосвіта липень клепав коси⁵, коли серпень цілими днями тиховійно сіяв у рахманну землю зерно й надії⁶, і вересень струшував напівсонну пісню джмеля⁷; він любив⁸, як літні вечори бриніли маківками⁹, а осінні – тримали в підволохачених гніздах зорі¹⁰; він любив пахоці свіжого хліба й золоту задуму соняшників¹¹; довірливий і вразливий, він бентежно прислухався до чийогось життя, і до плину води¹², що жебонить і грає у корінні¹³, і до всієї хліборобської сторони¹², що трималась на сивому житті і добрих, спокійних орачах¹⁴ (М. Стельмах). У цьому реченні чотирнадцять предикативних частин, але чотири смислові блоки, між якими ставляться крапка з комою.

Розділові знаки в складних синтаксичних конструкціях ставляться за загальними правилами, частіше між однотипними частинами ставиться

крапка з комою. Наприклад: *Уже горіли мохнатими і червоними, як жар, шапками будяки, дихаючи солодким медвяним душком¹; цілими озерами поміж трав білили соромливі невісточки в жовтих шапочках і білих віночках з пелюсточок навколо голівок²; виплітався та спалахував іскрою петрів батіг³; розпарена нічною задухою, гостро і нудливо смерділа болиголова⁴, яка то тут, то там здійснювала вище всіх на своєму товстому і порожньому стовбурі, увінчаному тоненькими, схожими на віття кропу гіллячками⁵; іноді посеред луки розкішно куцився верболіз, схожий здаля на копичю сіна⁶; над ними уже кружляли чайки, вишукували вранішню поживу на сніданок⁷* (Гр. Тютюнник). У цьому реченні шість смислових однотипних частин, пов'язаних безсполучниковим зв'язком. Але предикативних частин – сім, оскільки четверта частина співвідноситься із складнопідрядним реченням (...смерділа болиголова, яка ...здіймалася вище всіх...).

В українському мовознавстві синтаксисти використовують різні терміни на позначення багатокомпонентних складних речень: «складне синтаксичне ціле» (В. Кононенко), «складне сполучниково-безсполучникове речення» (Н. Гуйванюк), «багатокомпонентне складне речення змішаного типу» (В. Горяний), «складні речення змішаної будови» (П. Дудик). А І. Вихованець, К. Шульжук, Л. Костич такі синтаксичні конструкції називають «складні речення з різними видами синтаксичного зв'язку».

Визначальною ознакою складних речень із різними видами зв'язку є їхня формальна і семантична неелементарність (ускладненість). Саме такі конструкції служать для відтворення декількох подій, явищ, станів, у яких простежуються зовнішній і внутрішній рівні членування. Той зв'язок, який виявляється на зовнішньому рівні, є провідним. За характером вираження змісту і за структурою предикативні частини складних конструкцій об'єднуються у структурно-змістові блоки, які виділяють на першому (логіко-синтаксичному) рівні членування. Одиницями другого (структурно-синтаксичного) рівня є окремі предикативні частини. Структурні блоки можуть співвідноситися як із простими, так і зі складними реченнями. Таких блоків може бути два і більше.

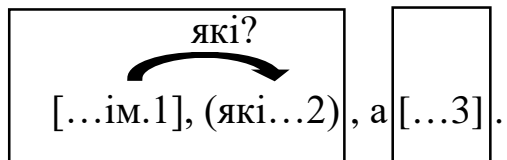
Залежно від характеру синтаксичного зв'язку лінгвісти виокремлюють складні речення із сурядним і підрядним сполучниковим зв'язками та складні речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язками.

2. Складні речення із сурядністю і підрядністю

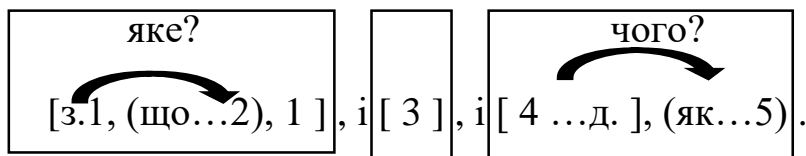
У сучасній українській мові продуктивні складні речення з підрядним і сурядним сполучниковим зв'язком. Їх поділяють на зовнішній і внутрішній рівні членування. І. Вихованець виділяє шість типів таких конструкцій, найпоширенішими серед яких є сурядно-підрядні речення. З-поміж них учений називає три варіанти поєднання предикативних частин: а) дві чи більше сурядних головних частин мають одну спільну для них підрядну; б) одна із

сурядних частин поширюється підрядною, а інші сурядні вживаються без підрядних частин; в) кожна із сурядних частин супроводжують підрядні.

Складні речення з сурядністю й підрядністю переважно мають багатомірну структуру, причому на зовнішньому рівні членування частини їх здебільшого поєднуються сурядним зв'язком, а на внутрішньому рівні членування у частинах виділяються головні і підрядні компоненти, як і в будь-якому складнопідрядному реченні. Наприклад: *По обидва боки шляху лежали незаймані землі¹, які чергувалися з перелісками², а далі синіла смуга лісу³* (П. Панч).

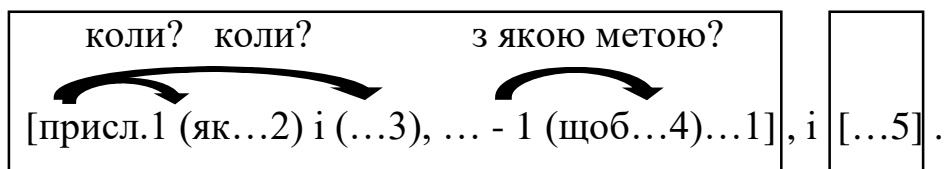

Для реалізації сурядного і підрядного зв'язку необхідно не менше трьох предикативних частин, тому такі складні речення завжди багатоконпонентні. Сурядний зв'язок тут є провідним, а підрядний – допоміжним. При цьому сурядних частин може бути кілька, і підрядність може бути різних типів – однорідна, неоднорідна супідрядність, послідовна підрядність – і в різному їх поєднанні. Наприклад: *Те¹, що свистіло вгорі², шугнуло в ґрунт, сухо грянуло¹, і гаряча суха хвиля газів забила Чернишеві дихання, кинула геть³, і він не зчувся сам⁴, як опинився в траншеї, припертий до стінки⁵...* (О. Гончар).

Підрядні неоднорідні частини (займенниково-означальна та з'ясувальна) залежать від різних головних (перша й четверта предикативні частини), пов'язаних сурядним зв'язком.

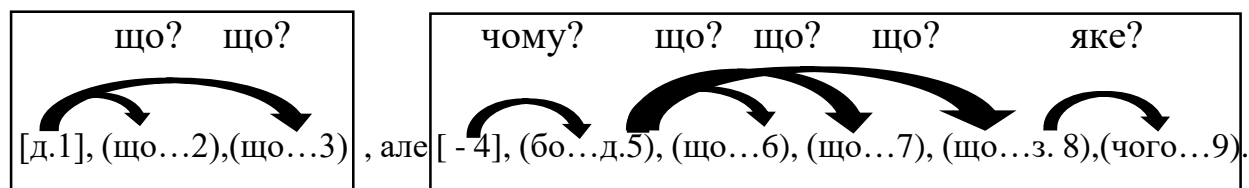
Лиш тоді¹, як танкісти промчатся по полю² і сурма зарокоче в поході з полками³, устають¹, щоб побачить⁴, і стогнуть від болю¹, і шаблі-гартуванці дзвенять під руками⁵ (А. Малишко).

Це речення з двома сурядними частинами (перша і п'ята предикативні частини), пов'язаними сурядним сполучником *і*, яким оформляються єднальні відношення, та трьома підрядними, які залежать від першої предикативної частини (однорідна і неоднорідна супідрядність).

Мені хотілося відповісти¹, що розумію², що я завжди любив ці лермонтовські вірші³, але й слова не мовив⁴, бо збагнув⁵, що для Віктора ці

вірші важили значно більше⁶, **що** вони супроводжували його завжди⁷, **що** він бачив у них щось таке⁸, **чого**, можливо, мені не побачити⁹ (Є. Гуцало).

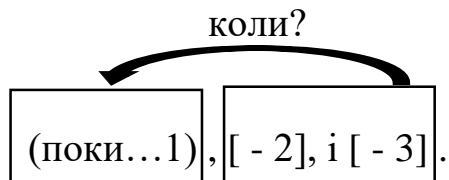

У цій синтаксичній конструкції є два семантичні блоки: перший блок - 1, 2, 3 предикативні частини, другий - 4, 5, 6, 7, 8, 9 частини. Як бачимо, на зовнішньому рівні членування провідним є сурядний зв'язок, що репрезентується сполучником **але**, яким виражаються протиставні семантико-синтаксичні відношення.

Це речення з сурядністю, однорідною супідрядністю і послідовною підрядністю.

3. Складні речення з підрядністю і сурядністю

Такі синтаксичні конструкції мають, як мінімум, три предикативні частини. Одна підрядна залежить від кількох головних, зв'язок між якими сурядний. У цих реченнях усі компоненти тісно пов'язані структурно і семантично, оскільки головна частина («складносурядне речення») детермінується однією підрядною. Наприклад: *Та **поки** протюпав до ворітця¹, наче й зір його погострішав², **і** ніч не такими вже темними очима дивилася³* (Є. Гуцало).

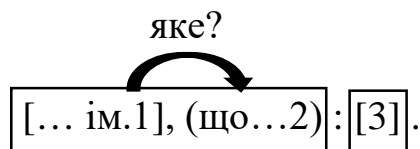

Деколи в головному блоці відсутній сполучник сурядності, але спільний підрядний компонент зумовлює тісну структурно-семантичну єдність конструкції в цілому. Дієслівні присудки здебільшого виражаються формами минулого, значно рідше – теперішнього і майбутнього часів.

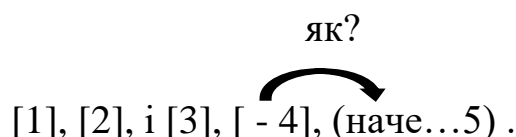
Більшість підрядних у таких конструкціях переважно є обставинними часу, що поєднуються з головними частинами сполучними засобами *коли*, *поки*, *доки*, *як тільки*. Наприклад: ***Коли** на городі з'являвся перший пуп'янок огірка, мати брала мене, малого, за руку і вела подивитися на це диво, **і** тоді в блакитनावих очах її назбирувалося багато радості* (М. Стельмах).

У структурах із кількома головними і підрядними інколи підрядні частини виконують різні функції щодо кожної головної. Наприклад: ***Коли** ми несли її до машини¹, **то** сніг сипався з неї за комір², **а** хвоя лоскотала щоки, кусала за губи й так пахла³, **що** від того можна було захмеліти⁴* (Є. Гуцало).

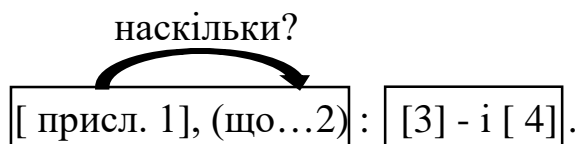
У конструкціях із підрядним і безсполучниковим зв'язком визначальною є безсполучниковість, а підрядність виявляється на внутрішньому рівні членування. Наприклад: *Марія вдивилася в розпечене повітря¹, що тремтіло над жовтим стеблинням ковили²: на обрії заворушилася кора землі³* (Р. Іваничук).

Складні речення із сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язками є найпоширенішим типом багатокомпонентних речень в українській мові. Ці синтаксичні структури є поліпредикативними, синтаксично й семантично розгалуженими. Наприклад: *Спочатку десь поблизу млосьно затріпотіло листя на осокорі¹, потім той шелест перехопився на дуба², і з нього порснули додолю жолуді³, загули вільхи – волого й густо⁴, наче вихор у мокрих після дощу раменах⁵* (Г. Тютюнник).

Небо так близько¹, що боїшся підвестися на повен зріст²: буцнешся часом об темно-синю стелю³ – і посиплються з неба зорі⁴ (В. Дрозд).

У цій конструкції виділяємо два семантичних блоки, між якими зв'язок безсполучниковий, що оформляється інтонацією зумовленості для вираження причинових семантико-синтаксичних відношень.

5. Речення з періодом

Період – складне, переважно багатокомпонентне речення, якому властива цілісність теми, повнота й динамізм змісту, чіткий поділ на дві частини, які поєднуються відповідним синтаксичним зв'язком.

Період – не окремий тип речення, він може становити *просте ускладнене*, а також *складне речення будь-якого типу*. Наприклад: *Погасне світло, та палають очі, аж доки досвітки в вікно тихенько заглянуть сивими очима і всі речі почнуть із темряви помалу виступати, – тоді мене перемагає сон* (Леся Українка) – цей період є складним сполучниково-безсполучниковим реченням.

Такі конструкції являють собою окрему змістову єдність, невеличкий художній твір. Вони складаються з двох частин: перша переважно більша за обсягом, складається з кількох однорідних речень чи членів речення, що створюють градацію (вимовляється з поступовим підвищенням тону); друга частина коротша та простіша за будовою (вимовляється з поступовим пониженням тону). Перша частина періоду містить в собі основу вислову, характеризується наростанням інтонації, називається підвищенням або вступною. Найчастіше тут ідеться про перелік однотипних явищ, подій. Друга частина – заключна, характеризується спадом інтонації, називається зниженням. Семантичні відношення між частинами – часові, умовні, причинові, протиставні, розділові, як і в складному реченні. Наприклад: *І хоч часами була плутана моя стежя, і помацки проходу серед страшних шукав я перешкод, і помилки робив я неминучі, і сто разів зривався я із кручі, – завжди мене мій рятував народ* (І. Кочерга).

У поетичному мовленні в таких структурах часто обидві частини однакові за обсягом. Інколи весь поетичний твір (чи значна його частина) постає як поєднання кількох періодів, кожен із яких має дві строфи, що є частинами періоду.

Часто трапляються у вигляді періоду складносурядні речення, наприклад:
*Чи то зоріє колос в раннім полі,
Чи йдуть стежками діти у вінках,
Чи пісня в яр влягається поволі,
Чи небеса сурмлять у літаках,
Чи перший грім братається з грозою –
Я чую рідну землю всю з собою* (М. Стельмах).

Зрідка період репрезентує просте ускладнене речення з однотипними групами однорідних членів речення у першій частині. Друга, заключна, частина починається звичайно з узагальнювального слова. Перед другою частиною періоду завжди ставиться тире, а кома перед ним підпорядковується загальним правилам. Наприклад: *Микола Дем'янович побудував собі трохи вище й ближче до шляху нову хату, прекрасну хату на три кімнати з кухнею, з прибудовою, хату на дерев'яній підлозі, під шифером, хату з шахвами й комодами, з холодильником, з телевізором – все як у людей* (О. Левада).

Найчастіше період набуває форми складнопідрядного речення з кількома підрядними частинами, які займають препозицію щодо головної. Наприклад: *Коли в бою спиню ходу і на ріллю промерзлу упаду, мов для обіймів розпростерши руки; коли на дальніх пагорбах мене вогка земля навік поглине, – як знак любові, відданості й злуки, у вічному сні, моїм останнім сні, на серці похололому нетлінно лежатиме неспалений в огні шматок землі твоєї, Україно* (Л. Первомайський).

Для періоду характерні повторення та синтаксичний паралелізм.

Кома й тире як єдиний розділовий знак ставляться в періоді для позначення значної паузи між вступною частиною (підвищенням) та заключною (зниженням). Таку будову називають класичним періодом. Наприклад: *А як тільки у розкриті очі вступило зелене, що котилося буйними хвилями луків та лісу, як тільки небо спустилось і ніжно торкнулось обличчя, немов пушинка, як тільки в груді ввіллявся золотий напій повітря, – його сповнила солодка втома...* (М. Коцюбинський).

Іноді в художньому мовленні вживаються синтаксична конструкція, що починається заключною частиною, яка розривається підрядними частинами. Такий період мовознавці (Б. Кулик, К. Шульжук, Л. Костич та інші) називають незамкненим або оберненим. Наприклад: *Від синяви дніпрової, де зводять додаткові переправи, від парких плавнів, де рубаять дерево для плацдарму, і до просторів сухого, з гарячим повітрям степу – всюди напружено трудиться люд* (О. Гончар).

Отже, період як синтаксична конструкція вибудовується за тими граматичними законами, які існують у мові. Визначальними структурно-синтаксичними характеристиками періоду є, насамперед, паралелізм будови, чіткий порядок розташування предикативних частин, строгий інтонаційний малюнок, співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків, наявність сполучних засобів. Водночас період є досконалою композиційно-стилістичною фігурою з притаманною їй логікою викладу, структурною рівновагою і виразним емоційно-експресивним, піднесеним колоритом.

Практичний мінімодуль

Вправа 1. Виділіть предикативні центри, з'ясуйте кількість частин та тип зв'язку між ними.

1. Комиші кошлатились, і здавалося, що в їхній таємничості хтось живе.
2. Вітром налущило сухих гілочок у сніг, і здається, що то походили птахи.
3. Очерети вигиналися лісячими спинами, і були такі місця, де вони попримерзали до льоду, утворивши затишні печерки.
4. Раптом із чорного днища стало проступати світло, й Оріся побачила, що вода вже не голуба, а зовсім прозора та дно вгнуте, як миска, і вислане блискучим піском.
5. Оріся знайшла ополонку, але вона була замерзлою, і молодиця потягла санки до виру, що курився туманом у морозному вранішньому повітрі.
6. Чим довше дивилася Оріся, тим дедалі більше розкривала ріка свої таємниці, і вода вже була не чорною, а зеленою.
7. Дід сидить на гарбі, просунувши крізь драбини здоровенні руді чоботи, а він лежить на сні й думає про перепела, якого дід обіцяв викосити, коли настануть жнива (за Гр. Тютюнником).
8. Тепер мені часто снівся піщаний вітер, снилися височезні сосни, які постогнували від того вітру, а піщана курява навіть у сні забивала подих, і я прокидався серед ночі через те, що не міг дихати (В. Шкляр).

Вправа 2. Накресліть структурні схеми речень. Визначте, який тип зв'язку між частинами складних речень є провідним – сурядний чи підрядний.

1. Стежка в'ється попід крутим схилом, у дубах та грабах, в'ється понад урвищем, яке дедалі глибшає, западає в півморок, який густішає на дні урвища, і коли на схилі лунає передзвін птахів, то з глухомані урвища лиш чуються шерехи-зітхання, наче там зітхають чиїсь заблукані душі. 2. Ген тисячолітній дуб над стежкою сіріє в стовбурі дуплавиною завбільшки в людський зріст, і ти притьмом ховаєшся від грози в затишній дуплавіні, виглядаючи меткоокою білкою у світ бурі, яка вже не лле, а періщить, бо вже грім навіть не ірже в небесах, а реве табуном схарапуджених коней, бо блискавки пропалюють у небесах страшні розверсті яри, і з тих розверстих небесних ярів падає додолу хвилями мертво світло, яке щойно було буйним, ревучим, несамовитим. 3. Бризки залітають у дуплавіну, яка прихистила в бурю, і тобі здається, що зрісся з дубом, і, чуючи шелест і сплески його гілля, бачиш самого себе дубом, що росте із землі в небо, що ось зараз стоїть грудьми проти бурі, змагаючи блискавки й грім (за Є. Гуцалом). 4. Коли я засинав, то знов і знов бачив скрипучі сосни, які коливалися у вихорі вітрів, і ті вітри здіймали піщану куряву, яка теж скрипіла на зубах, і згодом я все це побачу увіч, коли розпочну своє недолуге розслідування й поїду до пана Ярчука... 5. Справедливості ради скажу, що перепала мені й старенька «лада», придбана з рук після того, як за несподівано кругленьку винагороду я скомпілював для однієї новоствореної партії статут і програму, і тепер це авто стояло, можна сказати, під охороною, прикидане снігом, на внутрішньому подвір'ї біля осідку тієї ж таки партії. 6. На ньому була якась чудернацька бурячкова куцина..., а через плече звисала незмінна брезентова торба, у якій завжди було кілька пляшок спиртного... 7. У мене вже туманіло в очах, та я ще бачив ту жінку чи дівчину, яку теж огортав сріблястий серпанок, і коли вона наштовхнулася на мій погляд, то замість відвести очі, навпаки, дивилася довго й проникливо...(за В. Шкляром).

Вправа 3. З'ясуйте, який тип зв'язку між частинами складних речень – сполучниковий (сурядний / підрядний) чи безсполучниковий – є провідним.

1. Гори в пошматованім прядиві хмар сиво й мокро обснували на схилах ліси; море жене й жене крутогриві вали, буйок, незникний ні в яку погоду, хилитається серед лиснючої гойдави бурунів, пірнає та виринає між ними самотній, а тут – так само самотній на всім узбережжі – з'являється хлопчик (за Олесем Гончаром). 2. На верболозах скакали рожеві відблиски багаття, що його розіклали косарі; від вогнища долітали лункі голоси, сміх, покашливання, чиясь тиха, упівголоса, пісня (за Гр. Тютюнником). 3. Того легкого дихання повно й у ярку, що ген ліворуч лежить руслом молочної ріки; свіжість хмелить, від неї солодко в роті, у зволжених очах, у душі; і здається,

Вправа 5. Побудуйте структурні схеми складних речень, з'ясуйте тип зв'язку та характер семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами.

1. Думка Івана Франка сягала далеко, та навряд чи міг і він передбачити, із якими проблемами доведеться зіткнутися його нащадкам, у яких складнощах постане перед людиною світ на порозі нового тисячоліття. 2. Це була не та вода, тала, що росте по міліметру, коли зелена травиця іскриться з-під неї так ідилічно, і човни по ній плывуть тихо, мов у сні, і кожен найменший звук, торкнувшись гладіні такої води, ковзає по ній і відлунює на кілометри, і грушка дика спокійно собі цвіте серед вод у весняній великодній святковості, цвіте одна серед повеневої тиші, серед світлої, повної тихого неба розливесни... 3. Край земель, де рівнява полів кінчається, збігають униз порослі тернинням яруги та глинища, а далі на південь мріє залита сонцем заплава. 4. Перед його вибухом блакитніє чисте небо, вітрець ледь дмухає, а то панує й повне затишшя. 5. Стародавня Ольвія, що по-нашому значить «щаслива», давно їх цікавить обох, давно їм хочеться досліджувати, розкопувати її, занесену пісками, щоб дізнатися, чому вона загинула, чому люди покинули її. 6. Є в нас в Україні гори, ліси, любимо ми волинські задумливі озера, зачаровуємося красою карпатських ущелин і полонин, і все ж, як на мою думку, образ України в чомусь дуже істотному розкривається найповніше саме в оцих залитих сонцем просторах, в океанній відкритості цих південних козацьких степів, де й дотепер мовби вчувається напружена хода віків (за О. Гончаром). 7. Коридор був голий-голісінський..., далі дві суміжні кімнати також зяли пусткою, хоча були дуже просторі, але ця просторість ще більше підкреслювала порожнечу, в якій зовсім губився і чималий розкладний диван, і допотопна шафа, і ще якийсь дріб'язок (В. Шкляр).

Вправа 6. Виконайте мовне спостереження: визначте дві структурно-сміслові частини періоду, свою думку обґрунтуйте.

1. Ще цвіло жилаве ведмеже вушко, хоч кілька жовтих окремих квіток, прибитих нічними приморозками, лежало біля кореня, ще синіла одинока квітка розпарованих братків, ще зеленіли оповиті синім оксамитом молоді пагінці, – одначе осінь уже владно господарювала в лісах, і оголені кущі шипшини червоніли продовгуватими коралами (М. Стельмах).

2. Отак лежиш у полі, серед сивого полину, в задумливому теплі, лежиш серед жовто-білого ромашкового мерехтіння на самісінькому дні чебрецевої хвилі, що прокочується по тобі хмільним потоком, – і крутиться голова (Є. Гуцало).

3. Нехай у грудях ти чудове серце маєш
І серце те усіх звабля,
Бо всіх до нього ти ласкаво пригортаєш,
Та, коли ти Вкраїни не кохаєш, –
Ти не моя! (М. Вороний).

4. Як дівчина, дожидаючи свого милого, умивається й прибирається, тремтить, мов у лихоманці, і палає, наче в огні, замирає, довго ждучи, й оживає, не терплячи, – так земля дожидає ясного сонця й міниться, не діждавшись (Панас Мирний).

Вправа 7. Визначте структурні та інтонаційні особливості періоду.

1. Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати, коли на бліде, втомлене днем небо з'являються крадькома несміливі зорі, в останньому промінні сонця справляє грища мушва, а дивно м'яке, злото-рожеве повітря приймає віддаль бузкові тони і робить простори ще ширшими і ще глибшими, – Маланка з Гафійкою волочать курною дорогою утому тіла й приємне почуття закінченого дня (М.Коцюбинський).

2. Хто біг крізь тьму в атаку,

Кого не міг спинить гармат охриплий крик,

Хто бачив на снігу крові багряні маки, –

Той брат мені навек (В.Сосюра).

3. От якби ту силу, що ховаю, Що бринить, захована в мені, Повернуть людині для врожаю, – Я була б стоколосом в зерні (А. Малишко). 4. Гей, як вийде сонце з-за діброви, Як на плесі крикнуть сірі гуси І щаслива в лузі перепілка З трав роси холодної нап'ється, – Косарі вмиваються до сонця Чистою, студеною водою... (М. Рильський). 5. Є квіти, що звуть морозом, що і справді розцвітають в перших приморозків час, що весняним пишним розам у красі не дорівнюють, що цураються прикрас, що неначе сизуваті, що немов шорсткі на дотик, що не стеляться до ніг, – та відвертістю багаті, та цвітуть уперто доти, доки їх не вкриє сніг (М. Рильський).

Вправа 8. Виконайте синтаксичний аналіз складних речень із різними видами синтаксичного зв'язку за схемою та зразком.

Схема синтаксичного аналізу складного речення з різними видами синтаксичного зв'язку

1. Записати речення.

2. Виділити граматичні основи.

3. Пронумерувати предикативні частини.

4. Підкреслити другорядні члени речення.

5. Накреслити структурну схему.

6. Дати загальну характеристику складної синтаксичної конструкції:

а) речення складне;

б) тип за метою висловлювання: розповідне, питальне, спонукальне;

в) тип за інтонуванням: окличне, неокличне;

г) із скількох частин складається;

г) перша частина (назвати), друга (назвати) тощо;

- д) назвати типи синтаксичного зв'язку між предикативними частинами: безсполучниковий, сполучниковий (сурядний, підрядний);
- е) дати характеристику засобів зв'язку між частинами: сполучники сурядності, сполучники й сполучні слова підрядності, співвідносні слова, лексико-семантичне наповнення частин, співвіднесеність видо-часових і способових форм предикатів;
- є) визначити характер семантико-синтаксичних відношень між частинами при сурядному або безсполучниковому зв'язку;
- ж) при сполучниковому підрядному зв'язку з'ясувати тип підрядної частини за семантичними ознаками;
- з) назвати тип підрядності (однорідна, неоднорідна (причленна, різночленна) супідрядність, послідовна, комбінована підрядність) у реченні з кількома підрядними частинами; зробити висновок про різновид речення з різними типами зв'язку.

7. Аналіз найпершої незалежної предикативної частини складного речення за схемою розбору формально простого речення.

8. Пунктуація в реченні.

Зразок синтаксичного аналізу складного речення з різними видами синтаксичного зв'язку

Спустився вечір, і одразу похолоднішало, хоч удень була нестерпна спека (О. Гончар).

незважаючи на що?

[1], і [- 2], (хоч...3) .

Речення складне, сполучникове, неелементарне, розповідне, неокличне, складається з трьох предикативних частин. Перша частина – *спустився вечір*, друга – *одразу похолоднішало*, третя – *удень була нестерпна спека*. Між першою і другою частинами зв'язок сполучниковий сурядний. Частини поєднані сполучником *і*, інтонацією переліку, спільною лексикою, співвідношенням видо-часових форм предикатів (минулий час, доконаний вид). Сміслові відношення між частинами власне єднальні з часовою послідовністю.

Між другою й третьою частинами зв'язок сполучниковий підрядний. Друга частина є головною по відношенню до третьої – підрядної. Підрядна частина пояснює головну в цілому, приєднується до неї сполучником *хоч*, відповідає на питання *незважаючи на що?* і є підрядною обставинною допусту. Підрядна стоїть у постпозиції щодо головної. Порядок частин фіксований. Отже, це складне речення з різними видами синтаксичного зв'язку: сурядним і підрядним.

Далі – аналіз предикативних частин за схемою розбору простого речення та пояснення розділових знаків.

1. Річки, схованої в берегах, ще не видно було, але вона вже відчувалася за свіжістю й прохолодою, якою потягло від неї (за О. Гончаром).

2. Місто пливе в літеплах прозорого чистого повітря, гілля садків гнеться у вересневій своїй обважнілості; мальовничі узвишшя й крутосхили, що потопають у вишняках, задумливо задивились у степову заворсклянську далеч, у переповнені сонцем простори (за О. Гончаром).

3. Це, можливо, те, що хотів би сказати їй Володько, але в такий час такі слова не приходять (за У. Самчуком).

4. Тяжка рука безупинно шарпає мотуз дзвону, а залізне серце з кожним ударом випускає на всі чотири боки світу через вікна дзвіниці велетенські крилаті звуки, що летять і бушують над селом (за У. Самчуком).

5. І не хочеться вірити, що мине кілька днів – і цей вербовий пух перетвориться на листя, воно потемнішає, здаватиметься не таким легким, і вже верби не ввижатимуться хмарами, що посідали на землю, а просто – весняними деревами, та й годі (за Є. Гуцалом).

6. Не всі дерева вже розвилися, а тому-то ті, що стоять у спалахах сонячної, веселої, по-дитячому легкої зелені, пробуджують святковий настрій, вони скидаються на весняні вітрила цього лісу, на вітрила, під якими ліс пливе у весну, у літо – і таки допливе... (за Є. Гуцалом).

7. Трохи обжитішою здавалася кухня, яка розташована була чомусь за обома кімнатами, тут навіть висів на стіні телефон, але і її, кухню, не назвеш типовою навіть для холостяка-спартанця (за В. Шкляр).

8. Я вийшов надвір – свіжий сніг у скверику був такий білий, що мимоволі подумалося про чистий аркуш, з якого все починають спочатку (В. Шкляр).

9. Моя кохана «лада» стояла у сніговій шапці зовсім нещасна, поруч із надутими іномарками вона виглядала сиротиною-Попелюшкою, що притулилася зі своїми підсніжниками поміж нахабно-потворних перекупок (В. Шкляр).

10. Взагалі треба сказати, що газета мені добряче стала в пригоді: з редакційним посвідченням я справді відчиняв усі двері... (за В. Шкляр).

11. Якщо зупинить міліція, то зробимо психологічний трюк: я тицьну даїшникові під ніс своє редакційне посвідчення... (за В. Шкляр).

12. Нехай усе буде як є – печаль розросталася в грудях, така невимовна печаль, ніби то я брів тим засніженим полем, ніби я був отим зимовим рибалкою і водночас був суботнім чоловіком, який шукає самого себе (В. Шкляр).

13. У скверику перед «моїм» будинком ми зупинилися – наставала мить прощання, і в густій сутіні я бачив лише її білі губи, я прихилився до них своїми і відчув, що вони холодні як крига... (за В. Шкляр).

14. Я не бачив його слідів, однак відчував їх своїми ступнями, і мені здавалося, що земля з усіх сил тисне на мої підошви, так ніби не вона мене тримає, а я її (В. Шкляр).

15. Я бачив засніжене поле, десь під тим снігом загубилася дорога, і крізь хурделицю ішов чоловік, ішов навмання, згинаючись од вітру, він опирався на пішню, якою прорубують ополонки, а за плечима в нього погойдувався ящикок для рибальського причандалля... (за В. Шкляром).

16. Мені шкода було, що я не побачу свого омріяного селища міського типу, до якого так поспішав, та ще більший жаль пробирав мене від прощання з Григорієм Івановичем... (за В. Шкляром).

17. Різкий порив вітру сипнув у мене жменю піску, нагадавши, що не личить симпатичному чоловікові так довго стояти з роззявленим ротом перед європейським мотелем, і симпатичний чоловік повагом, неквапом піднявся зовнішніми східцями на другий поверх, де була тераса... (за В. Шкляром).

18. Вона щезла за тими дверима, що вели на кухню, а я сів за стіл і подивився на широчезне вікно, за яким відкривався сосновий краєвид (В. Шкляр).

19. Вікно виходило, на жаль, не до річки, але й сосни були чудові – такі високі золотокорі дерева, з яких можна робити щогли, дивно було, що вони так наблизилися до води, витіснивши традиційні верби й вільхи (В. Шкляр).

20. Сосни любили пісок, а його тут було доволі, я бачив, як тим путівцем, що вів од траси до мотелю «Млин», пробіг піщаний вихор, і завважив, що й сосни коливаються од вітру не з боку в бік, а якимось немов по колу, ніби й ними хитали не повіви вітру, а крутили вихори (В. Шкляр).

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 24

Тема: Модульна контрольна робота

Мета: перевірити знання студентів про складні речення різних типів, про відповідні пунктограми; розвивати вміння складати зв'язне висловлювання, тренувати пам'ять, увагу й уважність; виховувати чуття рідного слова, любов до книги, розуміння цінності високих морально-етичних якостей людини.

Завдання 1. Виконати повний синтаксичний аналіз складних речень, проаналізувати одну з предикативних частин як просте речення.

1. Він заграє – і з перших звуків усі збагнули, що він був майстер своєї справи (Марко Вовчок).

2. Степан уперше за цей вечір, одірвавшись поглядом від землі, підвів очі до неба, і чудне тремтіння пройняло його, коли побачив угорі ріжок місяця серед знайомих зірок, того місяця, що світив йому й на селі (В. Підмогильний).

3. Дерева стоять похнюпившись, і чути, як падають їхні сльози на землю (В. Підмогильний).

4. Потреба краси, що жила в душі Антона, викликала в нього потребу скрізь шукати її, але дійсність давала мало (М. Коцюбинський).

5. Та робота, що він поробив, була під силу тільки міцному духові, і він здолав її, бо ясно знав, чого хотів (В. Підмогильний).

6. Де-не-де попадався під ноги безсмертник і стирчали біляві пухнасті вінички тирси, співучої степової трави, що від найлегшого подиху вітерця починає тонко бриніти (О. Гончар).

7. Мова – це доля нашого народу, і вона залежить від того, як ревно ми всі плекатимемо її (О. Гончар).

8. І тільки ти в кімнату підеш з ганку, погасне тихо й журно свято скрізь, а хмарна ніч проплаче аж до ранку дощем рясним невітшних сліз... (Олександр Олесь).

9. Солов'ї, ці невтомні співці весни й кохання, заливисто перетьохкуються у вербах, по садках, і, коли вони тьохкають, здається, усе на світі стихає (О. Гончар).

10. Згадай, якою ти була в ту ніч, коли твоє кохання розцвілося: була ти наче лісова царівна у зорянім вінку на темних косах (Леся Українка).

11. Вже в далині високій сяють зорі, густий туман над озером повис, і спить земля, і води сплять прозорі, і тихо спить густий зелений ліс (Б. Грінченко).

12. Але минають ночі, шелестять вечори біля тополь, тополі відходять у шосейну безвість, а за ними – літа, роки і моя буйна юність (М. Хвильовий).

13. Мене ліси здоров'ям напували, коли бродив у їхній гущині, мені поля задумливо шептали свої ніким не співані пісні (В. Симоненко).

14. Мене водило в безвісті життя, та я вертався на свої пороги, переплелись, як мамине шиття, мої сумні і радісні дороги (Д. Павличко).

15. Знаю добре: прийде день весняний – і дуби в зелених стануть шатах, і сміятись буде сонце в росах (О. Ольжич).

16. Місяць зійшов, почасли зорі, а на сході займалося крайнебо (В. Гжицький).

17. З одного боку дороги стирчала жовта стіна урвища, із другого чорніла широка безодня, дно якої, мабуть, ніколи не бачило сонця (М. Коцюбинський).

18. Одної ночі приснився мені сон: стою я в зеленому житі, вище пояса; навкруги мене колоситься пшениця і мак червоніє (Марко Вовчок).

19. Серце людське відкривається лише назустріч доброму серцю, дружбою обдаровують лише тоді, коли бачать у тобі щирого друга (Ю. Збанацький).

20. Той, у кого порожня душа, не може бути справжнім другом: він не відчуває людяності в дружбі (В. Сухомлинський).

Завдання 2. Накреслити структурні схеми складних речень.

1. Згадую село, у якому тоді ми жили, і в моїй уяві постають літні вечори, і душу мою повиває елегія смеркання (Є. Гуцало). 2. Увечері, коли зорі цілуються, я хотів дитиною піймати місяць і напоїти з криниці моєї любові, а криниця моя тоді в яблуневому цвіту цвіла (Г. Косинка). 3. І марили айстри в розкішнім півсні про трави шовкові, про сонячні дні, і в мріях ввижалась їм казка ясна, де квіти не в'януть, де вічна весна... (Олександр Олесь). 4. Не злякають вас нікого, холодні сніги, бо розтопить вас сонце блискуче і нечуваний сміх залуна навкруги, як тікати ви будете з кручі (Олександр Олесь). 5. Ці квіти – спогади про світлі дні, і хай відносин наших світ погасне, а спогади все ж будуть жити в мені, нагадувати про дні, про ночі теплі, ясні... (Олександр Олесь). 6. Остапові здавалося, що вони мусять держатися правої руки, – Соломія ж, навпаки, доводила що, їм слід йти ліворуч... (М. Коцюбинський). 7. День згаса за обрієм, ліг туман долиною, і зоря у небі скоро спалахне (Д. Луценко). 8. Високе діло розміняв на слово, високе слово – на дрібні діла, і нишком розпадається основа, що цільність душ і духа берегла (Б. Олійник). 9. Важким холодним сном за хатою спала земля, а високо над нею тріпались зорі, наче в небесному акваріумі грали золоті рибки (М. Коцюбинський). 10. Слухай: навколо лунають пісні, в сонці купається поле (Олександр Олесь). 11. Сказав мені ранок солов'їним криком: іди ти в тумани на глибокі луки, де копиці сіна обважніли в росах, як вовною вівці в кошарах високих, і чекай там, хлопче, своєї весни (Т. Осьмачка).

|| ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 5. СПОСОБИ ВІДТВОРЕННЯ ЧУЖОГО МОВЛЕННЯ

ВСТУП ДО МОДУЛЯ

Зміст

1. Пряма мова.
2. Цитата.
3. Діалог. Полілог.

Дидактична мета:

- поглибити знання про способи відтворення чужого мовлення;
- засвоїти правила цитування;
- закріпити пунктограми, що стосуються конструкцій із прямою та непрямою мовою.

Що студент повинен знати:

- опорні поняття й терміни;
- особливості речень із прямою, непрямою та невласне прямою мовою;
- умови й принципи цитування;
- специфіку діалогів;
- правила оформлення речень, що відтворюють чуже мовлення.

Якими вміннями та навичками студент повинен володіти:

- правильно вводити цитати в текст;
- застосовувати правила оформлення конструкцій із прямою мовою, цитат, діалогів.

Організаційні форми роботи:

аудиторної – практичні заняття, диктанти, творчі завдання, синтаксичний аналіз речень;

самостійної – конспектування мовознавчих статей, робота з художніми текстами, індивідуальні бесіди, конспект, лінгвістичне спостереження, синтаксичний аналіз речень.

Література

1. Вакуленко Г. М., Пасік Н. М. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. Пунктуація: практичний курс: навч. посіб. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2019.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. К., 1993.
3. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови. К., 2010.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. Синтаксис. Донецьк, 2011.

5. Іваницька Н. Л. Теоретичний синтаксис української мови. Ч. I. Вінниця, 2002.
6. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. К., 1995.
7. Квашук А. Г. Синтаксис складного речення: посіб. для вчителя. Київ, 1986.
8. Клипа Н. І., Кайдаш А. М. Українська мова. Синтаксис і пунктуація. Ніжин, 2007.
9. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Ч. II: Синтаксис. 2-ге вид., переробл. і допов. К., 1965.
10. Кучеренко І. К. Актуальні проблеми граматики. Львів, 2003.
11. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Вінниця, 2003.
12. Сучасна українська мова: підруч. / за ред. О. Д. Пономарева. К., 2005.
13. Сучасна українська літературна мова: навч. посіб. / за ред С. О. Карамана. К., 2011.
14. Сучасна українська літературна мова: підручник / за ред. М. Я. Плющ. К., 2001.
15. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за заг. ред. І. Білодіда. К., 1972.
16. Українська мова: енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. К., 2000.
17. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови НАН України. К.: Наукова думка, 2019.
18. Шульжук К. Ф. Складне речення в українській мові: посіб. для вчителя. К., 1989.
19. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник. К.: ВЦ «Академія», 2004.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 26

Тема: Конструкції з чужим мовленням

Мета: узагальнити знання студентів про способи відтворення чужого мовлення, опрацювати відповідні пунктограми; розвивати вміння складати зв'язне висловлювання, тренувати пам'ять, увагу й уважність; виховувати чуття рідного слова, любов до книги, розуміння цінності високих морально-етичних якостей людини.

Змістово-пошуковий мінімодуль

1. Способи передачі чужої мови.
2. Цитати, розділові знаки при них.
3. Пунктуація в конструкціях із чужим мовленням.
4. Синтаксичний аналіз конструкцій із чужим мовленням.

Опорні поняття

Пряма мова – дослівно відтворене мовлення самого автора або іншої особи, різновид чужої мови, переданої від тієї особи, якій вона належить.

Слова автора – слова, що вказують, кому належить пряма мова і в який спосіб вона була висловлена.

Невласне пряма мова – це чуже мовлення, яке вводиться в авторський текст зі збереженням певних особливостей живого, прямого мовлення персонажа (без цитування і специфічної пунктуації).

Непряма мова – уведена в авторський текст чужа мова як мова автора.

Цитата – дослівно наведений у мовленні уривок якогось тексту чи точно відтворений вислів якоїсь особи.

Діалог – така форма мовлення, коли мовець і слухач перебувають у безпосередньому словесному контакті, а сам комунікативний процес становить активну мовленнєву взаємодію: висловлення (репліки) одного змінюються висловленнями (репліками) другого, мовець і слухач весь час міняються ролями.

Полілог – така форма мовлення, коли в безпосередньому словесному контакті перебувають декілька мовців і декілька слухачів, які весь час міняються ролями.

Змістовий мінімодуль

1. Способи передачі чужої мови

У процесі спілкування виникає необхідність передати чуже мовлення. Досить часто відтворюється не лише лексичний склад повідомлення, а й граматична його організація. Тому виникає необхідність утворення спеціальних форм передавання чужого мовлення: форми прямого передавання (пряма мова) і форми непрямого передавання (непряма мова).

Пряма мова – дослівно відтворений чужий вислів, у якому збережено його лексичні, синтаксичні та інтонаційні особливості. Наприклад: *Коли мене питають: «Любиш ріки, річки, і річечки, і потічки?» – відмовчуюсь: вони в мені навіки, а для мого народу на віки... (В. Підпалій).*

Пряма мова супроводжується словами автора на означення процесу мовлення, відчуттів, думок, бажань, волевиявлення тощо: *говорити, казати, думати, чути, уявляти, питати, кричати, вирішити, порадити та ін.*

У прямій мові весь зміст і структура сказаного чи написаного іншою особою не підлягає жодним змінам, залишається в первісно створеній формі.

Пряма мова може передавати слова іншої особи, слова самого автора, висловлені ним раніше, а також невисловлені думки як автора, так і інших осіб. Пряма мова разом зі словами автора складає особливу синтаксичну конструкцію.

У мовознавстві питання про синтаксичний статус конструкцій із прямою мовою є дискусійним: одні вчені кваліфікують зв'язок між прямою мовою і словами автора як безсполучниковий, інші вважають, що пряма мова є одним із видів складного речення, а саме безсполучниковим складнопідрядним, у якому слова автора є головною частиною, а пряма мова виконує роль підрядної частини. На думку Б. Кулика, структури з прямою мовою утворюють особливий тип синтаксичної конструкції, близький до безсполучникового речення із взаємозалежними предикативними частинами. К. Шульжук, П. Дудик, Л. Прокопчук та автори академічного синтаксису обґрунтовано стверджують, що конструкції з чужим мовленням виходять за межі синтаксису складного речення, оскільки зв'язок між прямою мовою та словами автора такий, що їх треба аналізувати як окремі речення. Якщо слова автора зазвичай є простим двоскладним реченням, то пряма мова може становити будь-який тип простого і складного речення або навіть декілька речень.

Пряма мова наголошує не лише на особливостях власне мовлення того, хто говорить, а й на його культурному рівні, соціальній належності тощо. З метою надання мовленню виразності, емоційності використовуються звертання, вигуки, частки, модальні слова. Наприклад: *«Народе мій, як добре те, що ти у мене є на світі»*, – схвильовано зізнається М. Вінграновський.

Інтонація кожного речення прямої мови – це інтонація речення розповідного, питального, спонукального, окличного (розповідно-окличного, питально-окличного, спонукально-окличного). Інтонація слів автора в усіх випадках – розповідна. Її відтінкові особливості залежать від місця слів автора (препозиції, інтерпозиції, постпозиції) стосовно прямого мовлення:

а) перед прямим мовленням слова автора вимовляють із попереджувальною паузою, яка вказує на незавершеність думки за відсутності прямого мовлення;

б) після прямого мовлення слова автора вимовляють прискорено і з незначним зниженням голосу; після них витримують паузу, характерну для кінця розповідного речення;

в) слова автора, які вжито всередині прямого мовлення, вимовляють з інтонацією, властивою вставним словам, або зі зниженням голосу й попереджувальною паузою після слів автора перед продовженням прямого мовлення.

Чуже висловлення іноді передають не дослівно, а лише зі збереженням загального змісту, тобто непрямою мовою.

Непряма мова – це спосіб передавання чужого мовлення, при якому відтворюється лише його зміст без збереження лексичних, синтаксичних та стилістичних особливостей. Це чужа мова, уведена в авторський текст як мова автора (К. Шульжук). Вона оформляється як складнопідрядне речення з підрядною з'ясувальною частиною. Наприклад: *Мати через пліт запитала сина, куди він зібрався* (М. Стельмах).

Звертання, вигуки, вставні слова й частки в непрямій мові випускають.

Особу, яка висловлює своє або передає чуже мовлення, називають автором, а особу, яка реалізує мовлення – мовцем.

Пряма мова внаслідок перетворення на непряму зазнає певних синтаксичних та лексичних змін, бо мовець пристосовує її до конкретної мовленнєвої ситуації. Для цього використовуються певні мовні засоби, зокрема дієслова: *казати, сказати, говорити, мовити, запитувати, допитуватися, згадати, командувати, заперечувати, шепнути, погоджуватися, відповісти; подумати, засумніватися, домислити; втішатися, поцікавитися, зрадіти, засміятися, зітхнути* тощо.

У непрямому мовленні займенники й особові форми дієслів добирає сам мовець.

Порівняймо: *«Розкажіть, будь ласка, про вашу героїню»*, – *попросив скульптор* (О. Гончар) – конструкція із прямою мовою; *Скульптор попросив, щоб розказали про їхню героїню* – конструкція із непрямою мовою.

Будова прямої мови визначає закономірності заміни її непрямою мовою, вибір сполучника або сполучного слова. При цьому слід дотримуватися певних правил.

1. Якщо пряма мова є простим розповідним реченням, то вона передається підрядною з'ясувальною частиною зі сполучником *що* в складнопідрядному реченні. Наприклад: *«Ніщо так не красить людину, як натхнення»*, – *подумала Ярослава* (О. Гончар); пор.: *Ярослава подумала, що ніщо так не красить людину, як натхнення*.

2. Якщо пряма мова є простим спонукальним реченням, то вона разом із словами автора замінюється складнопідрядним реченням із підрядною з'ясувальною частиною, яка приєднується до головної сполучником *щоб*: *«Підготувати мотор!»* – *тихо наказує Іван Федорович* (Ю. Збанацький); пор.: *Іван Федорович тихо наказує, щоб підготували мотор*.

3. Якщо пряма мова є питальним реченням із питальним словом або без нього, то під час перетворення її на непряму мову вона стає підрядною частиною, яка приєднується до головної за допомогою відносних займенників чи прислівників, що виконували роль питальних слів. Якщо немає питального слова, то вставляється потрібне сполучне слово. Наприклад: *«Ким би ви хотіли бути, Зілов?»* – *запитала Катря, коли пісня була доспівана* (В. Собко); пор.: *Коли пісня була доспівана, Катря запитала Зілова, ким би він хотів бути*.

У разі такої заміни пряме питання перетворюється на непряме, питальне слово стає засобом поєднання підрядної частини з головною, речення втрачає питальну інтонацію, а тому знак питання в реченні не ставиться.

4. Під час заміни прямої мови на непряму замість займенників і дієслів I та II особи вживають форму III особи. Наприклад: «*Що тут новенького у вас?*» – запитала Вікторія (К. Мотрич); пор.: *Вікторія запитала, що в них новенького.*

5. Під час заміни прямої мови на непряму в структурі речення не використовуються звертання, вставні конструкції, вигуки, частки, що надають мові емоційного забарвлення.

Проміжною ланкою між прямою і непрямою мовою, особливим стилістичним прийомом, що допомагає авторові глибше розкривати внутрішні почуття героїв, є невласне пряма мова (вільна непряма).

Невласне пряма мова – це чуже мовлення, яке вводиться в авторський текст зі збереженням певних особливостей живого, прямого мовлення персонажа.

Невласне пряма мова відтворює лексичні й синтаксичні особливості чужого мовлення, але без відповідних розділових знаків. Вона може оформлятися як окреме речення або частина складного речення. У цьому випадку перед невласне прямою мовою ставиться двокрапка, наприклад: *Кайдашиха обтерла білою хусткою сар'янці і гордовито дивилася навкруги: дивіться, мов, люди добрі, яка панія їде до вас у гості* (І. Нечуй-Левицький).

Деякі вчені розрізняють невласне пряму мову та напівпряму мову. Напівпрямою мовою вважають чужу мову, що вводиться до авторської мови без зазначення її прямого цитування, однак із посиланням на мовця та з відтворенням її стилю. У напівпрямій мові часто використовуються розмовні форми, вставні конструкції, модальні слова тощо. Наприклад: *Челядь гуляє на майдані; старі гомонять під ворітьми, а в Маланки звичайні гості-думки. Ох, боже, боже, трошки того віку, а як важко його прожити. Андрій знов не найнявся. Отак щороку легкого хліба шукає* (М. Коцюбинський).

За допомогою невласне прямої мови часто передають монологі-роздуми, оповіді осіб, про яких що-небудь мовиться.

У невласне прямій мові широко представлені такі синтаксичні структури: питальні, окличні, неповні, еліптичні речення, незакінчені та обірвані частини речення, слова-речення, інші експресивні конструкції.

Окремими формати передавання прямої мови є діалог і полілог.

Діалог та **полілог** – дослівно відтворена розмова двох чи кількох осіб, що може використовуватися зі словами автора або без них.

Наприклад:

1. – *Хлопці! А бачили сьогодні БАМЛАГ?.. – урвавши сміх і стрільнувши на майора оком, запитує котрийсь значуце.*

– Бачили... – озивається один з гуляйпільців понуро і мов з бочки: – Навіть бували, то пак, присутствовали на параді сьогодні... Хто то викинув подушку? Ото буде хлопцям тепло спати! (І. Багряний).

2. Липка глина набиралась на чоботи, і стало важко йти.

– Важка земля, – зауважив Козаков, хмурніючи. – Там було легше.

Озирнулися ще раз. Очі Черниша засвітились і поглибшали.

– Мати Вітчизно! – мимоволі вирвалось у нього по-юнацькому дзвінко й урочисто. І навіть для Козакова, який не терпів ніякої урочистої пишності, ці слова зараз прозвучали щиро й природно.

– Жди нас, – сказав сержант. – Або повернемося з перемогою, або ж ... не повернемося зовсім! (О. Гончар).

Окремі висловлювання, повідомлення чи запитання, із яких складається діалог, називають *репліками*.

Діалог може бути введений словами автора, а може виступати й без них.

2. Цитати, розділові знаки при них

Особливим різновидом чужого мовлення є цитати, що можуть супроводжуватися словами автора або ж уживатися без них.

Цитата – це дослівне відтворення фрагмента іншого тексту зі збереженням усіх його граматичних та стилістичних особливостей для підтвердження або ілюстрації певної думки.

Цитати мають різноманітне функціональне навантаження:

- підтверджують чи заперечують власну думку;
- критично чи схвально оцінюють процитоване, створивши привід для полеміки або дискусії;
- зміцнюють, стверджують, заперечують, обґрунтовують науковість висловленого (написаного чи сказаного) іншою особою.

Цитати з іншомовних джерел наводяться мовою оригіналу або у перекладі; у них зберігають давній правопис або передають їх за сучасними правописними правилами.

У наукових текстах цитати обов'язково паспортизують – подають повністю, фіксують за усталеним правописним зразком, указують джерело, з якого їх узято.

У цитаті той, хто її використовує, не повинен змінювати ні текст, ні розділові знаки. Цитати, як правило, беруться в лапки.

Коли цитата оформляється як пряма мова, тобто супроводжується словами автора, вживаються розділові знаки, як і при прямій мові. Наприклад: «Найбільше й найдорожче добро в кожного народу, – писав Панас Мирний, – це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ склав і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування».

Коли цитата наводиться не повністю, то на місці пропуску (на початку цитати, у середині чи в кінці) ставляться три крапки. Якщо цитата стоїть перед словами автора, то пишеться з великої літери після трьох крапок і з малої – якщо стоїть після слів автора, наприклад: *М. Коцюбинський писав про І. Франка: «...його мова здається не словом, а сталлю, що б'є об креміль і сипле іскри».*

Якщо цитата є компонентом авторського речення, то перше слово цитати пишеться з малої літери, наприклад: *В. Яременко писав, що М. Вороний «...один із перших вводить у лірику тему міста, ...розкриває трагізм духовної самотності».*

Віршована цитата в лапки не береться, після неї ставиться кома і тире перед словами автора або тире перед другою частиною авторського речення. Наприклад:

1. *Любіть Україну,*

Як сонце любіть, –

закликав В. Сосюра;

2. *Потім Наталка зачинала свою улюблену:*

Ой, летять – летять

Два соколи через сад...–

а Грицько вторив, і його лагідний тенор, як той сокіл, вився коло дівочого сестриного голосу (І. Багряний).

Коли поряд стоять кілька цитат, вони оформляються, як і пряма мова: беруться в лапки, пишуться з великої літери, а між ними ставиться кома. Наприклад: *Усім відомі рядки з віршів Лесі Українки «Чий хліб і праця – того й земля», «О, сором мовчки гинути й страждати», «Лежачим краю рідного немає» віддзеркалюють ментальність українського народу (із газ.).*

Указівка на джерело цитати чи на автора береться в дужки, після другої дужки ставиться крапка, наприклад: *«Лише праця світ таким, як є, зробила» (І. Франко).*

Епіграф звичайно не береться в лапки, посилання на автора не береться в дужки, наприклад: Епіграф до повісті І. Багряного «Морітурі»:

Людина – це найвеличніша з усіх істот.

Людина – найнещадніша з усіх істот.

Людина – найпідліша з усіх істот.

Як тяжко з цих трьох рубрик вибирати першу для доведення прикладом.

Якщо в покликанні вказується не тільки автор, а й назва твору, то в дужках пишеться прізвище автора, його ініціали. Після крапки – назва твору. Далі ставиться крапка і подаються вихідні дані: місто видання, потім двокрапка, назва видавництва, і через кому – рік видання (без слова «рік»). Інші вихідні дані подаються через крапку. Наприклад: *«Усякий хоч трохи*

досвідчений перекладач знає, що перекладати з близьких мов – найтяжча річ» (Рильський М. Зібрання творів: у 20 т. К.: Наук. думка, 1987. Т. 16. С. 206).

Указівка на автора після тексту диктанту може писатися в дужках після останнього слова. Крапка ставиться після другої дужки. Наприклад: *Ласкаво слухало небо простосердечну молитву, добродушно хмурився Бескид, а вітер, пролітаючи далі, старанно вичісував трави полонині, як мати дитячу голову...* (за М. Коцюбинським). Посилання на автора після тексту диктанту може писатися без дужок і без крапки справа на наступному рядку. Крапка ставиться в кінці останнього речення диктанту. Слова «за...», «з...» у посиланні на автора тоді пишуться з великої літери. Наприклад: *...Людина оточувала себе красою, знала в ній смак, художньо оздоблювала життя, заповнена одвічним бажанням творити.*

Із газети

3. Пунктуація в конструкціях із чужим мовленням

Існує два способи включення конструкцій із чужим мовленням у текст – із виділення прямої мови в абзац і без її виділення.

1. Перший спосіб переважає в художньому та публіцистичному стилях. Слова автора найчастіше стоять перед прямою мовою, після них ставиться двокрапка, пряма мова пишеться з абзацу після тире і не береться в лапки. Таким чином у текст вводяться найчастіше діалоги, наприклад: *Вона [Юля] повагом підійшла ближче, привіталась і запитала подружку:*

– Підемо, Іринко?

– Підемо, – погодилась Іра... (Н. Бічуя).

2. Якщо пряма мова записується в рядок, вона береться в лапки, наприклад: *«Чого зажурився, мій любий козаче?» – питає дівчина вродлива (Леся Українка).*

Існує декілька способів розміщення прямої мови і слів автора, які мають свої пунктуаційні особливості.

Пряма мова після слів автора

Слова автора містять дієслова (чи іменники) мовлення або думки (*сказати, говорити, подумати, зрозуміти, питання, відповідь*), рідше – дієслова почуття (*зрадіти, розсердитися, здивуватися*), а також дієслова, що вказують на рух, жести, міміку (*зітхнути, посміхнутися, подивитися і под.*).

1. Після слів автора ставиться двокрапка. Пряма мова береться в лапки і починається з великої букви. У кінці прямої мови ставиться відповідний до контексту розділовий знак (крапка, знак питання, знак оклику, три крапки). При цьому знак питання, знак оклику, три крапки ставляться перед лапками, а крапка – після них. Наприклад: *Думала сумна смерека: «Де краса моя?» (Д. Павличко); Зітхав Андрій, хитав головою: «Убили щось у дівчині...» (С. Васильченко).*

2. Якщо пряма мова пишеться з абзацу, то в лапки не береться. Наприклад: *Віддав чолом і мовив хрипкувато:*

– *Полковнику, вам лист від кошового* (Л. Костенко).

3. Завжди виділяються, як пряма мова, лапками невисловлені думки, відлуння, звуки з радіо, телевізора. Наприклад: *Поволі обвів зором широкий майдан, море голів, дітей на деревах і на дахах – майнула думка: «Ці колісь розкажуть...»* (Н. Рибак).

4. Не беруться в лапки оформлені, як пряма мова, синтаксичні конструкції, які приписуються мовленню неживих предметів. Вони пишуться з малої літери після двокрапки. Наприклад: *З лісу в широких киреях виходять вечір і туман; вони спиняються біля узлісся і думають: куди б це піти?* (М. Стельмах).

5. Якщо в словах автора перед прямою мовою немає дієслова зі значенням мовлення чи мислення, то двокрапка не ставиться. Наприклад: *А голубі очі, мов крихітки неба, палають у дитячому захопленні і близько прихилиються до моїх, заглядають у саму глибіню душі.*

– *Доню моя!* (О. Сизоненко);

Осінь ходить, яблука золотить.

Я приїхав у незнаний край.

– *Чужоземко молодая, хто ти?*

– *Одгадай* (М. Рильський).

Пряма мова перед словами автора

Коли пряма мова стоїть перед словами автора, то після неї ставиться кома, знак питання, знак оклику чи три крапки (відповідно до контексту), а після них – тире. Слова автора починаються з малої літери. Якщо пряма мова пишеться в рядок і береться в лапки, то кома ставиться після них, а інші розділові знаки – перед лапками. Наприклад: *«Живися, кумонько, не пого- рдуй, люба моя», – припрошує Журавель* (І. Франко); *– Не барися, мій сино- чку, швидше повертайся, – старий сказав та й заплакав* (Т. Шевченко).

Слова автора в середині прямої мови

1. Коли слова автора розривають пряму мову, виділену лапками, то лапки не закриваються і не відкриваються знову після слів автора. Наприк- лад: *«То, мабуть, Рудик не витримав, – подумав Титович, – коли б ще лиха собі не напостав, бо на кордоні не вільно стріляти»* (М. Коцюбинський).

2. Якщо на місці розриву прямої мови словами автора не мало бути ніякого знака або повинна б стояти кома (крапка з комою, тире, двокрапка), то слова автора з обох боків виділяються комою та тире й починаються з малої літери. Пряма мова в другій частині теж пишеться з малої літери, наприклад: *«Ганно, Ганнусю, – захидничав Гриць, – і чого це ти лізеиш поперед Марійки?»* (І. Багрянний).

3. Якщо перша частина прямої мови – закінчене речення, тобто на міс- ці розриву повинна стояти крапка, то перед словами автора ставиться кома

і тире, слова автора починаються з малої літери, а в кінці їх ставиться крапка і тире. Друга частина прямої мови починається з великої літери. Наприклад: *«Спасибі вам, – кланяючись, дякує Карпо. – Я тут не сам: за ворітьми шкапа»* (Панас Мирний).

4. Якщо на місці розриву прямої мови словами автора повинні стояти знак питання чи знак оклику, то вони ставляться з тире перед словами автора, а після слів автора – крапка і тире. Слова автора пишуться з малої літери, а друга частина прямої мови – з великої. Наприклад: *«Марусю! – каже. – Я прийшов навіки»* (Г. Квітка-Основ'яненко).

5. Коли перша частина прямої мови закінчується трьома крапками, то вони зберігаються, після них ставиться тире, і слова автора пишуться з малої літери. Після слів автора ставиться кома і тире, якщо пряма мова не завершена, або крапка і тире, якщо пряма мова становить окреме закінчене речення. Друга частина прямої мови починається відповідно з малої чи великої літери. Наприклад: *«Всі ви гарні та тихі...– говорив він. – А сто чортів по сто гнізд звили у вашій утробі!..»* (Панас Мирний).

6. Якщо в словах автора є два дієслова, що вводять пряму мову, і перше з них стосується прямої мови в препозиції, а друге – в постпозиції, то після слів автора ставиться двокрапка і тире, і пряма мова пишеться з великої літери. Наприклад: *«Який урожай усюди! Море! – зупиняється Кириленко, втоплює руки в пшеницю, втоплює в колосся змарніле, перепечене обличчя, а далі питає Данила: – Бачиш, голово?»* (М. Стельмах).

Пряма мова в середині авторського речення

Коли пряма мова стоїть у середині авторських слів, то перед нею ставиться двокрапка, а після прямої мови – в залежності від контексту – може стояти кома, тире або кома і тире.

1. Кома ставиться, коли пряма мова стоїть на місці розриву складного речення на частини, на межі відокремленої конструкції або між однорідними присудками чи однорідними головними членами односкладного речення, які з'єднані сполучником або безсполучниковим зв'язком (перед ними повинна стояти кома). Наприклад: *І звелів одвітовати по-запорозьки: «Козак з Лугу», бо запорожці здоровкались, мов хиже птаство на степу»* (П. Куліш) – кома ставиться перед сполучником **бо**, оскільки на місці розриву авторського речення прямою мовою повинна стояти кома між частинами складнопідрядного речення.

2. Тире ставиться, коли пряма мова стоїть між неоднорідними членами речення або між однорідними головними членами речення, з'єднаними сполучниками, перед якими не треба ставити кому. Наприклад: *Христя мало не зомліла з радості: «Повернулась-таки дівчина!» – і вибігла на поріг...* (П. Панч) – пряма мова стоїть між однорідними присудками (*не зомліла і*

вибігла), які з'єднані одиничним сполучником *і*, тому після прямої мови ставиться тільки тире.

3. Найчастіше тире ставиться, якщо в кінці прямої мови ставиться знак питання, знак оклику чи крапки; якщо пряма мова є розповідним реченням, то ставиться кома й тире, наприклад: *Ото й порозбігались ік нечистій матері ляхи, а ватажок тоді: «Ех, батьку! Да се в тебе коня нема?.. Братчики, добудемо йому коня!»* – да й припустив за ляхами (П. Куліш); *Тоді Славко скаже йому: «А я маю ще більшу гризоту»,* – та й признається в усьому (Л. Мартович).

4. Пряма мова в авторському реченні може виступати як окремий член речення. Тоді пряма мова береться в лапки, але двокрапка перед нею не ставиться. Пряма мова може писатися з малої літери, якщо не є закінченим реченням, або з великої – якщо виражає закінчену думку, наприклад: *У костьолі настав рух і «Вони йдуть! Вони йдуть!» пронеслося з уст до уст* (О. Кобилянська); *І як учораинній козак став коло віконечка й сказав їй «добрий вечір», Галя на одвіт йому ледве вимовила свого «доброго вечора»* (Марко Вовчок).

Не виділяється пряма мова (невласне пряма мова), коли відсутня точна вказівка на автора, наприклад: *З дитячих літ живе у серці він, як материнське слово незабутнє, і тихо каже: знай, ти не один* (М. Рильський).

При діалозі вживають такі розділові знаки: кожному репліку пишуть із нового рядка, перед нею ставлять тире. Наприклад:

- *Ростиславе, де ти?*
- *Я тут, у садку, тату.*
- *Як там дідусь, як він?*
- *Уже все гаразд, все добре.*
- *Справді? Ходімо, швидше, синку.*
- *Чекай, ось він...* (О. Гуренко).

Якщо ж діалог супроводжується словами автора, то розділові знаки ставляться ті ж, що й у конструкції з прямою мовою. Наприклад:

- *Стій!* – сказав він і наказав: – *Мовчати!*
- *Та мовчу я, мовчу,* – почувлося тихо (І. Гнатюк).

Якщо діалог оформляється в рядок, то кожна репліка береться в лапки, а між ними ставиться тире, якщо немає слів автора. Наприклад: *«Усе треба віддавати в музеї, – доводив батько, – тільки в музеї». – «Але ж це не варто виставляти в музеях, – заперечували йому, – і не все виставляється там, хіба краще, щоб не пропадало, як пропадає маса звичаїв, слів, котрі вмирають разом з речами й звичаями»* (Н. Бічуя).

Якщо між репліками є слова автора, то тире не ставиться. Наприклад: *«Максиме, ти?»* – питає він і дивиться не своїм поглядом. *«Мабуть, вам прикрість або голова болить»,* – кажу йому. *А він: «Не болить, уже завертається»* (В. Барка).

Практичний мінімодуль

Вправа 1. Простежте позицію прямої мови, невласне прямої мови та слів автора в реченнях, поясніть розділові знаки.

1. «Ти кохав її», –
Шепоче гай.
«Ти кохав її», –
Співає соловейко.
«Ти кохав її», –
Щебечуть ластів'ята.
«Ти кохав,
Кохав,
Кохав, –
Завмерли в буйноцвіті луки, –
Та не на щастя,
А на муки» (Є. Товстуха).
2. А ти говориш: не приходь
На береги твого цвітіння (А. Шкуліпа).
3. Давно я ствердився у слові
І повторяю не дарма:
Нема життя в напівлюбові,
Бо в півненависті нема.
Вік проснувавшись в дурмані,
Здаля озвалася пільма:
Нема життя в напівомані,
Бо в напівправді теж нема (А. Шкуліпа).
4. Очима ти сказав мені: люблю (Л. Костенко).
5. І він спитав: – Яку б найти принаду,
Щоб привернуть тебе до рук моїх? –
Вона ж йому: – Світи щодня лампаду
Кіпріді добрій... (М. Рильський).

Вправа 2. Запишіть конструкції з прямою мовою, поставивши необхідні розділові знаки.

1. Ні, не клич мене, весно, казала я їй не чаруй і не ваб надаремне (Леся Українка). 2. Від власного болю нікуди не втечеш опекла його гаряча думка, ніби спалах електричного світла... (І. Цюпа). 3. Ось я йду! Обізва-лась Зима (Леся Українка). 4. Ну, чого ж тебе понесло в поле? Чого? допитувалась мати (С. Васильченко). 5. Ет байдуже озвалася матуся то був не день, то сполох

був, та й годі (Леся Українка). 6. Ото бачите на стінах рушники, їх вишивала ще наша бабуся, коли була дівкою. А є такі, які ще гаптувала прабаба пояснювала Оксана гостеві (І. Цюпа). 7. Ніщо так не красить людину, як натхнення подумала Ярослава (О. Гончар). 8. Чи воли, бабусю, говорять питає Чіпка в Оришки (Панас Мирний). 9. Діду здрастуйте сказав я йому, спинившись (О. Довженко).

10. Я вітру спитаю Чи любить вона?

А вітер мовчить... Лиш ридає луна...

Я моря спитаю Чи рідний я їй?

А море мовчить... Лиш синіє прибій...

Я сонця спитаю Чи буде кохать?

І вітер, і море, і сонце мовчать (В. Сосюра).

11. Щоб дзвеніла дорога пташкою

І дівчата шептали в сні:

Бачиш, клен подружив з ромашкою,

Значить, добрій прийти весні! (А. Малишко).

12. До потьмяніння осяйне

Нам світить яблуко одне

Люби мене...

Кохай мене

Тріпоче серце навіжене (А. Шкуліпа).

13. І стрепенешся прозріло

І я кохаю тебе! (А. Шкуліпа).

14. От і спасибі скажу що зустрілися... (А. Малишко).

15. Мені казав розумний садівник

Коли ти пересаджуєш ялинку,

Відзнач північний і південний бік

І так сади: ростиме добре й гінко.

... І ще одно: сади її в гурті;

Сама вона, без подруг, не ростиме... (М. Рильський).

Вправа 3. Складіть конструкції з прямою мовою за поданими моделями.

1. «П, – а, – п».

2. «П, – а. – П».

3. «П?» – а.

4. «П!» – а.

5. А: «П».

6. «П, – а і а: – П».

7. «П! – а. – П».

Вправа 4. Замініть пряму мову непрямою. Прокоментуйте розділові знаки. Поясніть, які зміни в будові речень при цьому відбудуться.

1. «Не барися, мій синочку, швидше повертайся!» – сказав старий (Т. Шевченко). 2. Я сказав йому повчально: «Географію завжди треба, си-ну, добре знати: вчення – світ, невчення – тьма» (Б. Олійник). 3. «Тут же що качок було на озерах – за вік свій не перелічиш! Хмарами вились понад річкою та понад озерами», – гомонів дід (Олександр Олесь). 4. «Мамо, чи кожна пташина в вирій на зиму літає?» – в неньки спитала дитина (Леся Українка). 5. «Спасибі тобі за красиву легенду», – сказав я дівчині (Т. Масенко). 6. «Що робити?» – немов питає у комишів її блукаючий погляд (М. Коцюбинський). 7. «О, та ви стали справжніми гуцулами!» – казав, щиро посміхаючись, старий Бойчук (Т. Масенко).

Вправа 5. Складіть творче продовження до тексту В. О. Сухомлинського, використовуючи конструкції з чужим мовленням.

Найголовніше, що треба пам'ятати кожній молодій людині, – не компенсувати убогість думок грубими почуттями, що виявляються в криках, жорстокості... Чим менше в людини культури, чим бідніші її розумові, естетичні інтереси, тим частіше прокидаються інстинкти й дають знати про себе грубістю. ... Пам'ятай, що джерело витонченості почуттів, необхідної зараз людині як повітря, – у витонченості думок, у багатстві інтелекту.

Вправа 6. Складіть зв'язне висловлювання на асоціативну тему, узявши за зразок текст Є. Гуцала.

...Слово «осінь» – жовте, бо восени дозрівають усі грушки в нашому садку, усі яблука. Спершу вони світяться поміж листям молодесеньким жовтавим полум'ям, потім починають потроху падати на землю, згодом усе частіше, усе рясніше й одного дня залишається на гіллі саме тільки жовте, недогоріле листя. Слово «осінь» туге й жовте, як віск. Слово «пролісок» біле, і чомусь од нього пахне сніжком, який починає танути, і гострою весняною землею, і торішнім перепрілим листям. Слово «зозуля» якесь ніжне, мов пух на вербах, бо коли зозуля починала співати в цьому році, то зелень на деревах була молода й свіжа, а вербовий цвіт опадав на воду й здавалося, що то вода зацвіла ніжним смарагдовим пушком.

Вправа 7. Виконайте синтаксичний аналіз конструкцій із прямою мовою за схемою та зразком.

Схема синтаксичного аналізу конструкції з прямою мовою

1. Записати конструкцію з прямою мовою.
2. З'ясувати межі прямої мови та слів автора.

3. Виділити граматичні основи в прямій мові та словах автора.
4. Окремо пронумерувати предикативні частини в прямій мові та словах автора, якщо це складні речення.
5. Підкреслити другорядні члени речення.
6. Накреслити схему конструкції з прямою мовою.
7. Накреслити структурну схему прямої мови, якщо це складне речення.
8. Накреслити структурну схему слів автора, якщо це складне речення.
9. Дати загальну характеристику конструкції з прямою мовою:
 - а) конструкція з прямою мовою;
 - б) пряма мова (назвати);
 - в) слова автора (назвати);
 - г) назвати позицію слів автора щодо прямої мови: препозиція, інтерпозиція, постпозиція.
10. Аналіз прямої мови за відповідною схемою розбору (як простого чи складного речення певного типу, а іноді – як кількох окремих речень).
11. Аналіз слів автора за відповідною схемою структури речення.
12. Пунктуація в конструкції з прямою мовою.

Зразок синтаксичного аналізу конструкції з прямою мовою

«Гарно тут у вас», – сказав лісникові Віктор, коли ми вже стояли коло другої ялинки (Є. Гуцало).

«П», – а.

коли?

Слова автора: [- 1], (коли...2).

Це синтаксична конструкція з прямою мовою. Пряма мова – *гарно тут у вас*, слова автора – *сказав лісникові Віктор, коли ми вже стояли коло другої ялинки*. Слова автора знаходяться в постпозиції щодо прямої мови.

Пряма мова співвідносна з простим, розповідним, стверджувальним, односкладним, безособовим, поширеним, повним реченням.

Граматична основа – словоформа *гарно*, це головний член у формі присудка, складений прислівниковий, виражений нульовою дієслівною зв'язкою та прислівником.

Другорядні члени речення:

тут – обставина місця, виражена прислівником; зв'язок із головним компонентом – прилягання;

у вас – додаток, непрямий, виражений займенником у формі Р. в. множини з прийменником; зв'язок із головним компонентом – керування, слабе, опосередковане.

Слова автора співвідносні зі складним, сполучниковим, складно-підрядним, елементарним, розповідним, неокличним реченням.

Головна частина – *сказав лісникові Віктор*, підрядна – *коли ми вже стояли коли другої ялинки*. Підрядна частина пояснює всю головну в цілому, приєднується сполучником *коли*, відповідає на питання *коли?* і є підрядною обставинною часу. Підрядна частина знаходиться у постпозиції щодо головної. Порядок частин фіксований.

Далі – аналіз предикативних частин за схемою розбору простого речення та пояснення розділових знаків.

1. «Людам на добро, а мені на поміч», – сказав якимось Терешко (Г. Тютюнник).

2. «Яка ти розкішна, земле, – думала Маланка. – Весело засівати тебе хлібом, прикрашати тебе зелом, завітчати квітами» (М. Коцюбинський).

3. Для цієї пори року існувало золоте правило, що опредметнилось у народному прислів'ї: «У хліба короткі ноги, – як утече, то й довгими не наздоженеш!» (В. Скуратівський).

4. Останні Саніні слова ще довго відлунювали в мені, навіть не так слова, як сам голос – чистий місячний голос, та раптом я скинувся від блискавичної думки: «А й справді, хіба ти певен, що той, хто дав тобі ключ, сидів з тобою за одним столом?» (В. Шкляр).

5. «Де та квітка взялася на долині, та ще така здорова?» – подумав Лаврін (І. Нечуй-Левицький).

6. Вона ступила крок, потім пристояла і раптом сказала:
– Ми часто шукаємо не тих і не там.

7. – Сано, – кажу я. – У мене часто паморочиться в голові. Після однієї бійки я дістав струс мозку, й іноді знаходить таке запаморочення, що я ледве стою на ногах.

8. – Не треба різко схоплюватися з ліжка, – каже вона. – Цього не варто робити навіть тоді, коли у тебе все гаразд.

9. – Ти можеш це вилікувати? – з надією спитав я.

10. – Тобі треба приймати ноотропіл, – вона вдала, що не розуміє мене. – А вилікувати... ні.

11. Вона каже:

– Щось трапилось. Не знаю тільки, чи до того, як тобі дали ключ, чи після, але щось трапилось.

12. – Добре, – сказав я. – Ступимо на широку дорогу (із творів В. Шкляра).

13. «Коли в тебе гнів на душі, дивись на соняшниковий цвіт: він заспокоює», – казав мені колись дідусь (К. Мотрич).

14. – Коли ж я доросту, коли? – кричить у розпачі до всього світу (Є. Гуцало).

15. «Забіліли сніги, забіліли на цілому світі...» – забринів чистий, глибокий баритон (К. Мотрич).

16. – Василина..., – засмутився старий, – така ж молодюсінька і вже овдовіла (М. Стельмах).

17. – Біда моя, – сміявся дід, – не в тім, що багато всього вмю робити, а що не вмю відмовляти людям (К. Мотрич).

18. І раптом у дівчини сяйнула думка: «Тут, тут мій порятунок! Біля розп'ятого Бога, який з любов'ю кличе всіх страждених і обтяжених під свій захист» (М. Старицький).

19. – Хочете побачити нічну фіалку? – запитала захоплено дівчинка. – Ходімо (К. Мотрич).

20. – О, гніздечко, – сказала мати, відкладаючи серпа вбік, і, ставши навколішки, долонями розгорнула кущик трави. – Ще зовсім тепленьке (М. Стельмах).

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 27

Тема: Узагальнення та систематизація знань

Мета: узагальнити й систематизувати знання про способи передачі чужого мовлення, про пряму та невласне пряму мову, про вивчені пунктограми, тренуватися перетворювати пряму мову на непряму; розвивати уважність, активізувати пам'ять, виховувати чуття рідного слова.

Змістово-пошуковий мінімодуль

1. Робота з текстом.

2. Тестові завдання.

Завдання 1. Проаналізуйте речення з прямою мовою, поясніть пунктограми.

ВАРІАНТ 1

І задля свого виправдання мені захотілося запитати у нього про щось таке просте і природне, як ота надкушена хлібина, що лежала на припорошеному столі.

Я спитав:

– Григорію Івановичу, а як називається оце ваше сільце?

– Та воно, пане-брате Андрію, і не сільце навіть, а так собі – хутір.

Немає його на картах, бо належить воно немов до містечка. А назву свою таки має, звісно. Некричі воно називається.

– Як ви сказали?

– Некричі. Хтось, видно, колись тут не кричав, коли треба було, от і пішло відтоді.

Якби ж ви знали, пане-брате Григорію, яким криком ця назва озвалася в мені: «Некричі, 1975 р.» (В. Шкляр).

ВАРІАНТ 2

Коли мулатка принесла мені судака – золотисті рум'яні шматочки ще пострілювали гарячими крапельками олії – я показав очима за вікно:

– А вітер який зірвався.

– Тут завжди вітри, – сказала вона. – Навіть якщо ніде не шелесне, тут отаке робиться.

Що ж, буває. Так, видно, пролягла ця річкова улоговина, що утворюються протяги з усіх боків.

– І все одно тут чудово, – сказав я.

– Так, непогано.

– А хто власник цього райського куточка?

– Власник? – здивувалася вона. – Ми з чоловіком (В. Шкляр).

Завдання 2. Замініть пряму мову непрямою. Прокоментуйте розділові знаки. Поясніть, які зміни в будові речень при цьому відбулися.

1. Григорій Іванович присів у мене в ногах із якоюсь старою потріпаною книжечкою і раптом сказав:

– А давайте-но, пане-брате Андрію, я вам трошки почитаю перед сном. – І сором'язливо додав: – Я, знаєте, люблю почитати уголос.

2. Я чемно подякував за хліб-сіль ... та вже у дверях пристояв:

– Даруйте за нескромне запитання, але я хотів би знати ваше ім'я.

3. – То ви прийдете сьогодні? – крикнула мені згори Каміла.

4. – Ти пам'ятаєш, як я тобі ворожила на кавовій гущі? – спитала Сана.

5. Сана тільки спитала:

– Ти не сердися на мене?

6. – Усе це сон рябої кобили, – сказав Саватій. – Ніхто нічого не доведе... Нічого не знайде.

7. – Але ви ще повернетесь до нас? – спитала Каміла у Сани (В. Шкляр).

Завдання 3.

Установіть відповідність між конструкціями з прямою мовою та схемами (розділові знаки пропущено):

ВАРІАНТ 1

1) Ми маємо жити в гармонії з природою озивається до Береговця власна душа Адже ми мандруємо у всесвіті на природному космічному кораблі, який називається Земля (І. Цюпа);

2) Сумління знов шепоче Ой, не так, не так живеш, не те, мій друже, робиш, міняєш на поцоканий п'ятак днів золото незнайдені проби (В. Крищенко);

3) Від власного болю нікуди не втечеш опекла його гаряча думка, ніби спалах електричного світла... (І. Цюпа);

4) Ще б ми стільки прочитали, як ти докинула Васирина і пояснила подрузі Взимку цілі ночі просиджує над книжками (О. Гончар);

5) Невже й справді вона ясновидиця міркував Береговець (І. Цюпа).

а) Сл.авт.: «Пр.м.».

б) «Пр.м., – сл.авт. – Пр.м.».

в) «Пр.м.» – сл.авт.

г) «Пр.м., – сл.авт. і сл.авт.: – Пр.м.».

ВАРІАНТ 2

1) Мене звать Олена Пилипівна сказала вчителька Буду навчати вас географії (О. Іваненко);

2) Добре кажеш зауважив гетьман не раз чоловік робить не те, що хоче, а що мусить (Б. Лепкий);

3) Ну, а тепер берімося до діла! весело запропонував Андрій (О. Бойченко);

4) І будуть литись теплих сліз потоки, і в них бринітимуть слова Я ждала, ждала цілі роки і в'яла, сохла, як трава... (О. Олесь);

5) Бджілко! Крикнула зозуля Сядь, спочинь зі мною. Любо, мило спочивати в холодку весною! (О. Олесь).

а) Сл.авт.: «Пр.м...».

б) «Пр.м.! – сл.авт. – Пр.м.!».

в) «Пр.м.!» – сл.авт.

г) «Пр.м., – сл.авт. – Пр.м.».

Питання для самоконтролю та самоперевірки

1. Поняття про складне речення. Засоби поєднання частин у складному реченні.

2. Типи складних речень.

3. Складносурядні речення, їх типи.

4. Пунктуація в складносурядних реченнях.

5. Складнопідрядні речення. Структурно-семантичні типи складнопідрядних частин.

6. Багатокомпонентні складнопідрядні речення.

7. Пунктуація в складнопідрядних реченнях.

8. Складні безсполучникові речення, їх типи.

9. Пунктуація в складних безсполучникових реченнях.

10. Складні речення з різними видами зв'язку.

11. Речення з періодом, розділові знаки в періоді.

12. Способи відтворення чужого мовлення.

13. Пунктуація в реченнях з прямою мовою, в діалогах.

14. Способи оформлення цитат.

Підсумковий контроль

Інтегрована контрольна робота за навчальні модулі № 4–5

Завдання перше

Виконайте синтаксичний розбір складносурядного речення (індекс – 1).

Завдання друге

Виконайте синтаксичний розбір складнопідрядного речення (індекс – 2).

Завдання третє

Виконайте синтаксичний розбір складного безсполучникового речення (індекс – 3).

Завдання четверте

Побудуйте структурну схему речення, поясніть типи зв'язку між частинами (індекс – 4).

Завдання п'яте

Поясніть пунктограми в реченнях (індекс – 5).

Текст для аналізу

Своє Запоріжжя

Після всі поїхали на Запоріжжя до дядька Єлисея. Є то місце, звідки походить увесь рід, там народилися й там умирали їхні діди та прадіди. Тяжко сказати, чому це місце так зветься, кажуть, нібито давно колись тут оселився козак із Запоріжжя, що від нього й пішов цей рід, але й самим своїм виглядом цей куток нагадує ту Січ Запорізьку, що про неї іноді Єлисей читає у своїх книгах⁴. Із трьох боків – полудневого, східного й північного – замкнено воно яром глибоким, і тільки із заходу має сполучення з рівниною. А яр, особливо той південний, увесь зарослий деревом усіляким: дубом, ясенем, липою, березою, – а дерево все стрімке, та росле, та густе¹. Схили яру вкриті овочевими садами та гаями, що їх тут звать «лішниками», бо росте в них переважно ліщина вперемішку з кущами грабини, липи, десь-не-десь калини й диких черешень². Північний схил яру голий, увесь покопирсаний кар'єрами та завалений білим камінням і жовтим піском. У гаях та садах перелази та копанки внизу та кілька криничин із коритами, черпаками й вербами, там завжди гамірно, голоси дзвенять лунко, сміхи дівочі, брязкіт відер³. А ранками та вечорами весінньою порою, аж поки не висиплеться ячмінь, безліч соловейків засипає цілу долину своїм дзвінким переливом, й особливо їх багато в тому гайку, що на другому боці яру.⁴ Батько кажуть: «Там соловейкам роздолля, бо люди рідко туди ходять»⁵ (за У. Самчуком).

Самостійна робота

Вправа 1. Виконати повний синтаксичний розбір складних речень.

1. У той день я записав у щоденник все, що мені пощастило дізнатися про властивості сонячних променів, під дією яких у нас в організмі утворюються вітаміни (О. Светов). 2. Коли б спитав мене хто-небудь, яку я музику любив у ранньому дитинстві, який інструмент, яких музик, я б сказав, що більш за все я любив слухати klepanня коси (О. Довженко). 3. Вранці сніг заблищав так, ніби зима жменями понасипала блискіток, і вони всі сяяли і променилися (О. Іваненко). 4. Розумом розуміла, що не про неї ж мовилось, її він взагалі не помітив, бо саме вкладав рюкзак, але гіркота зосталась навіть від того рюкзака, що якимось зневажливо блиснув до неї зі спини студентової, коли той, ні разу не озирнувшись, подався через городи, через вибалок на зупинку (О. Гончар). 5. Але воно живе – забудьте й не забудьте, а час не зупиняється, а молодість біжить, і миті жодної не можна повернути, щоб заново, по-іншому прожити (В. Симоненко). 6. Згадай, якою ти була в ту ніч, коли твоє кохання розцвілося: була ти наче лісова царівна у зорянім вінку на темних косах (Леся Українка). 7. Вже в далині високій сяють зорі, густий туман над озером повис, і спить земля, і води сплять прозорі, і тихо спить густий зелений ліс (Б. Грінченко). 8. Але минають ночі, шелестять вечори біля тополь, тополі відходять у шосейну безвість, а за ними – літа, роки і моя буйна юність (М. Хвильовий). 9. Мене ліси здоров'ям напували, коли бродив у їхній гуштині, мені поля задумливо шептали свої ніким не співані пісні (В. Симоненко). 10. Мене водило в безвісті життя, та я вертався на свої пороги, переплелись, як мамине шиття, мої сумні і радісні дороги (Д. Павличко). 11. Знаю добре: прийде день весняний – і дуби в зелених стануть шатах, і сміятись буде сонце в росах (О. Ольжич). 12. Місяць зійшов, погасли зорі, а на сході займалося крайнебо (В. Гжицький). 13. З одного боку дороги стирчала жовта стіна урвища, із другого чорніла широка безодня, дно якої, мабуть, ніколи не бачило сонця (М. Коцюбинський). 14. Одної ночі приснився мені сон: стою я в зеленому житті, вище пояса; навкруги мене колоситься пшениця і мак червоніє (Марко Вовчок). 15. Серце людське відкривається лише назустріч доброму серцю, дружбою обдаровують лише тоді, коли бачать у тобі щирого друга (Ю. Збанацький). 16. День згаса за обрієм, ліг туман долиною, і зоря у небі скоро спалахне (Д. Луценко). 17. Високе діло розмінював на слово, високе слово – на дрібні діла, і нишком розпадається основа, що цільність душ і духа берегла (Б. Олійник). 18. Важким холодним сном за хатою спала земля, а високо над нею тріпались зорі, наче в небесному акваріумі грали золоті рибки (М. Коцюбинський). 19. Слухай: навколо лунають пісні, в сонці купається поле (Олександр Олесь). 20. Сказав мені ранок солов'їним криком: іди ти в тумани на глибокі луки, де копиці сіна обважніли в росах, як вовною вівці в кошарах високих, і чекай там, хлопче, своєї весни (Т. Осьмачка).

Вправа 2. Перепишіть, поставивши розділові знаки; визначте тип зв'язку між частинами складних речень. Побудуйте структурні схеми.

1. Той у кого порожня душа не може бути справжнім другом він не відчуває людяності в дружбі (В. Сухомлинський). 2. Згадую село у якому тоді ми жили і в моїй уяві постають літні вечори і душу мою повиває елегія смеркання (Є. Гуцало). 3. Увечері коли зорі цілуються я хотів дитиною піймати місяць і напоїти з криниці моєї любові а криниця моя тоді в яблуневому цвіту цвіла (Г. Косинка). 4. І марили айстри в розкішнім півсні про трави шовкові, про сонячні дні і в мріях ввижалась їм казка ясна де квіти не в'януть де вічна весна...(Олександр Олесь). 5. Не злякаться вам нікого, холодні сніги бо розтопить вас сонце блискуче і нечуваний сміх залуна навкруги як тікати ви будете з кручі (Олександр Олесь). 6. Ці квіти – спогади про світлі дні і хай відносин наших світ погасне а спогади все ж будуть жити в мені, нагадують про дні, про ночі теплі, ясні... (Олександр Олесь). 7. Остапові здавалося що вони мусять держатися правої руки Соломія ж, навпаки, доводила що їм слід йти ліворуч... (М. Коцюбинський). 8. Од Чорногори подихнув вітер повні води хвилюються стиха чутно як не видимо ще сонце росте в глибині а ось виткнувся з моря весь сивий верх з якого стікає вода (М. Коцюбинський).

Тексти диктантів

Наші предки

Слов'яни – мовні і культурні нащадки стародавнього народу, який ми називаємо індоєвропейцями. Отже, історію України треба було б починати не з нашої сучасної території, а звідки-небудь із Малої Азії, степів Алтаю, Північного Причорномор'я чи іншого ареалу, де визначають нарешті лінгвісти й археологи прабатьківщину індоєвропейців. Можливий, щоправда, і дещо інший підхід, що його один із українських політичних діячів наївно, але виразно визначив фразою: «Ми жили тут вічно». Можна вважати, що ті, хто тут жив упродовж віків, ну хоча б із неоліту, і є «ми».

Що таке взагалі в історії «ми»? До якої глибини віків, як далеко в часі правомірно говорити про народи-попередники «ми»? Що спільного у тих, хто обробляв українську землю примітивними мотиками тисячі років тому, з нами – сьогоднішніми жителями міст і сіл України? Єдиної для всіх випадків відповіді на це запитання немає. Зміна населення може бути повною, супроводжуватися витісненням або винищенням корінних мешканців. Вона може бути частковою і супроводжуватися асиміляцією місцевого населення. Саме тому прагнення відшукати втрачених фізичних праотців має сенс.

За М. Поповичем

Батько нашої історії

Нестор прийшов до Києво-Печерської лаври сімнадцятилітнім юнаком і назавжди залишився тут, щоб стати не тільки монахом-чорноризцем, а й батьком української історії. Історики сходяться на тому, що він був надзвичайно освіченою людиною, добре знався і на давньоруських, і на іноземних літописах, які читав в оригіналі. Нестора часто називають літописцем. Це так, він справді вів літопис, але правильніше його називати письменником та істориком. І не просто першим професійним істориком Русі, а батьком усієї нашої історії. Він дотримувався літописних форм і хронологічного викладу подій, але прагнення висловитися ширше й докладніше диктувало йому численні вставні оповіді в «Повісті минулих літ». Пригадаймо, наприклад, історію життя і смерті віщого Олега або розправу княгині Ольги з жителями міста Іскоростеня. Нестор звів в одне ціле літописи, створені попередниками, творчо опрацював їх, і з-під його невтомного пера вийшла цілісна, тематично завершена книга, яка не тільки дає уявлення про те, «звідки пішла Руська земля і хто в ній найперший почав княжити», а й читається як справді захоплюючий художній твір на теми нашої історії.

За М. Слабошпицьким

Прощання з богами

Був день великий, по вінця залитий сонцем. Співало птаство по садах і схилах, сріблом світився і вигравав Дніпро, незмінно пахло медами, влечаними грушами-дичками, дозрілим літом, що купалося в травах і дзеркальних водах непорочних дів – Либіді, Глибочиці, Почайни, рідних дочок діди́ча Дніпра. Їхня врода й чистота були такі непорочно-дитинні, що навіть качки не колотили тієї джерелиці. Річкові чайки зрідка торкалися крилом того синього срібла, та ще якась ластівка нап'ється його і стрімко подається геть, щоб навіть тінь від неї не впала в ту чисту глибіню.

У Києві стояв гул, як у лісі, де валяли дерева. На горі, на схилах рубали ідолів, скидали в одну купу й палили. Полум'я злітало аж у піднебесся, а дими виїдали очі. Перуна ж прив'язали мотузкою коневі до хвоста і волочили від Княжої гори, а далі по Боричевому узвозі до Ручая. Дванадцять мужів ішли поруч і били його палицями. Ручаєм переправили до Дніпра, хвилі підхопили ідола й понесли рікою. Стояв лемент по всьому місту Кия. Чорно кляли князя волхви, жерці...

За К. Мотрич

Українська національна ідея

Спільна свідомість українського народу, хоч повільно, та все ж формується на наших очах силою обставин його територіальної, економічної, мовної і культурної зібраності. Йдучи назустріч одна одній, шануючи одна

одну, переймаючи одна від одної регіональні традиції патріотичного змісту, усі України, від Закарпатської до Слобожанської, обов'язково зійдуться в українській ідеї і об'єднаються в нерозривній єдності нашого народу. Це – альфа й омега української ідеї: створити націю, об'єднану не лише історичною пам'яттю, мовою, культурою, а й залученням кожного громадянина до реалізації своїх здібностей, до конкретної праці на будівництві демократичного суспільства і національної держави. Зберегти й зміцнити почуттям батьківщини свою державу – це завдання нашої інтелектуальної і політичної еліти, зрештою, завдання нашого народу, якщо він хоче бути нацією, успішно конкурувати з могутніми сусідами в усіх сферах життя.

Тільки українська держава, у якій домінуватиме національна ідея, дасть нашому народові світлу будучину і невмирущість. Тільки за умови тривалого, необриваного існування української держави неподільність України та її суверенітету стане моральним законом і незаперечною істиною для наших громадян і для всього світу.

За Д. Павличком

Символіка українського прапора

У нашому синьо-жовтому прапорі відбита ідея, у якій синій колір пов'язаний із водою і поняттями «нижній», «земний», «жіночий», «лівий», а жовтий – із вогнем і поняттями «верхній», «небесний», «чоловічий», «правий». Коли жодна з цих стихій не переважає і вони гармонійно поєднані, має місце світова й суспільна рівновага, панує злагода. Саме ця ідея закладена в нашому державному прапорі, який творять дві рівновеликі половинки – синя і жовта, символи води й вогню. Ці дві могутні і протилежні природні стихії, поєднуючись, творять життя, а на барвному рівні поєднання синього і жовтого кольорів дають колір життя – зелений. Переважання якоїсь стихії – води чи вогню – призводить, за первісними уявленнями, до природних катаклізмів, лихоліть. Якщо виходити з уявлень наших пращурів, барвні половинки нашого прапора мають розташовуватися інакше: верхня половинка – жовта, а нижня – синя. Саме під такими прапорами українці брали участь у національно-визвольних змаганнях за свободу й незалежність рідного краю. Пояснення синьої барви як у неба, а жовтої як достиглих пшеничних ланів – пізніше переосмислення, коли істотно призабулося первісне, сакральне значення цих кольорів.

За С. Наливайком

Зв'язок поколінь

Є в Україні такі унікальні місця, що однієї їхньої мальовничості в будь-який сезон, а надто в пору буяння зелені, достатньо, щоб назавжди приворожити серце й душу, адже з висоти пташиного лету на десятки кілометрів видно світ на всі його чотири сторони. А відчуття простору

породжує почуття щастя. А ще, як на додачу, земля ця овіяна легендами козацької минувшини...

Шар-гора, що на Полтавщині, – стометрової висоти видовжене плато, яке знизу омивається водами Псла. Багато подій за майже тисячоліття знали Шар-гора й сотенне козацьке містечко Говтва. Зокрема навесні 1638 року гетьман Запорозької Січі Яків Острянин розгромив тут польсько-шляхетське військо на чолі з коронним гетьманом Миколою Потоцьким.

На початку червня вже кілька років поспіль на Шар-горі відбувається свято «Козацької слави цілюще джерело», куди з'їжджаються численні гості. У концерті беруть участь художні колективи, проходить видовищне театралізоване дійство – козацькі бої, реконструкція баталій з яничарами. Усі охочі можуть скуштувати козацького кулешу. А велика кількість учасників народного гуляння у вишиванках і козацьких строях – наочне свідчення органічного зв'язку поколінь.

Л. Кучеренко

Любов до отчого краю

З чого починається любов до отчого краю?..

Біліє розквітла гречка, де-не-де підсинена волошками та ще зжовтіла від суріпки, а над нею, а в ній зрідка прокочується бджолиний звук. Гречка біліє м'яко, вона ще молода, її зеленого листя ще не торкнулася осінь своїм умілим квачиком і не визолотила його. А навколо гречки вже все покошено, і блідо-жовті присадкуваті ожереди двома велетенськими крижинами застигли на стерні. Добрий од неї йде дух, хлібний, дух достигнутого збіжжя...

Ген по згірку темно-зелено причаївся гайок, а самий верх згірка вільний од дерев, там, либонь, щось було засіяно, а тепер скошено, й стерня ясна, свіжа, немов ще чистішою здається вона від синього неба, що прихилилося до неї своїми широкими грудьми.

На все це дивишся, усе це вбираєш у себе, сповнюєшся високістю простору, що облягає тебе, і відчуваєш, що ти не в силі не любити цей рідний куток землі, що ця любов стоїть клубком у твоєму горлі й ти не годен той клубок проковтнути. Звідки й коли приходить ця любов до рідної чорної землі?

За Є. Гуцалом

Велика ріка мого народу

Боже, як багато у світі краси! Яке небо! А Дніпро синій-синій, чистий. Брате мій Дніпре, батьку мій дорогий і прекрасний! Скільки радості, скільки глибоких найдорожчих почуттів принесли моєму серцю рідні твої води! Скільки людської краси відкрилося мені на твоєму урочистому березі! Які великі подарунки приніс ти мені, незабутній і безмірно, глибоко любий! Скільки ласки у вітрах над тобою, у синьому небі, що дивиться у

твої води й вічно милується тобою! Скільки життя і зворушливої поезії у твоїх прозорих джерелах! Ти сонце, ніжне й щедре, якому я поклоняюсь і поклонятимусь усе життя, річка моя дорога й велика!

Велика ріка народу мого! Прийми мою любов і безмежну подяку, що родився я на твоїх берегах, що пив твою м'яку і чисту воду, що воскрес я душею біля тебе і що вся душа моя сповняється твоєю красою. І очі мої, і мій слух — усі почуття заспокоєні біля тебе, оповиті тобою, красо моя, моє свято, щастя моє. Як багато добра подарував ти мені! Любов'ю наповнив моє серце, надихнув мене на розуміння великого.

За О. Довженком

Моя Чернігівщина

Багата й прекрасна Чернігівська земля, славна своєю історією, чарівною природою і людьми, що звеличують її своєю працею, творчістю. Ця земля – рідна для мене, бо саме тут я народився, тут бігав луками, милувався казковими краєвидами. З дитинства, як і більшість моїх ровесників, пізнав селянську працю з її споконвічними турботами і проблемами, які не допоможе вирішити ніхто, хіба що тільки власні руки й голова. Ці прості істини, як і перші уроки про землю-годувальницю, яку треба любити й шанувати, про хліб насущний, почув я вперше від свого дідуся. Пізніше, у шкільні роки, учитель історії на простих прикладах пояснював, що таке любов до своєї землі. «Запам'ятайте, – говорив він, – Вітчизна починається з берізки, посаженої своїми руками, з прозорої водиці, зі струмочка, що протікає поруч із вашим домом...». Коли я йшов служити в армію, учитель вручив мені торбинку із землею. «Де б не був, – сказав, – повертайся додому, на малу Батьківщину». Глибоко в душу запали мені його слова, допомагають нести любов до рідного краю через усе життя, поглиблюючи і примножуючи її.

За М. Тищенком

Спогади

З моря повівав вітерець, повітря було вологе, напоєне гіркими, м'якими запахами лавра та м'яти, що піднімали з дна пам'яті давно забуті спогади дитинства. Пам'ять сягала кудись глибше, у минулі покоління, де подзвонювала ясна нелукава сталь кинджалів, поцокували точені копита вороних коней і лунав звабливий, трохи погордливий дівочий сміх. Це було його повітря, і гори за спиною його, і в серці народжувалися тихі сплески, яких він не міг пояснити, але від яких йому ставало неймовірно приємно. Зненацька він подумав про те, що міг би жити тут повсякчас, безбоязно блукати берегом моря, де, неначе зелені вітрильники, стоять старі, ще доісторичні, реліктові сосни (більше таких сосен немає ніде в цілому світі).

Понуро, таємниче шумить самшитовий, також реліктовий, гай, у який він заходив тільки два рази в юності, а ще далі кострубатяться кущі

шипшини та ожини. Поміж ними пасуться корови, ополудні вони заходять у воду й стоять камінно, проводжаючи великими добрими очима білі пароплави на овиді. Так само вони проводжали колись смугасті вітрила грецьких аргонавтів, які пливли сюди по золоте руно.

За Ю.Мушкетиком

Полотняні пам'ятки України

Полотняні пам'ятки України, рушники, завжди супроводить постійний епітет «чисті». Це означає не лише те, що вони самі мають зберігатися в чистоті та берегти в ній людське тіло. Чисті рушники насамперед є відповідниками чистоти духовної, символами високих етичних та естетичних ідеалів. Видовжені прямокутники рушників за формою нагадують поля, дороги. Засіяні зерном орнаментів, вони певною мірою і є символами доріг: ними вітають гостей, їх дарують на згадку; дівчата, готуючись у дорогу до нового життя, подають рушники старостам; рушниками проводжають і в останню путь. Складені, сховані чи пов'язані, вони оберігали тіло й душу людини, здоров'я тварин, урожайність рослин.

За формою рушник схожий на головні убори, які ще за часів Київської Русі жінки та дівчата чіпляли на дерева й кущі під час велелюдних річних свят на честь першоджерел життя. Як деталь святкового вбрання українок рушник використовувався під час важливих подій родинного життя, приміром на весіллі, коли змінювався життєвий статус жінки. На стінах жител рушник найчастіше набуває форми трикутника, вістрям спрямованого догори, тобто до неба, до Божества.

За С. Китовою

Дивосвіт писанки

Культурний набуток українського народу давно увійшов до скарбниці світової цивілізації. Одне з найпочесніших місць у ньому належить писанкарству, у якому розкрилися висока духовність та небуденний талант нашого народу. Протягом довгого віку писанки сформувався певний вид орнаменту і колірної гами, який характерний для окремого району. Так, у писанках Наддніпрянщини переважає рослинний орнамент (дубовий чи горіховий лист, троянди, гвоздики) на чорному, темно-вишневому, інколи зеленому тлі; на Полтавщині часто використовуються жовті, світло-зелені, білі барви, на тлі яких наносять розпис яскравими фарбами. На Поділлі використовують рослинний, рідше геометричний орнамент на чорному, фіолетовому, коричневому тлі; на Поліссі – геометризований рослинний орнамент, білий по чорному, іноді з додаванням червоного, жовтого і зеленого кольорів; у Східних Карпатах – геометричні орнаменти, намальовані тонкими жовтими і білими контурами.

Після білих снігів настає весна, і ми знову беремо в руки писанку, аби закодувати на ній наші надії і сподівання тим прадавнім письмом, яке дісталося нам у спадщину від пращурів і яке в Європі називають «українською мініатюрою». Писанка випромінює радість, красу, тепло людських рук, і весь світ схиляється перед цим високим мистецтвом.

За Т. Глуценком

Безсмертя зерна

Одвічним спокоєм, врівноваженістю віяло від усього, що впадало Григорію в око: від неба, ланів, що тяглися ген-ген, усіяні копами та полукіпками, від стогів хліба, що здіймалися величними пам'ятниками. Такими величними, що всі оті палаци й храми – ніщо поряд із ними, дивовижними витворами рук хлібороба. Тільки й того, що до них не їдуть з усього світу екскурсії, не йдуть отари туристів, їх не фотографують, щоб розмножити в часописах світу. То хто ж возвеличить вас, мудрі зодчі, муляри й теслі людського життя? Хто створить про вас «Іліаду» чи «Одіссею», щоб весь світ побачив справжню велич і красу степових пірамід, що ви їх у невимірній щедроті щорічно зводите?

Зерно живе, невмируще, як життя, перед яким навіть час відступає безсило. Він стирає з лиця землі держави й міста, а зерно колоситься; руйнує палаци і храми, а зерно колоситься; розсипає у прах піраміди, а зерно колоситься. І минають століття, зникають народи, тільки зерно залишається. І по-справжньому святі оті руки, які засівають ним землю, – вони творять безсмертя!

За А. Дімаровим

Культура мовлення

Основою мовленнєвої культури є грамотність, тобто дотримання загальноприйнятих літературних норм у користуванні лексичними, фонетичними, морфологічними, синтаксичними і стилістичними засобами мови. Але цим поняття мовленнєвої культури не вичерпується. Мовлення має бути не тільки правильним, а й лексично багатим, синтаксично різноманітним. Щоб цього досягти, слід вслухатися в живе мовлення, вдумливо читати політичну, художню, наукову літературу, звертаючи при цьому увагу на вживання окремих слів, на особливо вдалі висловлювання, на побудову речень, користуватися словниками. Треба активно розвивати своє мовлення: усно й письмово викладати думки, виправляти себе, перебудувати сказане, шукати найкращі й найдоцільніші варіанти висловлювання.

Культура мовлення тісно пов'язана з культурою мислення. Якщо людина ясно, логічно мислить, то й мовлення в неї ясне, логічне. І навпаки, якщо в людини немає думок, якщо вона говорить про те, чого не розуміє

або не знає, то й мовлення в неї плутане, беззмістовне, захаращене зайвими словами, непотрібними красивостями. Мовлення тоді гарне, коли воно якнайповніше і якнайточніше передає думки чи малює образи, легко сприймається. Грамотне, багате мовлення — це вияв поваги до людей.

Із часопису

Слово

Людина опоетизовує найдорожче, увічне його в слові. Вона хоче словом сказати всьому світові про свої найглибші почуття і зоряні мрії. Людина вибудувала з минулого в прийдешнє золотий міст, яким спішать у серця посланці людяності й любові – викупані в пелюстках квіту і в пробудженнях росяного ранку слова.

Українська мова витворила багато пестливих слів, якими опоетизовано світ. Напевне, найбільше таких пестливих слів у своїй високості, людинолюбності, у красі – про матір. Перше слово, з якого розпочинається наше пізнання краси світу, його сонячності. У кожної людини стає мати початком життєвого шляху, початком доброти й совісті, єдиною сповіддю і покликом до діянь на щастя людині.

Мати народила нас, навчила говорити й запалила в серці вічне світло пісні. Завжди серце лине до матері, до рідного дому, яблунь і вишень у цвіту, журливої річечки, запашного луку, першої стежини, яка кличе на батьківські пороги. Скільки б років не мали, ми завжди звертаємося до джерел дитинства, до материнської любові й ласки, до материнського тепла, черпаємо в них насагу й щастя.

За І. Вихованцем

Сивоок

Сивоок квапився, мов перед смертю. Так, наче відміряно йому життя саме на цей собор і повинен він укластися у відпущений йому час, бо інакше незавершеною лишиться головна, та, власне, єдина справа, позначена його іменем і обдарованням. Сплачував людям борг за своє вміння й талант. Бо коли є в тобі обдарованість, то вже ти належиш не собі, а світові. Пускаєш свої твори між людей, мов дітей. Умираєш поступово у своїх творах, бо ніхто ніколи не задумається, чию співає пісню, ніхто не повірить, що ікона, перед якою всі моляться, написана твоєю рукою, що оці сяйні фрески, які світитимуться крізь віки, викладені тобою. Та й хіба важить, хто зробив? Однаково належить усім, а тебе нема. З людини вичавлюють тільки те, що комусь треба, мов з риби ікру. А потім ім'я її забувають. Та й що таке ім'я? Князь, коли хрестився, назвався не так, як давніше. Коли хтось постригається в ченці, теж змінює своє ім'я – мабуть, щоб обдурити на тім світі Бога. Що ім'я? Головне – твої чини на землі.

За П. Загребельним

Святе слово

Слово «мама» росте разом з нами тихо, як тихо ростуть дерева, сходить сонце, розцвітає квітка, як тихо світить веселка і гладить дитину по голівці рідна рука. Воно приходить на уста промінцем маминої усмішки, ласкавістю очей, листочком вишні і світлинкою сонця, пелюсткою квітки і радістю веселки, лагідністю руки і вечірньою молитвою. І з букви-краплинки та звуку-сльозинки народиться на світ святе слово «мамо», мовлене устами янголятка, і осяє хатину, як дар Божий. Тільки не дано нам запам'ятати цю мить, як не згадати того дня, як над нашою колискою вперше нахилилася мати. Бо мама завжди з нами, вона живе в нас і наших дітях та внуках, у всьому нашому роді і береже нас та благословляє на добро. А в найтяжчу годину стогоном вирветься з грудей тільки одне слово, як остання надія на порятунок: «Мамо!». То подає голос наша душа, то мати захищає свою дитину, і перше слово немовляти являється із-за завіси літ ангелом-хранителем в образі матері, слово з любові Тараса: «Слово мамо. Великеє, найкращеє слово».

Я. Гоян

Мати

Я сидів за хатою на траві з напівзаплющеними очима, прислухався до жайворонкового співу, який долинав із польового піднебесся. Зненацька відчув, як легенька тінь упала на мене. Материне обличчя на відстані витягнутої руки здавалося неправдоподібним, якимось темним, мідяно-восковим. Таке обличчя намалював би старовинний художник на дубовій дошці, зображаючи Богоматір. Материна голова затуляла сонце, і його проміння, іскрячись у розмаяних чорних косах, творило навколо голови мерехтливий німб. Мати стояла в тому золотому німбі, який одухотворив її обличчя, і я, вражений цією явиною, стежив, як сніп проміння, падаючи на голову і розсіюючись, тремтить. Мати ступила вбік, і кругла жовтогаряча таріль сонця засріблилась у густій блакиті, а довкола маминої голови вже не іскрився німб. Усміхнувшись, я попросив, щоб мати знову стала там, де тільки-но стояла, і навіть долонею показав на те місце поблизу куща напіврозквітлої темно-червоної півонії.

– Хіба не однаково, де стояти? – спитала мати. І все-таки, прочитавши німе благання в моїх очах, слухняно ступила поміж кущів нерозквітлої півонії. І від цього всього-на-всього одного кроку моєї матері все набігало якоїсь святковості, незвичності, таємничості...

За Є.Гуцалом

Римське щастя Миколи Гоголя

Архітектуру називають застиглою музикою. У римському Колізеї це відчуваєш по-особливому. По тому, як відлунюють крики, як гудуть протяги між поруйнованих стін, як сумно хитають голівками квіти, що прикрашають

тріщини. Здається, що ці мури ввібрали в себе все багатозвуччя майже двохтисячолітньої історії: і дзвін оркестрів, і брязкіт мечів, і співи, і шум води, і шелест дерев, і зойки, і плач, і сміх. От би розшифрувати все, що записали вони за десятки століть! Ми б тоді почули не лише промови імператорів, а й голос великого митця, для якого Колізей був чимось більшим, ніж творіння зодчих, пам'ятка минувшини чи джерело натхнення. Він був для Гоголя живою істотою, співрозмовником, навіть другом. Варто лише перегорнути сторінки його сповнених радості й світла листів із Рима.

Уперше ступивши на стародавню бруківку Вічного міста навесні 1837 року, Гоголь згодом стає обожнювачем Рима, його чудовим знавцем. Працюючи над «Мертвими душами», він часто полишає перо на своєму вузькому пюпітрі й відвідує пам'ятки минувшини, розкішні римські храми, а до улюбленого друга й порадника Колізею йде з мольбертом і фарбами.

За О. Балабком

Чарівна дорога

Дорога йшла чарівною місцевістю, подекуди здіймаючись на шпилі, подекуди збігаючи на широкі луки. Купами розкидалося височенне дерево по луках. Скрізь по долині яро-зелена, рососою вмита, буйна трава пахтить пахощами, поблискує барвистими квітами, а між нею лисніють широкі плеса річки і часом мов хто сипнув зеленим листом і золотими та сріблястими квітками-лілеями. З долини здіймаються, мріють і леліють у ясному сяйві весняного сонця легенькі, ледве помітні, прозірчасті павутиння туману; за річкою, здалеку, мов стиглі жита, половіють кучугури-піски; за ними хвилюється широкий степ і, здіймаючись, губиться ген-ген у сивій далечині, а на самому обрії бовваніють могили, хутори, села... По сей бік річки, мов те військо велетнів, розрісся по узгір'ю ліс широкочоліх дубів, простягся ген по горі і синіє в далечині, наче темна хмара. Прозоре повітря має, грають у ньому ясні промені, звідусіль линуть гомін птаства, гудіння бджоли, миготять кольористі метелики... Зачарованій людині мов не чуть сеї тихої безупинної мелодії, мов бринить вона просто в серці мимо розуміння і напоює його осяйними радощами та величним спокоєм природи...

За В. Леонтовичем

Зелена долина

Ось ви виїхали на невисоку гору. Синім змієм плазує шлях з гори в долину поміж зеленою травою безкрайого степу. Ясне сонце геть підбилося вгору, розсіває своє золоте марево по зеленій долині. Ні пером не списати, ні словом не сказати тієї несподіваної краси, якою до вас усміхнулася долина! Зелена трава горить-палає огнем, на її листочках грає й сяє, мов самоцвітне каміння, чиста роса: то стрельне у вічі тоненькою голочкою жовтого цвіту, то зачервоніє круглою горошиною, то засиніє самоцвітом, то посипле зеленими

іскорками... І то ж по праву руч і по ліву руч. Куди ви не повернетесь – усе горить-палає, уся долина пишається, мов зверху веселками вкрита!

Ви дивитесь і дивуєтесь, вам здається, що ви йдете не по битій дорозі зеленого степу, а якимсь невідомим краєм краси й чару вільного пахучого повітря. Вам легко дихається, легко живеться. Усе, що вас колись давило та смуток будило, зникло. Із самого глибу серця виринають думки непримітні, гадки легкокрилі самі мчаться й вас мчать за собою... Куди? Не питайте! Не шукайте.

За Панасом Мирним

Хутір

Мов якийсь острівець серед широкої зеленої долини, виступав хутір, довгий білий будинок, оточений надвірними будовами й огорожею. Серце мені тьохкало з радощів, коли здалеку я пізнавав таку знайому картину: ряд струнких тополь і високий журавель біля колодязя. Надзвичайно приємно було нам спускати дерев'яне цебро в глибокий колодязь, де, ген-ген унизу, немовби в маленькому люстерку, відбивалися наші обличчя. Чи можу я забути ту простору кухню, таку біленьку й чисту, наповнену важким гарячим духом від печі й запахом свіжоспеченого хліба, сушених груш, різного зілля й квітів, позатиканих за ікони? Якийсь невимовний чар віяв від цього рідного хутора, цих ланів, стиглого збіжжя, такого високого, що доросла людина могла перейти ним зовсім не поміченою. Воно коливалося за вітром, немов ті хвилі на Дніпрі, без кінця-краю. Ми вибирали кілька найбільших стеблин жита з важким колосом, що був іноді завдовжки до двадцяти сантиметрів. Дядько Дмитро з гордістю рівняв зірване стебло до свого старшого сина: воно перевищувало його на дві добрі долоні. І налічували в кожному колосі сімдесят-вісімдесят зерен.

За О. Грищенком

Мальви

Палахкотять біля вікон животворним вогнем розвихрені мальви, шугають червоними язиками багаття під самісіньку стріху, того й гляди, від їхнього полум'я загориться хата... Ніхто не знає, коли й хто посадив їх на сонячному причілку. Мати кажуть, що ті рожі посадила колись давним-давно ще бабуся у свої дівочі літа...

До пишного розмаїття мальв усі давно звикли, і стали вони невід'ємною частиною родини. Щороку раною весною з-під землі з'являлося зелене пагіння, за кілька ночей воно виростало вище призьби, привітно заглядало у вікна. На високих стеблах в'язалися десятки бутонів, які в кінці весни зацвітали червоними, світло-рожевими й темно-пурпуровими квітами. Здавалося, то й не квіти, а якийсь чарівник розвішав на пружних, високих пагіннях малинові, оранжеві, сріблясті дзвоники.

Вечорами тихими, коли спадала літня спека, мальви стояли урочисті серед золотого надвечір'я, тихо граючи чарівну пісню на своїх чутливих трубках. І тоді стара хата ставала незвичайною, бо стояла вся в прекрасному живому вінку, у центрі пелюсткового багаття. І ніякі казкові, кришталеві палаци не могли зрівнятися з чарівним видовищем простої селянської оселі серед буйноти барвистих мальв.

За І. Цюпою

Невісточка

«Я не знаю, чи там угорі, наді мною, є життя, але я добре бачу, що вся краса тут, на землі», – роздумував Тимко, спершись на кісся і з хвилюючим почуттям милуючись свіжістю зеленого роздолля, що плескотіло біля його ніг. Потім знову став косити, докоряючи собі за те, що милується і все ж таки нищить цю красу. Але одного разу на повному розгоні він зупинив косу й, кинувши її на землю, присів навпочіпки й обережно розгорнув пальцями густий кущик трави: у зеленому затишному храмі, уся переплетена золотими нитками сонця, на високому гінкому стебельці росла лугова цариця – ромашка. Це, мабуть, була найпрекрасніша у світі квіточка: рівна, висока, із сумно нахиленою набік яскраво-жовтою, у білих ніжних прозорих пелюсточках голівкою, ще й зверху прикроплена дрібною, як вістря сталльної голки, росичкою. Тимко знав, що по-народному цю квіточку називають «невісточкою», і те, що вона така прекрасна, і те, що її так звати, зачарувало його. Він, присівши, дивився на неї, не зводячи очей, усміхаючись, як до гарненького маляти, і шепотів: «Невісточка, невісточка».

За Г. Тютюнником

Барвінок

На кожному крилі городу росли кущі барвінку. Здавалося, що він і зимою зеленіє, бо коли танули сніги, то на світ пробивалось його цупке зелене листя, не змучене холодом, не скалічене морозом. А коли повітря ставало по-материнськи м'яким і лагідним, то барвінок зацвітав так, наче небо бризнуло на землю живою блакиттю, зацвітав так, немов дитячі очі землі дивилися довірливо.

Баба гнівалась, коли зривали барвінковий цвіт. Вона ніколи не могла примиритися з тим, що квітку зривають. Хоч би яка квітка була – чи чорнобривці, чи ружі, чи звичайнісінькі калачики, чи настурції, чи лісові дзвоники, чи ромен. Тим більше її гнівало, коли хтось необережно зривав на городі картопляний цвіт, коли хтось зривав цибулю зі стрілкою, яка могла б дати насіння, коли хтось виривав усю стеблину кропу, замість нащипати дрібного листя. Тоді баба чорнішала, погляд ставав лихий, зіниці ставали зеленими присками, вона бурчала про якесь каміння замість сердець, про чийсь хижі пазури замість пальців. Тоді до баби ніхто не підступався, а коли

вже доводилося звертатись, то говорили такими вибачливими, слейними голосами, що найтвердіший віск міг розтанути.

Навіть на Спаса, коли, здається, з квітами просинаєшся, з квітами сідаєш за стіл, з квітами їси яблука та груші, з квітами свіжовипечений хліб умочаєш у мед і несеш до рота, – навіть на Спаса Килина не могла відщуратись від свого святого ставлення до цвіту.

Є. Гуцало

Цвіте полин

Чи знаєте ви, як цвітуть полини? Чи бачили, як весною на старих облогах-перелогах квітують гіркі сиві трави? Чи знаєте ви, як після нагрітого сонцем дня встає над полинами сивий дим і млосний чад пливе над степом? І, здається, тоді до вас говорять віки. Сивий дух полинів, мов той хміль, настояний на солоді, п'янить і хвилює, проникає щемом у груди. І той, хто вдихає його, стає ніби дужчим від полиневого сну й цвітіння.

О полини, сиві полини! Хто посіяв вас на землі нашій? Чи вас посіяли по степах неораних прадавні скіфи? А може, ви посіялися по всій землі нашій у давні роки козаччини?

Щовесни проростають з кореня буйним зелом полини, цвітуть золотисто-сивою гіркотою серед літа й осипаються пізньої осені дрібненьким темним насінням, яке розносить по степу вітер. Яка дивовижна стійкість, яка живучість! Чи не так і народ наш український, сто раз толочений, топтаний ворожими кіньми, січений і рубаний чужими мечами, стріляний з автоматів і танків, вистояв у тих битвах і живе.

За І. Цюпою

Луг

Сім'ю Вихорів зустрів також цей свіжий луговий запах. Побризкані россою, трави стояли тихі, принишклі, бо ранок був теж тихий та безвітряний і обіцяв сонячний жаркий день. Сонце вже зійшло, але його ще не було видно із-за темного лугу; небо освітилося ясно й погожо, і луг теж посвітлішав і прихорошився. Уже горіли мохнатими й червоними, як жар, шапками будяки, дихаючи солодким медвяним душком; цілими озерами поміж трав біліли соромливі невісточки в жовтих шапочках і білих віночках з пелюсточок навколо голівок; виплітався та спалахував іскрою петрів батіг; розпарена нічною задухою, гостро й нудливо пахла болиголова, яка то тут, то там здіймалася вище всіх на своєму товстому й порожньому стовбурі, увінчаному тоненькими, схожими на віття кропу гіллячками; іноді посеред луки розкішно кущився верболіз, схожий здаля на копицю сіна; над ним уже кружляли чайки, вищукували вранішню поживу на сніданок. Близькість ріки відчувалась особливо виразно не тільки по тому свіжому холодному

повітрі, яким віяло з очеретів, а й по щедрій росі на травах, яка бризкала людям на руки й на ноги світлими льодяними краплями, таємничістю звуків, властивих для кожного приріччя: тихим бульканням, коротким раптовим плюскотом, якимось шарудінням, схожим на чийсь хитрі кроки. Може, то лисиця вигулювала очеретами, а може, вовк-сіроманець підшукував собі посухіший острівець, щоб розташуватися там на цілоденний відпочинок та подрімати на сонечку після тяжких і невдалих нічних мандрів.

Г. Тютюнник

Дощ у степу

Минали дні, а дощів не було. Вдень не лише сонце – все небо, здавалось, палило, дихало спекою. Линяючи, втрачаючи свій природний колір, воно по кільканадцять годин горіло над головою – цинкове, білясте, смертельне. Степ дедалі втрачав свої яскраві барви, свою весняну моложаву свіжість. Зелень поступово притьмарювалась, де-не-де вже почали проступати на ній прибляклі, іржаві плями. Повітря було наскрізь сухе, не випадала навіть роса на світанку. Хліба, здається, з останніх сил трималися за життя.

І раптом у другій половині дня наступило нарешті омріяне, довгождане. Усе почалося просто: із-за обрію тихо виткнувся ріжечок ледве помітної синьої хмари. Залитий сонцем степ принишк, затаїв подих, мовби чекаючи, що з цього вийде. А ріжечок тим часом вигонився вгору, розпростався вшир, поступово перетворюючись у хмару, у темно-синій гірський хребет, що незабаром уже закрив собою величезний сектор неба. І ось раптом хребет розломився, вогняна тріщина прокотилась упоперек нього. Усе прийшло в рух. Поки у великій лабораторії неба відбувався розкішний процес наростання грози, поки все там переверталось, стугоніло, потемнілими степами мчали табуни вихорів, захвилювалися, забурунили зелені вали лісосмуг, заметушилися птахи в повітрі. Усе ближче гриміло, блискало. Сива повновода хмара вже висіла над цілим степом. Світлі вітрила дощу вже розпускалися на обрії, помітно наближалися нивами. З тихим дзвоном упали перші краплини, усе стрепенулося, і вже широкою чарівною музикою зашумів дощ, той цілющий травневий дощ, про який кажуть, що це сиплеться з неба золото. Сивіла дощем далечінь, вода вже блищала на шляху. Земля набиралася сили. Хліба помітно зеленішали, ніби набрякали густим зеленим соком.

Рівно, тихо шуміло навкруги.

За О. Гончаром

Степ плаче

На хуторі вмирає день і гасне перестигла бронза пшениць.

З лісу в широких кирях виходять вечір і туман. Вони спиняються біля узлісся й думають: куди б це піти? Далі туман зсовується ліворуч і сивим дідом бреде на долину до ставу, а вечір скрадається на хутір, щоб почути, як, заблукавши у вишняку та гречках, затихають самотня хата й вулики. Отут він дочекається ночі, подарує їй перстень місяця та й зникне у вербах і верболозах над ставом, біля якого пара котенят, розшттовхуючи кущі калини, розкошують у молоденькій отаві й насторожено підводять голови, коли небо озветься гулом бомбовозів.

І знову спекотне марево й золота втома степів.

На зачерствілих, потрісканих долонях земля простягнула людині щедрі чаші врожаю й уже притомилася тримати їх, притомився і колос та й, не дочекавшись жнивовиці, у печалі почав накрапати сльозою. Давно вже так не стрічалися колос і людина.

Скільки не йдеш – і перед тобою, і за тобою плачуть стени. Зрідка зблис-не серп-другий, майне жіноча хустина, самотньо забовваніє полукіпок – і знову смуток колосся, смуток волоття й дрімливі з бджолою вії соняшників. Стоять вони плече в плече, тримають у пазухах дитячі голівки й дивляться тільки на схід.

І вони, мов соняшники, ідуть тільки на схід, а прислухаються до всіх сторін світу.

– Який урожай усюди! Море! – зупиняється Кириленко, втоплює руки в пшеницю, втоплює в колосся змарніле перепечене обличчя, а далі питає Данила: – Бачиш, голово?

– Хто ж такого не бачить? Хіба що тільки війна.

М. Стельмах

Навчальне видання

Вакуленко Галина Михайлівна,
Клипа Наталія Іванівна

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА.
Синтаксис. Пунктуація

Модульний курс
Частина II

Навчальний посібник

Технічний редактор – І. П. Борис
Верстка, макетування – В. М. Косяк
Книга друкується в авторському редагуванні

Підписано до друку	Формат 60x84/16	Папір офсетний
Гарнітура Times New Roman	Обл.-вид. арк. 8,37	Тираж 30 пр.
Замовлення №	Ум. друк. арк. 8,71	

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4
(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.